

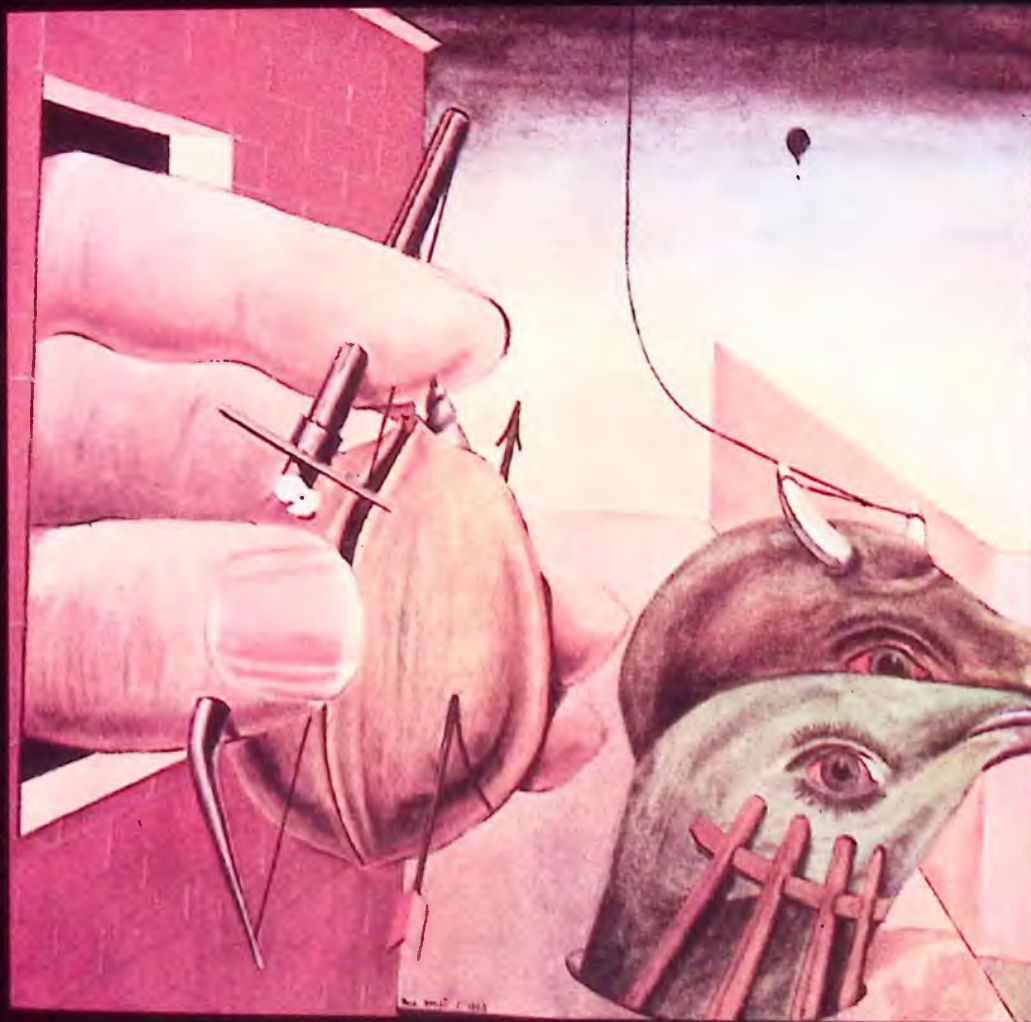
Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

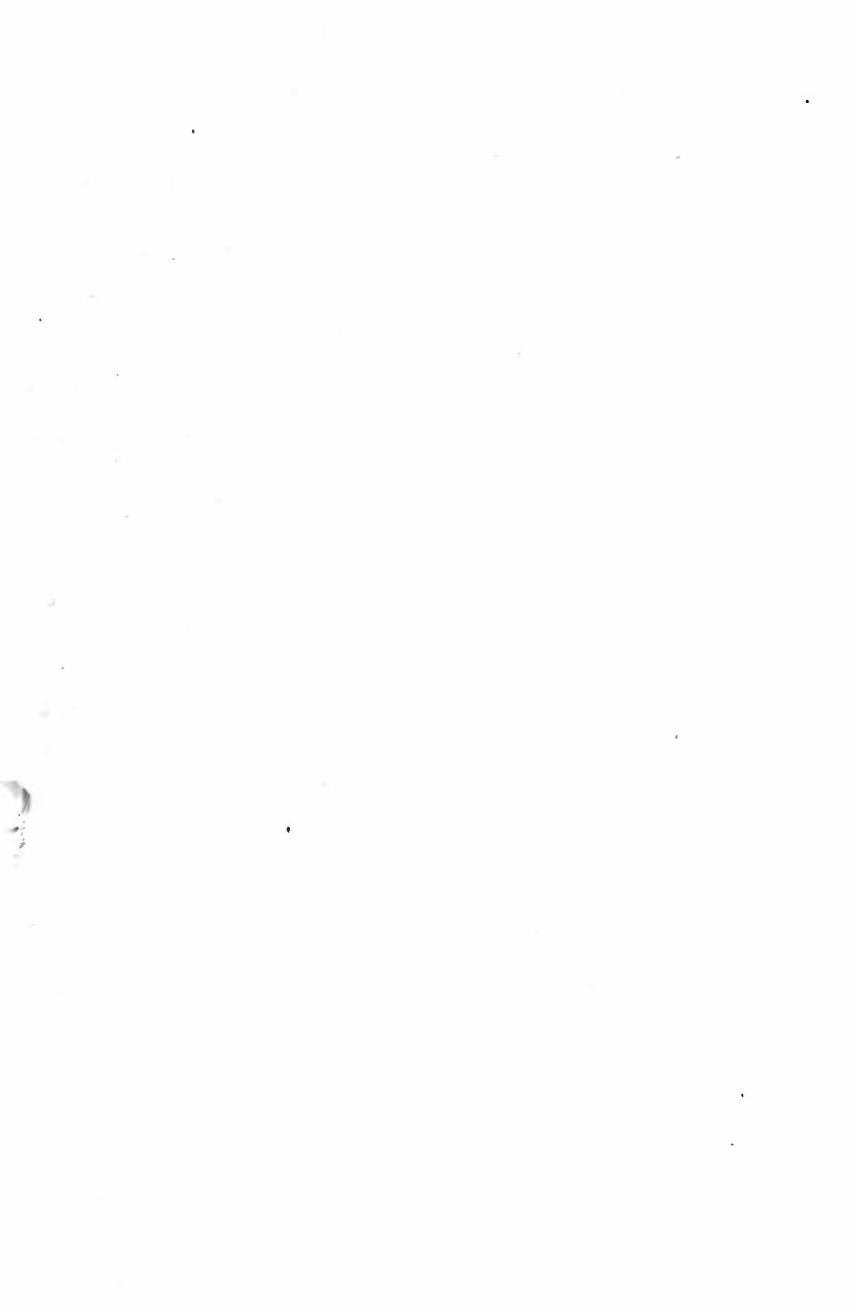
M 67

Božidar Jakšić

MITARENJE ČUDOVIŠTA

Biblioteka

OGLEDI I RAZGOVORI

EDICIJA BRANIČEVO

Biblioteka

OGLEDI I RAZGOVORI

Knjiga 3

Na koricama: Max Ernst: Edip Rex, detalj

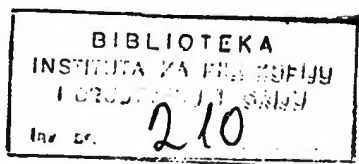
Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

M 67

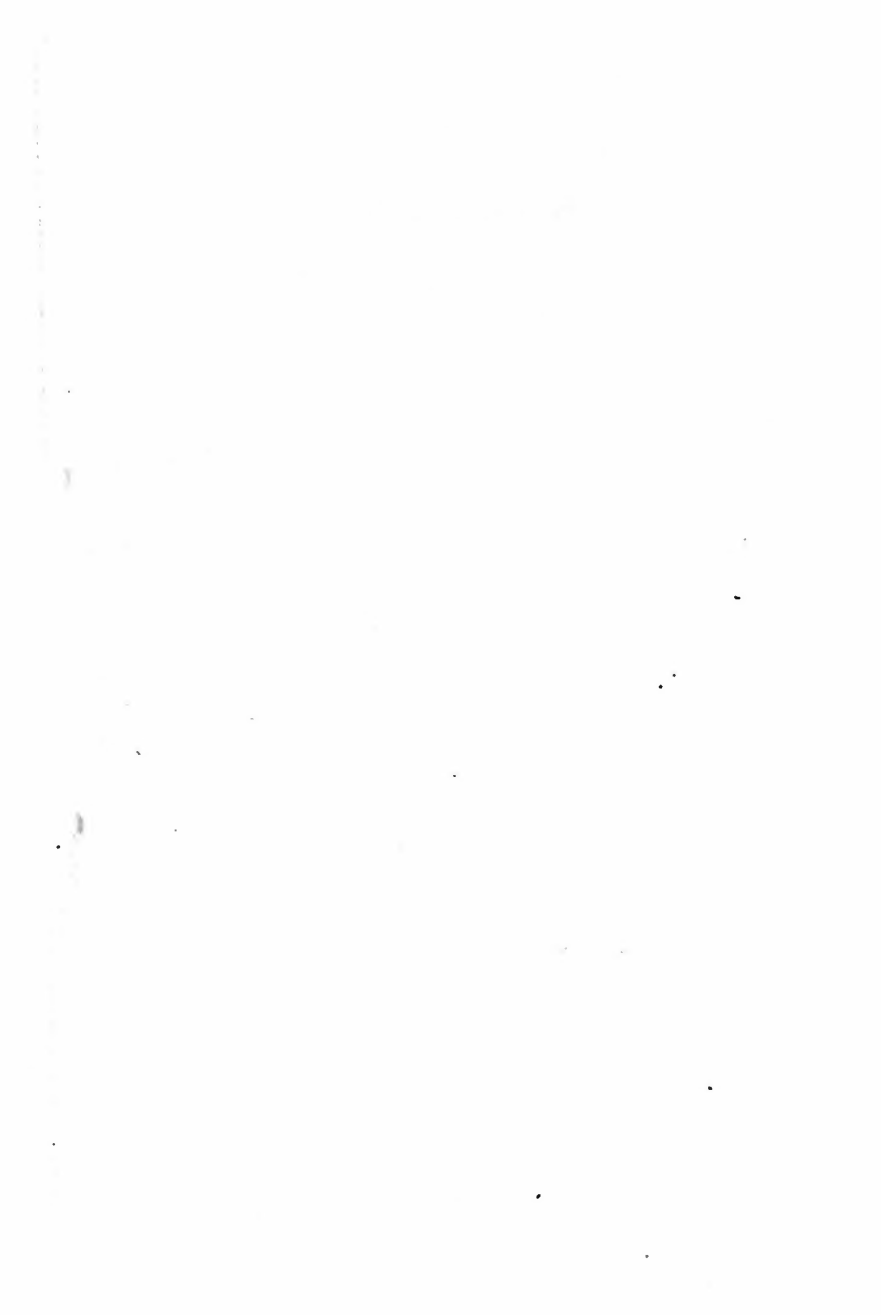
Božidar Jakšić

MITARENJE ČUDOVIŠTA

Deficiti političkih promena u Srbiji

Požarevac, 2004

Predgovor

Da li je Srbija danas za njene građane „Rt izgubljene nade“? Možda „Rt izneverenih nada“?! Da li su potencijali za demokratski razvoj Srbije iscrpljeni u zbivanjima posle petog oktobra 2000. godine? Da li su se građani umorili od svađa i skandala u političkom, privrednom i kulturnom životu Srbije? Napokon, da li je politika Slobodana Miloševića odnela prevagu nad težnjama građana da žive u demokratskom društvu?

Na ova i mnoga druga slična pitanja danas se u Srbiji čuju različiti odgovori. Onaj segment političke strukture koji je intezivno učestvovao u Miloševićevoj vlasti, praktično netaknut u svojim ratno-profiterskim bogatstvima, pa delom i u političkoj moći, pokušava da uveri građane da je „Sve isto, samo njega nema!“, a služi se i parolom „DOS je najgori“. Strah od gubljenja moći, pa i statusa slobodnih građana, brzo je zamenjen javnim govorom o trijumfalnom povratku na vlast i nudenju „čvrste ruke“ koja će preko noći rešiti sve probleme u svakodnevnoj borbi građana za iole pristojan život. Te političke snage (Socijalistička partija Srbije i Srpska radikalna stranka) nude građanima povratak Miloševićeve virtualne realnosti, koje se njihovi vođi – Milošević i Šešelj – ne mogu osloboditi ni u Hagu. Manipulacija nacionalnim osećanjima i visokoparne fraze o nacionalnim interesima njihovo su osnovno oružje u sludivanju osiromašenih građana. Svako kritičko suočavanje sa neposrednom ratnom prošlošću i osudu zločina „u ime srpstva“, pa i pomisao na kažnjavanje za počinjene zločine i pljačku proglašavaju napadom na „srpstvo“ i Srbiju koji će građani generacijama ispaštati. Međunarodne i domaće optužbe za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti koje su učinili pojedinci vođeni bezumnom politikom, besramno proglašavaju za optužbe protiv „heroja koji su branili otadžbinu“. Svoja lična imena uprljana masovnim zločinima i enormnom pljačkom kriju iza reči „Srbija,

srpstvo, otadžbina“. Svim sredstvima teže da revitalizuju srpski nacionalizam i populizam. U pojedinim sadašnjim (Demohrišćanska stranka Srbije) i bivšim partijama DOS-a (Demokratska stranka Srbije i Nova demokratija), a i nekim novostvorenim partijama (G17 plus) nalaze svoje istomišljenike, što im daje realnu šansu da se održe na javnoj sceni.

S druge strane, želja za što većim, ako ne i celokupnim „kolačem“ vlasti deo je tradicije političkog života u Srbiji. Otuda nije ni čudo što je u konglomeratu koalicionih partija koje su nakon petog oktobra i decembarskih izbora 2000. godine osvojile vlast, došlo do snažnih previranja, sukoba, međusobnih deljenja i skandala. Miloševićeva veština obesmišljavanja parlamentarnog života s ciljem da se građanima ogadi parlamentarni tip demokratije i danas se snažno reflektuje u radu parlamenta Srbije. Tom lošem nasleđu valja dodati i novu socijalnu grupu tzv. eksperata i „ekspertskih timova“ koji nisu imuni na težnju da imaju ogromnu javnu moć bez odgovornosti za vlastite postupke, aktivnosti i „rešenja“. Začudujuće je, na primer, da i pojedini predstavnici Helsinškog komiteta za ljudska prava u Srbiji javno izjavljuju da je Milošević pobedio i da su potencijali Srbije za demokratski razvoj iscrpljeni. To jednostavno nije tačno i predstavlja vid bezočne političke manipulacije frustracijama građana.

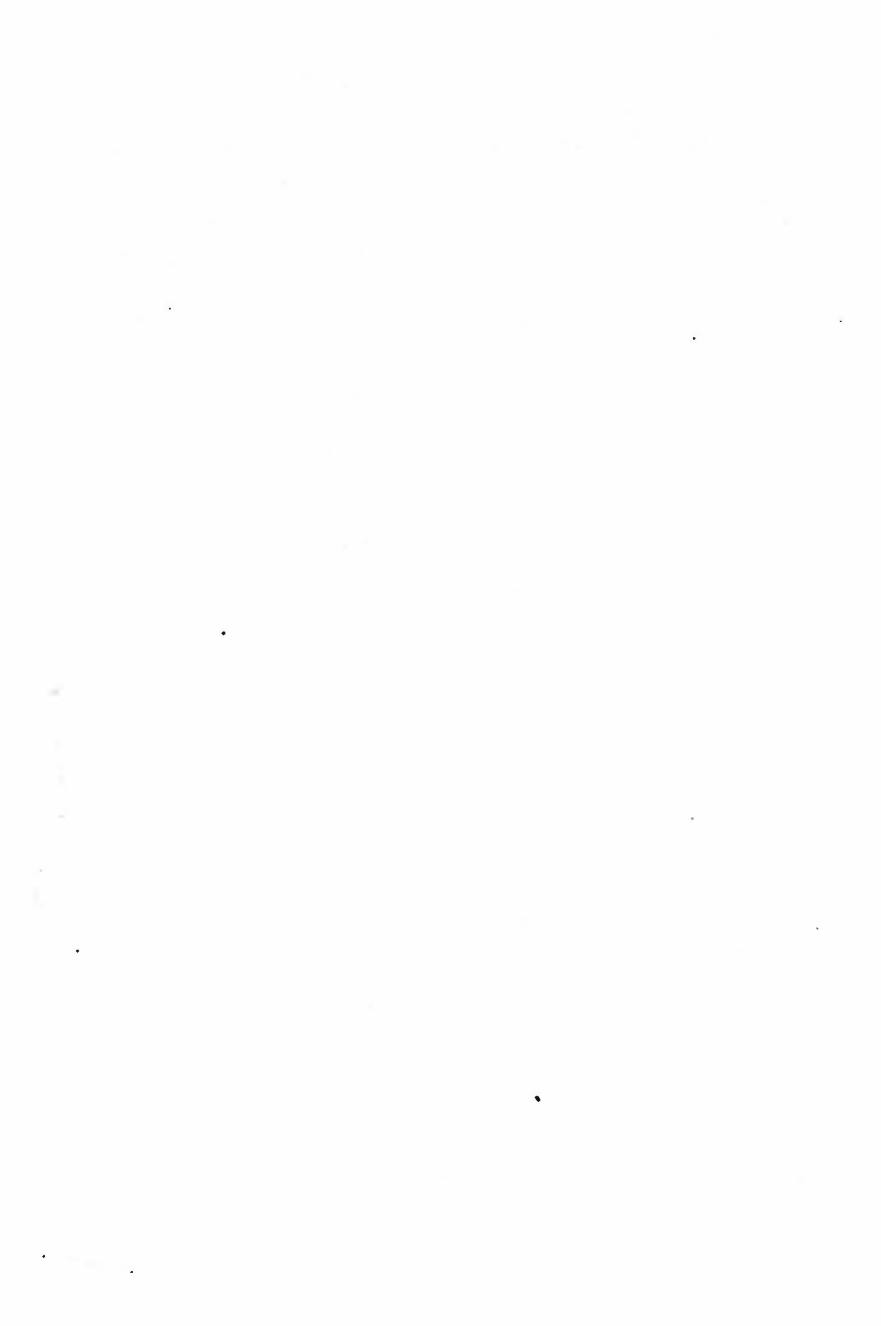
Tačno je, međutim, da su građani nezadovoljni brzinom i kvalitetom demokratskih promena i da za to imaju i dobre razloge. Takođe je tačno da se i oni sami ne pitaju šta mogu da učine za trajno poboljšanje uslova svoga života. Naime, generacije su kultivisane kao podanici: u javnom životu praktikovali su poslušnost prema vlasti, a privatno je ogovarali. Te generacije nisu bile spremne na rizike javnog delovanja niti su imale svest o tome da moraju same da se izборе za kvalitetnu i stalnu demokratsku kontrolu vlasti i svih drugih centara moći. Ratni uslovi i opšte osiromašenje stvorili su atmosferu frustracije, rezignacije, apatije, rečju bespomoćnosti građana. Tom osećanju bespomoćnosti su u velikoj meri doprinele sve vrste često korumpiranih medija.

Tekstovi sabrani u ovoj knjizi nastali su raznim povodima. Delom namenjeni stranim čitaocima, sadrže i opšta mesta koja

omogućavaju bolje razumevanje situacije u Srbiji. Otuda i neizbežna ponavljanja.

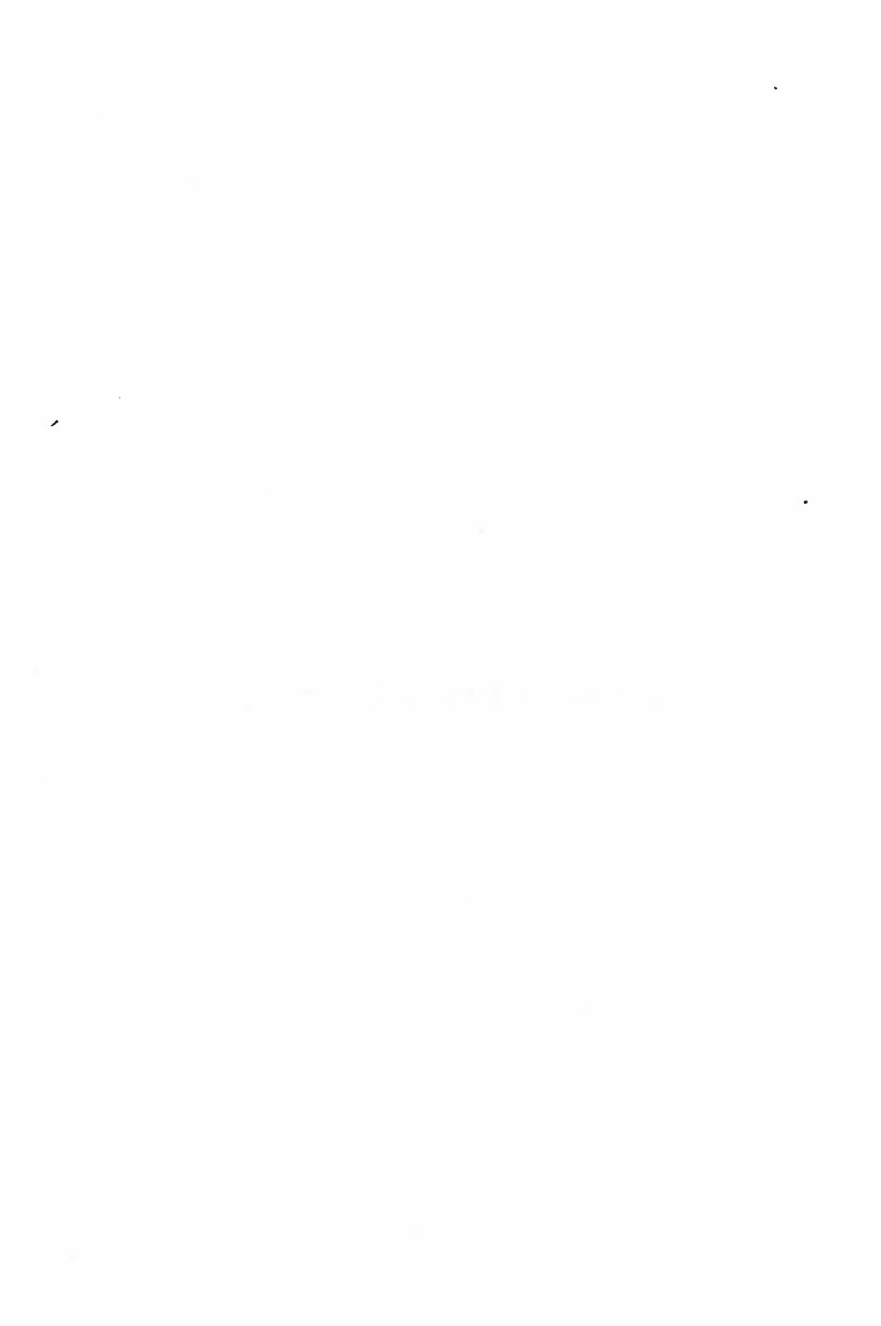
Reči koje nudim potencijalnim čitaocima, iako kritički intonirane, nisu negacija napora građana Srbije da „dođu do daha“, da se izbore za normalne uslove života. Napisane su u uverenju da su kritički uvidi onaj minimum građanske zrelosti koji povezuje uzroke i posledice ponižavajućih uslova ljudske egzistencije u Srbiji.

Božidar Jakšić
u Kumodražu, 27. oktobra 2003.

I deo

Vrtlozi političkih promena

Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji

Osnovna teza koju zastupam može se jednostavno formulisati: septembarskim i decembarskim izborima u Srbiji i Jugoslaviji, a posebno potvrdom volje građana 5. oktobra 2000. godine došlo je do nesumnjivih *političkih promena* u Srbiji, ali *ne postoje jasne indikacije da li je reč o demokratskim promenama*. U svakom slučaju ne može se govoriti o revolucionarnim promenama u Srbiji, što je bio čest slučaj u fazi euforije izazvane saznanjem da je Slobodan Milošević izgubio vlast. Imajući u vidu nesumnjivo tačnu konstataciju da za promene treba određeno vreme, želim da verujem da će u tom vremenu i težnje ka demokratiji biti jasnije artikulisane. Svoju tezu o demokratskim deficitima pokušaću da obrazložim ukazujući na neke od društvenih okolnosti i karakteristika političkih subjekata promena.

Prethodno je neophodno reći nešto o tome kako je uopšte došlo do tih promena. Učesnici u izborima – i bivše vladajuće partije i bivše opozicione partije – su *zatečene* izbornim rezultatima i jasno izraženom voljom građana. Kada bi neko hteo da bude ironičan, rekao bi da je reč o „komediji zabune“: socijalisti su izašli na izbore uvereni da će sigurno pobediti, opozicioni blok je posle dosta natezanja prihvatio učešće na izborima, bez obzira na loše izborne uslove, uveren da na takvim izborima ne može da pobedi¹. Socijalisti su na krilima svoje propagande potpuno pogrešno procenili i svoju snagu i suviše proziru priču o „pobedi“ nad snagama NATO, kao i rezultate stigmatizacije političkih vođa opozicionih

1) Koliko je neverica u mogućnost pobeđe stranaka DOS-a bila široko rasprostranjena govori činjenica da su te stranke kao protivkandidata jednom od stubova Miloševićeve vlasti, dr Vojislavu Šešelju za mesto odbornika u Zemunu predložile do tada anonimnog studenta, Golubovića. Verovatno su i dr. Šešelj i DOS, a i taj mladi čovek bili iznenađeni kada su saznali rezultate izbora prema kojima je pobedio Golubović.

partija kao *notornih izdajnika*. Svesne svojih slabosti, opozicione partije su nerealno procenjivale snagu Miloševićevog „sistema“ vlasti.

Konfuzija satvorena takvom situacijom bila je opšta i obuhvatala je sve aspekte javnog života. Istini za volju, situacija je već dugo bila i teška i konfuzna. Državna propaganda je bila puna hvale za najprosperitniju zemlju Evrope, slavila je „pobede nad NATO agresorom“, i svakodnevno prikazivala građanima „uspehe“ u obnovi zemlje, prikazujući „Potemkinova sela“, dok su građani živeli u bedi i očajanju, bez posla, bez ikakve perspektive, a stotine hiljada izbeglica u nemogućim životnim uslovima. Nasuprot agresivnoj propagandi državnih institucija jedne virtualne realnosti koja je postojala samo na TV programima državnih medija i u saopštenjima vladajućih partija i državnih institucija, građani više nisu mogli da trpe katastrofalne uslove svakodnevnog života. Tu konfuziju pojačale su aktivnosti monarhista, klerikalnih krugova, narcisoidnih pripadnika kulturne elite koji su neposredno posle izbora vrlo brzo uskakali u „pobednički voz“. Ponašanja ljudi kao što su Dejan Medaković, Matija Bečković, Milorad Vučelić svakako spadaju u „nove priloge“ za istoriju ljudskog besčašća.

Realniji i trezveniji analitičari su bili svesni činjenice da je posle perioda bombardovanja NATO, u proleće 1999. godine Srbija imala i slabu vlast i slabu opoziciju. Vlast je pogubila i poslednje veze sa realnim tokovima života, većina njenih predstavnika se utrkiivala u služenju vodi i ličnom bogaćenju na mafiozne načine. Na drugoj strani, opozicione partije su bile dezorijentisane NATO bombardovanjem, izložene besomučnim napadima i optužbama ogromnog propagandnog i represivnog aparata vladajuće klike, izgledale su bespomoćne i nesigurne.² Ni jedni ni drugi nisu računali na snažno izraženu volju građana i *značaj i vrednost* činjenice da su studenti, okupljeni u organizaciji OTPOR preuzeli

2) Dovoljno je uporediti šta je dnevni list *Politika* pisao o predsedničkom kandidatu na septembarskim izborima dr Vojislavu Koštunici s onim što je pisao nakon njegovog izbora za predsednika države. Takvo pisanje se može uporediti sa pisanjem pariške štampe o povratku Napoleona I na vlast i njegovom pohodu od Marselja do Pariza. *Nihil novi sub sole!*

na svoja leđa (i u bukvalnom smislu reči) iskaljivanje političkog i fizičkog besa vladajućih krugova. Taj val represije prema studentima pokazao se kontraproductivnim. Fizičko maltretiranje studenata koje su organi vlasti primenjivali pojačavalo je revolt građana i oslobađalo ih je straha. Kao i u demonstracijama 1996/97. godine, oslobođeni straha, građani su ispoljili svoju slobodnu volju koja više nije mogla biti potisnuta niti nasiljem vlasti niti sitnim kalkulacijama opozicionih lidera. Tome je svakako doprinela činjenica da je jedna retrogradna politička grupacija na čelu sa Vukom Draškovićem, ispala iz političke igre kao žrtva vlastitih nerealnih kalkulacija i kompromitacije u vršenju vlasti na lokalnom nivou.

Građani su svojim glasovima 24. septembra iznenadili i jedne i druge, a do tada vladajuće partije su bukvalno ošamutile snažno izraženom potvrdom svoje volje 5. oktobra. Udarci koje su pretrpele sada već bivše vladajuće partije su toliko snažni da se sigurno nisu mogle oporaviti do izbora 23. decembra, a veliko je pitanje da li će se neke od tih partija (na primer JUL) ikada moći oporaviti. Međutim, i pobjednička koalicija bila je zatečena snagom podrške koju je dobila i moći koja je proizašla iz te podrške. Nastala je nova konfuzija. Dotadašnje vladajuće partije nisu shvatale da su izgubile vlast, a partije nove vlasti nisu verovala da su pobjedile. Jedni nisu bili svesni svog poraza, drugi svoje pobjede. Jedni nisu shvatali da je vreme njihove vlasti, nadati se, nepovratno prošlo, druge je breme vlasti zateklo delimično nespremnim da ga preuzmu. Otuda tako mnogo nesnalazjenja i na jednoj i na drugoj strani, tako mnogo kontradiktornih i kontraproductivnih poteza. Konfuzija se još uvek oseća u mnogim segmentima života. Žrtve su, naravno, građani. Proces oporavka prethodno upropaštenog društva i države trajaće mnogo duže nego što je neophodno.

Nesumnjivo je da u jednom prilogu za naučni skup nije moguće evidentirati sve okolnosti ekonomskog, političkog, kulturnog, vrednosnog karaktera, kao i karakteristične elemente novonastale situacije. Katastrofalna ekonomska situacija, upropašten privredni život zemlje, opšta kriminalizacija privrednog i političkog života, značaj crnog tržišta u borbi za preživljavanje ogromne većine građana Jugoslavije, stope nezaposlenosti stanovništva, nestanak srednje klase u procesu opšteg osiromašenja društva, samo su neke

od tih okolnosti. Odsustvo bilo kog sistema vrednosti ili moralnih načela u društvu takođe ne favorizuju težnje ka demokratiji. Tu pre svega treba imati u vidu etnonacionalizam i šovinizam velikog dela kulturne i političke elite, nizak stepen opšte i političke kulture i političkih elita i građana, besperspektivnost mladih, tipično gubitničkih generacija, preživljavanje kao stil života, narodnjačku tradiciju i ideju sabornosti, sličnosti mentalne matrice i ponašanja stare i nove upravljачke strukture, *polumere* i zaklanjanje iza legalizma.

Sve prethodno pomenute okolnosti zahtevaju posebni analitički pristup. Za ovu priliku pažnja će biti usmerena na niz okolnosti i karakteristika savremenog trenutka Srbije koje, možda, ne pripadaju nizu najznačajnijih, ali su na najneposredniji način uočljive:

1. Nacionalistički karakter većine političkih partija u Srbiji, pa i članica DOS-a

Proces raspada titoističkog autoritarnog sistema vladanja nije Srbiju, kao uostalom ni druge novonastale države na tlu bivše Jugoslavije, vodio ka demokratiji, nego ka etnonacionalističkom tipu kolektivismu izraženom arhaičnim pojmom „sbornosti“. Novi stranački pluralizam, ranih devedesetih, i pored velikog broja novonastalih političkih partija od kojih je neke očigledno osnovala vladajuća partija Slobodana Miloševića, nije iznedrio više *tipova političkih partija*. Velika većina tih partija bila je po svom karakteru i programatskoj orijentaciji nacionalistička. Etnonacionalizam je zavladao političkom scenom Srbije. Retke partije, kao Socijaldemokratska unija Žarka Koraća ili delom Građanski savez Vesne Pešić i Gorana Svilanovića, koje u svojoj orijentaciji nisu imale snažno izražen nacionalizam bile su brojčano minorne i bez šireg uticaja na javnoj sceni. Tek će naknadne temeljne kritičke analize moći da daju precizan odgovor na pitanje nisu li se osude Miloševićeve politike koje su izricale neke od opozicionih partija zasnivale na prigovoru da nije uspeo da ostvari (svoj i njihov) san o pobedničkoj Srbiji, o velikoj i jakoj Srbiji, koja može diktirati ne samo uslove saradnje susedima nego i uslove i granice njihovog

života. Otuda nije čudo što su neke od tih partija često menjale svoj stav prema Miloševiću. Notorni, reklo bi se, *vulgarni* primer promene orijentacije prema Miloševićevom sistemu vlasti je ponašanje „srpskih radikala“. Neke druge partije, kao, na primer SPO, nisu u tome mnogo zaostajale, mada je SPO dugo pokušavao da u javnosti stvori predstavu o sebi kao „glavnoj“ opozicionoj partiji. Ni autentični, duboko konzervativni nacionalizam Demokratske stranke Srbije, načelno antimiloševićevski, nije izbegao kontraverznu bliskost sa partijama tipa Narodne stranke Crne Gore Novaka Kilibarde, ili „vlasti“ Radovana Karadžića u delovima Bosne i Hercegovine koji će steći naziv „Republika Srpska“. Naravno, pri stvaranju slike o partijskom miljeu Srbije ne bi trebalo ispustiti iz vida ni *per definitionem* nacionalističke partije vojvodanskih Mađara, Bošnjaka (SDA Sulejmana Ugljanina u Sandžaku, na primer) itd. Iz tog etnonacionalističkog miljea političkih stranaka Srbije, od kojih se većina udružila u Demokratsku opoziciju Srbije (DOS) teško je očekivati političke promene u demokratskom pravcu.

2. Führer princip unutrašnje organizacije skoro svih političkih partija

Logika izražena u nemačkom nacionalsocijalizmu: jedan narod, jedna država, jedna partija, jedan vođa, nije, bar što se tiče vođa političkih partija, zaobišla ni političku scenu Srbije devedesetih godina. Ako su preimenovani bivši komunisti u Socijalističku partiju Srbije od samog početka imali neprikosnovenog vođu, koji je dugo vremena, naročito u prvim godinama vlasti, uživao i skoro plebiscitarnu podršku stanovništva, ni novoosnovane opozicione partije nisu u tom pogledu zaostajale. Svaka od partija bila je prepoznatljivija po svome vođi nego po svom političkom programu, orijentaciji ili aktivnostima. U opozicionim partijama često je dolazilo do sukoba oko vodstva partije, pa su se nestrpljivi pretendenti na mesto vođe najčešće odlučivali za stvaranje vlastite partije u kojima bi postajali neprikosnovene vođe. Verovatno da rekord u tome drži Demokratska stranka koja se nekoliko puta delila i dala veliki doprinos šarenilu stranačkog miljea Srbije. Posebno su bili

groteskni pokušaji vođa nekih političkih partija, na primer Srpskog pokreta obnove, da se kao kandidati za vođe države i nacije („vaskolikog srpstva“) pojave u ulogama respektabilnih državni-ka. Mada je i u Građanskom savezu bilo rascepa, jedino je ta po-
litička partija relativno mimo rešila pitanje promene vodstva. Iako je činjenica da su političke partije u Srbiji prepoznatljive po svojim vođama, možda bi, ipak, bilo preoštro zaključiti da nema nikakve principijelne razlike između načela organizovanosti partija kao što su: SPS, SRS i DS ili DSS itd.

Razlike postoje i one su ponekad značajne. Međutim, načelo organizovanja političkih stranaka na „Führer principu“ ukazuje na nedemokratski karakter unutarpartijskog života. A iz nedemokrat-ski ustrojenih partija teško da može proizaći demokratija u državi i društvu. Razlozi su veoma jednostavni. Kao potvrda ovog stano-višta neka budu navedena samo tri. Prvo, vođe političkih partija DOS-a koje su dobile vlast se ponašaju kao da zaboravljaju da su izabrani *glasovima građana protiv Miloševića*, a ne zahvaljujući svojim dobro osmišljenim programima. Većini građana je bilo dosta Miloševića i njegove vlasti i zato su glasali za DOS. Drugo, vođe DOS-a kao da zaboravljaju na ogroman doprinos nevladinih organizacija, naročito *Otpora i sindikalnih organizacija* njihovoj izbornoj pobedi. Bez tog doprinosa kao i podrške iz inostranstva, teško da se može zamisliti njihova pobjeda. Treće, vođe DOS-a stvaraju nove oligarhijske strukture vladanja. Česti sastanci vođa političkih partija koje čine DOS počinju da liče na titovske i post-titovske sastanke „koordinacionih tela“, potpuno izmeštenih van bilo kakvih struktura legalne vlasti. Posebno je zanimljivo da to čine ljudi koji se zalažu za „legalitet“ i „transparentnost“ u politi-čkim poslovima. Štaviše, i u legalno izabranim organima vlasti dolazi do, blago rečeno, ozvaničenja oligarhijskog načina vladanja. Kako drukčije objasniti činjenicu da, na primer, Vlada Republike Srbije ima *sedam* potpredsednika?³

3) U narodnoj tradiciji broj sedam je često vezan za „sedmoglavu aždahu“. Ta tradicija sva-kako pripada prošlosti, ali ostaju izvesne nedoumice, bar među ljudima koji znaju da vla-da švajcarske konfederacije broji *UKUPNO SEDAM* članova. Možda je razlika u tome što je Švajcarska *siromašna država bogatih građana*, dok neko misli da Srbija može biti *bogata država siromašnih građana*.

Naravno, Vlada je samo vrh ledenog brega koji čini sistem svih državnih institucija i preduzeća. *Oligarhijsko ponašanje voda izaziva kameleonsko ponašanje na srednjim i nižim nivoima moći.* Ako se tome doda i činjenica da u Srbiji tradicionalno postoji *partizam*, onda su rezultati za demokratiju katastrofalni. Ljudi, naime, znaju da bez bliskosti sa nekom od partija na vlasti ne mogu, bez obzira na kvalifikacije, stručnost ili visoku profesionalnu etiku, bilo šta da znače u konkurenciji za mesta u državnom aparatu ili preduzećima. Posledica je da je *došlo do obnavljanja vala populizma u Srbiji.* Prema najnovijim istraživanjima o predsedniku Koštunici 91% građana ima pozitivno mišljenje, a 53% građana mu poklanja puno poverenje.

3. Klerikalizacija javnog života

Proces klerikalizacije javnog života je dvosmeran, često konfuzan i kontradiktoran. S jedne strane nakon dugog „posta“ od pola veka kada je bila neopravdano potisnuta s javne scene, Srpska pravoslavna crkva, ali i druge verske zajednice su nastojale da se što brže i snažnije vrate u javni život. Gruba ateistička propaganda zamenjena je takođe grubom verskom propagandom, čija glavna meta nisu, kao što bi se moglo očekivati, bili ateisti, nego različite verske sekte, čiji je procvat u kriznim vremenima zakonita pojava. Srpska pravoslavna crkva nastojala je da deluje kao „zaštitnik vaskolikog srpstva“, dajući povremeno podršku vlastima Slobodana Miloševića, ali često i opozicionim političkim partijama i pojedincima. Ratnu tragediju je povremeno osuđivala pozivima na mir, ali su, ne tako retko, crkveni velikodostojnici učestvovali u raspirivanju nacionalističkih strasti i ratnohuškačkoj propagandi.⁴ Nestrpeljnje pojedinih članova svetog arhijerejskog sinoda da se povežu sa odlučujućim političkim činiocima i da sami postanu delovi tih političkih krugova, rezultiralo je često čudnim saopštenjima i javnim akcijama koje nemaju veze sa verskim životom.

4) Jedan od crkvenih velikodostojnika je, na primer, mrtvozornički na TV prikazivao lobanju i otkinute dečije prstiče, dok je drugi, zajedno sa Željkom Ražnatovićem - Arkanom delio nekakve „medalje Obilića“ pripadnicima paravojnih formacija u okolini Nikšića, nakon njihovog „učesća“ u borbama na dubrovačkom ratištu i velike pljačke u Konavlima, ili, kako se to tradicionalno kaže – „oduzimanja“.

Bilo bi ipak veoma jednostrano za pokušaje klerikalizacije javnog života staviti na teret samo pojedinim predstavnicima SPC. Oni su u tom pravcu sledili mnoge prelate katoličke crkve u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te predstavnike Islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini. Štaviše, pojedinim predstavnicima SPC je manipulirala ne samo Socijalistička partija Srbije, radikali ili pojedini organi vlasti, nego i neke od vođa opozicionih političkih partija, pa i pojedini aktivisti studentskih političkih grupa. Svi su se oni pozivali na veliki autoritet patrijarha SPC, gospodina Pavla, težeći da tim autoritetom „pokriju“ njihove političke akcije i ponašanja. To je, međutim, više govorilo o njihovoj slabosti nego li o snazi.

Ekstremne težnje ka klerikalizaciji političkog života u Srbiji pojavljivale su se u veoma različitim oblicima, od osnivanja minorne tzv. svetosavske stranke, do zabrane pozorišnih predstava, pokušaja organizacije „crkveno-narodnih sabora“ u rešavanju političke krize u Srbiji. Nisu samo politički anahronični demohrišćani, posle istorijskih iskustava Italije i nekih drugih evropskih zemalja, bili protagonisti takvih ideja. Svoj doprinos u tom pravcu dala je i ličnost osvedočenog demokratskog angažmana, profesor Svetozar Stojanović, u svom delu *Na srpskom delu titonika*. U svojoj reči na skupu „Kako spasiti Srbiju“, održanom 3. jula 1999. godine, Stojanović u Srpskoj pravoslavnoj crkvi nalazi „jedinog neospornog katalizatora 'Okupljanja za spas i obnovu Srbije'“.⁵ A u reči pred patrijarhom Pavlom, 21. juna 1998. godine, Stojanović ističe da se naš narod i država nalaze „u smrtnoj opasnosti“ i „da će uskoro biti ugrožen sam opstanak naroda i države, i da će tada Srpska pravoslavna crkva kao naša vodeća 'metapolitička' institucija morati da zazvoni na uzbunu, okupljanje i saborovanje“, jer ni demokratska opozicija, ni Univerzitet, ni SANU nisu dorasli tom zadatku.⁶

5) Svetozar Stojanović, *Na srpskom delu titonika*, Filip Višnjić, Centar za socijalna istraživanja, Beograd, 2000, str. 117 (podvučeno u originalu). Štaviše: „Oni koji prate moje analize i publikacije znaju da već godinama tvrdim da će doći trenutak kada SPC mora da odigra krucijalnu ulogu. Pazite, nije reč ni o kakvoj političkoj, nego samo o metapolitičkoj ulozi crkve – u spašavanju naroda, pastve i države.“ Ibid, str. 130.

6) Ibid, str. 118. U jednom tekstu objavljenom u NIN-u, 1. juna 2000. godine Stojanović je odlučan: „Krajnje je vreme da baš ona zazvoni svim zvonima i sazove *Crkveno-narodni sabor*.“ Ibid, str. 123. Tri moguća prigovora ovakvom stanovištu (da karakteru crkve

Nesumnjivi je, ipak, deficit u demokratskom potencijalu društva, ako crkva i država nisu odvojene. Demokratska država je laička država: Teokratske države *eo ipso* nisu demokratske, što ne znači da je svaka laička država demokratska⁷. S druge strane, neprikosnoveno je pravo svakog građanina da bude vernik, pripadnik *jedne od verskih zajednica* i da svoja verska uverenja javno izražava. Takođe je pravo verskih zajednica da organizuju *verski život i obuku* svojih članova.⁸ Štaviše, ne mora čovek uopšte biti vernik da bi shvatio koliko je veliki značaj verskih zajednica u duhovnom i kulturnom životu društva.⁹

protivureći političko angažovanje, da je takav angažman Crkve bez presedana i da Crkva kao institucija „građanskog društva“ mora ostati odvojena od države) Stojanović unapred odbija kao neosnovane jer nije reč o političkoj borbi, nego o borbi za spas naroda, angažman Crkve u nekim zemljama Latinske Amerike je sličan, te, napokon, „građansko društvo“ nije „ateističko društvo“ jer većinu čine vernici. Problem je jedino u tome što u Srbiji postoji više verskih zajednica, trećina stanovništva nisu uopšte pripadnici srpskog naroda niti vernici SPC, te što je zanemarena činjenica da je među samim Srbima veliki broj ateista. Izjednačavanje pripadnosti srpskoj naciji sa pripadnošću srpskoj pravoslavnoj crkvi ima dalekosežne posledice, kojih Stojanović očigledno nije bio sasvim svestan u svojoj težnji da uradi nešto za spas „naroda, pastve i države“.

- 7) Ako se ostavi po strani slučaj Irana koji u potpunosti potvrđuje ovu tezu, ni hibridni slučaj Izraela je ne demantuje. Ne mogu se, naime, poricati snažni demokratski elementi u političkom životu Izraela, ali je i ta demokratija, zbog još snažnijih ustavno garantovanih teokratskih elemenata, ograničena i pod stalnom pretnjom suspenzije. Posebno je važno naglasiti da za jednu petinu građana Izraela koji nisu Jevreji, to uopšte nije demokratija.
- 8) Naravno da niko razuman ne može biti protiv verskog vaspitanja i obrazovanja pripadnika pojedinih verskih zajednica. Kada čovek gleda pojedine pripadnike političke i kulturne elite kako se krste, može lako da razume koliko je takvo vaspitanje neophodno. Pitanje je, međutim, da li je najbolje rešenje u „vraćanju veronauke u škole“, pod čime se najčešće podrazumeva „vraćanje“ veronauke kao obaveznog predmeta i „vraćanje pravoslavnog veronauka“. Čudi činjenica da ni dalekovidiji predstavnici Srpske pravoslavne crkve nisu izveli nikakve zaključke iz nesretne sudbine „marksizma kao obaveznog predmeta u školi“.
- 9) Svakako je dobar znak za mogućnost demokratskih promena činjenica da jedan vernik, prvi put posle nekoliko decenija postane predsednik Republike ili Vlade. Međutim, njihovi susreti sa velikodostojnicima verskih zajednica kojima pripadaju ne mogu biti susreti državičnog karaktera nego deo njihove građanske privatnosti. Ne može se, na primer, odbiti jednočasovni susret sa državnim sekretarom za inostrane poslove SAD, s obrazloženjem da je situacija na jugu Srbije kritična, pa odmah zatim sa imponantnom svitom otputovati na dvodnevno hodočašće pravoslavnim svetim mestima, a da se u „situaciji na jugu Srbije“ ništa nije promenilo. Demokratski deo srbijanske javnosti je ranih devedesetih godina s dobrim razlozima osuđivao odbijanje Slobodana Miloševića da primi

4. Monarhističke tendencije

Što se više Jugoslavija pretvarala u Srboslaviju, oživljavale su monarhističke tendencije. Monarhisti nikada nisu mogli da se pretvore u relevantnu političku grupu, ali je izražavanje promonarhističkih ubeđenja ili, na primer, članstvo u Krunskom savetu, ma šta to telo značilo, predstavljalo potvrdu prestiža za izvestan broj beogradskih, jarkim bojama srpskog nacionalizma obojenih, srpskih intelektualaca. Članovi kraljevske porodice Karadorđevića postajali su u Beogradu i Srbiji sve češći ugledni gosti. Neki od njih kao princ Tomislav su svojim ponašanjem davali realnu osnovu svom visokom ugledu. Drugi su, kao prestolonaslednik Aleksandar, u početku smušeno – da bi mu Vojnovičev „pretedent na presto“ pozavideo – a kasnije nešto racionalnije iskazivali nesumnjive političke ambicije. I dok se ponašanje članova kraljevske porodice moglo razumeti, njihove *ad hoc* svite beogradskih dama i kavaljera delovale su više nego groteskno. Svoj ugled pesnika, arhitekata, profesora univerziteta, akademika itd, očigledno nedovoljan za njihove životne ambicije, želeli su da potvrde i uvećaju bliskošću s bitijimajućom *krunom*. Šira javnost je ostajala uglavnom ravnodušna, a političke vode pojedinih partija su, u zavisnosti od trenutka političke konjunktura, izražavali veću ili manju privrženost monarhizmu.¹⁰

U pokušajima oživljavanja monarhizma mogle su se čuti sva-kojake gluposti o prednostima monarhističkog uređenja država, o švedskoj, britanskoj, danskoj, španskoj monarhiji. Kratko istorijsko pamćenje isključivalo je „balkanske manire“ kao što je sudbina Aleksandra Obrenovića i Drage Mašin, kneza Mihaila, ponašanje

Vorena Cimermana, ambasadora SAD u Beogradu, jer je bio svestan činjenice da to odbijanje šteti interesima Jugoslavije. Zašto zadržavati stare loše manire?

10) Zanimljivo je primetiti da je jedan od nesumnjivo demokratski orijentisanih političara, prvi predsednik Demokratske stranke, dr Dragoljub Mićunović, bio jedan od prvih koji je išao u London s pozivom kandidatu za presto, princu Aleksandru, da dođe u Jugoslaviju i uključiti se u politički život. Ako bi se takav poziv tumačio blagonaklono po „pozivara“, moglo bi se reći sledeće: to je poziv „iz očajja“ jer je u to vreme, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, Milošević izgledao toliko jak, da se ni ideja sa monarhizmom nije morala učiniti toliko lošom da posluži njegovom obaranju.

kralja Milana, odnose Aleksandra i Đorda Karadorđevića, ponašanje dvorskih kamarila i čitav niz sličnih istorijskih činjenica. Takođe je zanemarivan autoritarni i autokratski karakter monarhističke vlasti u balkanskim zemljama, čvrstoj karici u lancu evropskih građanskih diktatura između dva svetska rata.¹¹ Poređenja sa skandinavskim monarhijama ili sa britanskom kraljevskom kućom su na Balkanu jednostavno neumesna.

Srbija i Crna Gora su suviše nerazvijena, razorena društva da bi se dodatno iscrpljivala svadama oko republikanskog i monarhističkog tipa državnog uređenja. Načelo republikanizma je dostižuće evropske i svetske istorije, monarhizam je njen relikv. To naravno ne znači da u svetu ne postoje monarhije koje su bolje uređene od mnogih republika. Međutim, sredenost tih država ne proizlazi iz monarhističkog tipa uređenja, nego upravo iz činjenice da se vladarske kuće ne mešaju mnogo u politički život tih država. „Kruna“ je često više turistička atrakcija nego simbol jedinstva i suvereniteta tih država. Bez ironije bi se moglo reći da bi bilo, na primer, neracionalno u Velikoj Britaniji „ukinuti“ monarhiju jer je „kruna“ jedan od njenih najjačih turističkih aduta, a opisi „zgodna“ i „nezgodna“ članova kraljevske porodice nepresušni izvor sadržaja i prihoda britanskih medija.

Očigledno je da siromašnim i sve siromašnijim građanima Srbije eksperimenti sa promocijom monarhije ne znače mnogo i nemaju izgleda na neki uspeh u javnom životu. Zato je krajnje iznenađujuće da veoma zauzeti predsednik SR Jugoslavije, dr Vojislav Koštunica u prvim danima svog mandata nađe vremena za prijem kandidata za srpski/jugoslovenski presto. To je svakako učtiv gest koji lepo govori o ponašanju predsednika, ali politički beskrajan suvišan, konfuzan i kontraproduktivan. Štaviše, ako je stranka na čijem je čelu predsednik Koštunica promonarhistička, ako je i sam predsednik promonarhistički raspoložen, nejasno je zašto se kandidovao za *predsednika republike*. Da nije reč o ličnom promašaju nego o opštoj političkoj konfuziji govori i podatak da je jedan od

¹¹Ni iskustva balkanskih zemalja sa republikanskim uređenjem često nisu bolja, a naročito sa „plebiscitarnim cezarizmom“ političkih vođa. Autoritarni sindrom karakteriše ove prostore u veoma širokom dijapazonu, ali to je tema koja izlazi iz okvira ovog rada.

deklarisanih promonarhističkih političara poslat da *predstavlja republiku* u jednoj od najuglednijih monarhističkih država – Velikoj Britaniji. Da stvar bude dovedena do apsurda, potrudila se nova vlast kada je drugog prononsiranog monarhistu, koji se čak javno hvalio da ne priznaje državnu himnu, poslala za ambasadora u najmoćniju zemlju sveta, čija republikanska načela, uz francuska, preko dva veka predstavljaju simbol republikanizma. U svakom slučaju promonarhistička orijentacija dela novih vlasti nije dobra preporuka ni osnova za demokratski preporod Srbije.

5. Nedemokratski karakter odnosa Srbije i Crne Gore i problem Kosova kao kočnica svakog demokratskog razvoja Srbije

Posebne teme su međunarodni vojni i civilni protektorat na Kosovu i Metohiji, odnosi Srbije sa Crnom Gorom i pobune Albanaca u južnosrbijanskim opštinama Preševo, Medveđa i Bujanovac. Sve su to problemi koji ne favorizuju demokratske promene u Srbiji.

Raspad Jugoslavije je još uvek nezavršen politički proces. Da li će biti završen eventualnom nezavisnošću Crne Gore veliko je pitanje, jer je veoma mala verovatnoća da bi Kosovo nakon okončanja vojnog i političkog protektorata moglo da ostane u bilo kakvoj vezi sa Srbijom/Jugoslavijom. Ako Crna Gora ima pravo da na osnovu referendumskog izjašnjavanja građana proglasi nezavisnost, ne postoje nikakve političke mogućnosti niti razumni razlozi da se spreči da se u istom postupku izjasne i građani Kosova. Otuda je neshvatljivo da predstavnici vlasti skoro ravnodušno prihvataju ideju o referendumu građana Crne Gore a grčevito se bore protiv „albanske“ ideje o referendumu kojim bi se utvrdila volja građana Kosova o budućem statusu pokrajine. Možda pretpostavljaju da su rezultati referendumu u Crnoj Gori ipak neizvesni, dok je rezultat eventualnog referendumu na Kosovu unapred poznat!

Koliko su odnosi između Srbije i Crne Gore složeni najbolje pokazuje promena ponašanja političkih subjekata posle propasti vlasti Slobodana Miloševića. Dok su u periodu njegove vladavine,

bar u poslednje tri-četiri godine njegove vlasti opozicione srbijanske partije i vladajuće partije u Crnoj Gori lako nalazile zajednički politički jezik, promenom vlasti u Srbiji razotkriveni su dublji slojevi sukoba, koje je prekrivala zajednička borba protiv Miloševića. Pokazalo se belodanim da sama borba protiv Miloševića ne može biti politički program i da se danak različitih oblika saradnje sa Miloševićem jednog dana mora platiti. To su na najdrastičniji način osetili SPO Vuka Draškovića i „radikali“ Vojislava Šešelja. S istim problemom suočio se, u nešto drukčijoj poziciji DPS Mila Đukanovića, predsednika republike Crne Gore. Naime, Ustav SR Jugoslavije nije slučajno nazvan „žabljačkim“, niti je učešće u Miloševićevom komplotu protiv Milana Panića i Dobrice Ćosića moglo tek tako da ostane bez ikakvih posledica. Štaviše, kao što je Nebojša Popov pokazao razorne posledice populizma u Srbiji¹², ni Crna Gora nije bila oslobođena virusa populizma. Tako Milika Pavlović piše: „Talas s ulice zapljusnuo je tzv. *institucije sistema*, donio u njih sumorne, a sobom odnio umorne birokratske vlastoljupce. Bubnjevi su zaglušno objavili da je to *antibirokratska revolucija*, u kojoj je *pobjedio narod*, što je bilo početna, ali *kapitalna obmana*. Gomila je frenetično urlala i likovala, pjevala, i pljeskala, đisala i šenlučila, ne štedeći municiju. Na sav glas tražila je oružje i zahtijevala pokrete u ratni pohod, put Zagreba i Ljubljane, ili put Kosova, ili u oba pravca istovremeno. Na zli put.“¹³

Krajem osamdesetih i u ranim devedesetim su u Srbiji populizam i nacional-socijalističke i fašističke tendencije u javnom životu bile takođe veoma snažne. U to vreme sam o tim tendencijama pisao: „Ratna stradanja, svakodnevno nasilje na ulicama i u stanovima, stotine hiljada izbjeglica, zaustavljena proizvodnja, onemo-

12) Uopredi: Nebojša Popov, *Srpski populizam*, Beograd 1993.

13) Husein Bašić, *Smrt duše*, Milika Pavlović, *Podrum*, Crnogorski Pen klub, Cetinje, DAMAD, Novi Pazar, 1992, str. 232. U to vreme još nepodeljene DPS u Crnoj Gori koja je pružala snažnu podršku Miloševiću Pavlović ovako određuje njen karakter: „Jedino dosad dokazani, 'temeljito' potkrepljeni 'demokratski' atribut sadašnje vlasti jeste njeno zadivljujuće umijeće koketiranja sa demokratijom i stranočkim pluralizmom. Prava škola koketarije, ali sa obilatom 'dodatkom' nekulture i političkog nepoštenja.“

gućene privredne, političke i kulturne veze sa svijetom, desetine hiljada ljudi na tzv. prinudnim odmorima, osionost vlasti koja katastrofalnu egzistencijalnu situaciju stanovništva koristi da se obračuna s ono malo pameti u ustanovama kulture i nauke, da političke strahove doda onim ratnim i egzistencijalnim, gomile novih vođa koje izbezumljenom narodu nude mesijanska rješenja, daju olaka obećanja i podgrijevaju lažne nade. Dugo će još trajati agonija na tlu bivše Jugoslavije. Možda decenijama! Decembarski izbori su upečatljivo svjedočanstvo o tome.¹⁴

Od tog vremena, ranih devedesetih godina, građanskog rata za „etnički čiste granice“ mnogo šta se promenilo i u Srbiji i u Crnoj Gori. Do pozitivnih političkih promena u Crnoj Gori došlo je pre nego u Srbiji. Bliski politički saradnici Slobodana Miloševića iz Crne Gore su se politički podelili i postali ljudi protivnici. Jedni su ostali snažan oslonac njegove vlasti, a drugi su ustanovili svoju „nezavisnu“ vlast, menjajući svoju političku orijentaciju na najjednostavniji način – preuzevši osnovnu ideju političkog programa crnogorskih liberala o potpuno nezavisnoj Crnoj Gori. Otuda i tako žestoke raspe između Đukanovićevog DPS i liberala koji su se stalno žalili da su programski politički pokradeni. I ovde je zapravo „tiranija malih razlika“ pokazivala svoju punu snagu. Ako se te raspe ostave po strani, ostaje činjenica da je za sadašnju vladajuću elitu u Crnoj Gori ne samo „Miloševićeva Srbija“, nego i bilo koja i bilo kakva Srbija neprihvatljiv partner u zajedničkoj državi, odnosno da je u načelu neprihvatljiv bilo koji oblik zajedničke države. Ako i većina građana Crne Gore prihvata ovo stanovište

14) O tome sam pisao u članku „Izbori kao pokazatelj fašizacije društva“, objavljenom u časopisu Gledišta, god. 1992, br. 1-6, str. 162-164, a pod naslovom „Изборите и фашизација на општество“ u skopskom časopisu *Дијалог* na makedonskom jeziku, god. 1994, br. 6, str. 59-62. U tom radu sam zapisao sledeće: „Želio bih da skrenem pažnju na osnovnu karakteristiku decembarskih izbora – pobjedile su zapravo one stranke i političke struje koje u sebi nose snažan fašistoidni naboj. Ako se pažljivo analitički razmotri sastav novokonstituisanog parlamenta Srbije, za koji moj uvaženi prethodnik kaže da će biti stabilan, trećinu mjesta u toj budućoj Narodnoj skupštini Srbije zauzimaće poslanici otvorene profašističke orijentacije. Ako tome pridodamo fašistoidne tendencije u drugim partijama i blokovima partija, onda se može jednostavno zaključiti da ta formalna trećina predstavlja veliku opasnost koja će biti daleko snažnija od opasnosti od sankcija koje prema Srbiji i Crnoj Gori primjenjuje međunarodna zajednica.“

vladajuće elite, onda je nesumnjivo pravo Crne Gore da se odvoji od Srbije. To bi ujedno bio i najsnažniji argument u prilog nalazima tzv. Badinterove komisije o raspadu Jugoslavije.

Zanimljivo je da se sporovi između političkih, a delom i kulturnih elita Srbije i Crne Gore uglavnom vode oko problema državnosti. Ogromne energije se troše oko predloga o „odvajanju“ i „dve stolice u Ujedinjenim nacijama“ ili o načelima na kojima bi se zasnivala zajednička država.¹⁵ Pitanja svakodnevnog života i perspektiva ekonomskog i kulturnog prosperiteta uglavnom ostaju po strani. Nesporno je da može biti značajno da li će Srbija i Crna Gora imati jednu ili dve stolice u Ujedinjenim nacijama, zajedničku vladu i parlament, ili će imati samo carinske, privredne, trgovačke i druge forme međusobne saradnje i privredne kooperacije. Trebalo bi, međutim, pažljivo analizirati koji su zajednički, a koji posebni strateški interesi jedne i druge republike. Dok se praktično svadaju a ne razgovaraju oko načela državnosti, srpske i crnogorske elite manje-više nemo gledaju propadanje pruge Beograd-Bar, neiskorištenost barske luke, propadanje velikih privrednih sistema u Smederevu, Nikšiću, Kragujevcu, Podgorici, na Cetinju ili u Beogradu. I jedna i druga država su u međunarodnim okvirima male, nerazvijene i beznadežno opustošene i siromašne. Većina stanovništva živi na ivici bede, a broj nezaposlenih i u jednoj i u drugoj državi prevazilazi procenete koje je ekonomska teorija označavala kao granicu totalne propasti privrednog života društva. Po mnogim parametrima, delovi stanovništva žive ispod svakog egzistencijalnog minimuma. U obe države veliki broj porodica, naročito izbeglica i raseljenih lica, preživljavaju zahvaljujući donacijama iz inostranstva, a mnogi infrastrukturni i energetski sistemi su spašeni zahvaljujući inostranoj pomoći. I penzije su takođe isplaćivane zahvaljujući stranim donacijama. To su elementarne činjenice s kojima bi se političke elite i vladajući krugovi i u Srbiji i u Crnoj Gori trebalo ozbiljno suočiti, pa na osnovu tog suočavanja odvagati prednosti i nedostatke zajedničkog ili odvojenog života.

15) Uporediti platformu Crne Gore sa platformom nastalom u Srbiji. Takođe videti *NIN*, specijalni dodatak, mart 2001, „Srbija i Crna Gora, Federacija ili konfederacija? Zajednička država ili državna zajednica? Dva predloga za javnu raspravu“.

Štaviše, problem odnosa Srbije i Crne Gore, posmatran iz međunarodnog ugla, svakako nigde u svetu ne predstavlja prioritet. Onima koji upravljaju svetskim tokovima novca, vojne tehnologije i političkih interesa, praktično je svejedno da li će na Balkanu imati jednog, dva ili više „klijenata“. Oni su već uspostavili vojni i civilni protektorat u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, ali je očigledno da se elementi, za sada neformalnog, protektorata uočavaju i u Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Albaniji. Kuda će to odvesti „nezavisne i suverene“ države Balkana koje svoju „državnost“ baziraju na etnonacionalističkom principu ostaje da se vidi. U svakom slučaju veoma je teško pretpostaviti da taj put vodi u demokratiju. Pre bi se reklo da ih u dosta skoroj budućnosti očekuje stvaranje političke i ekonomske strukture tzv. *divljeg kapitalizma*, latinoameričkog tipa, u kome dominiraju multinacionalne kompanije, koje će preko dvadeset do pedeset „domaćih“ prebogatih porodica ostvarivati svoje interese, dok će političku vlast u svojim rukama držati različito strukturirane oligarhijske grupe. U toj konstelaciji snaga biće manje važno da li su neke od tih grupa autoritarno (ili diktatorski), a druge demokratski orijentirane. Velika većina građana će živeti u siromaštvu, neki i u totalnoj bedi, nezaposleni i u očekivanju da im se sreća nasmeši na kladionicama, lutriji ili tombolama. Toj sumornoj perspektivi je neophodno suprotstaviti se, pre svega izgradnjom pretpostavki za razvitak demokratske države.

6. Izabrano neznanje o ratnim zločinima, odnosno nedostatak kritičke svesti

Izabrano neznanje o ratnim zločinima karakterističan je stav delova političke i kulturne elite, ali i velikog broja građana Srbije. Spremnost građana Srbije da se suoče sa saznanjem da su u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, u „trećem balkanskom ratu“ počinjeni zločini prema pripadnicima drugih naroda, vernicima drugih verskih zajednica i da su ti zločini bili deo državne politike je još uvek na veoma niskom nivou. Ne treba sporiti činjenicu da su delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu i Metohiji imali ozbiljne razloge da se osećaju egzistencijalno ugroženim, ali je takode neophodno postaviti pitanje

koliko su i sami ugrožavali pripadnike drugih naroda. Nesporno loša istorijska iskustva iz II svetskog rata u tim područjima, ni na koji način nisu davala pravo pripadnicima srpskog naroda da zagaze u *preventivne zločine*.¹⁶ Štaviše, ne postoje nikakvi ljudski moralni razlozi da se na eventualni zločin odgovori zločinom. Naprotiv, politika koja je vodila u zločin, zločini i zločinci moraju biti precizno imenovani i kažnjeni.¹⁷

Pažljiviji analitičari su već primetili da su često isti oni građani koji su stajali na Gazimestanu 1989. godine i početkom devedesetih u Beogradu bacali cveće na tenkove koji su kretali ka Vukovaru, demonstrirali protiv Miloševićeve politike u zimu 1996/97. godine i napokon oborili Miloševićevu vlast u jesen 2000. godine. Ostaje ne samo njima, nego pre svega pripadnicima političke i kulturne elite da naprave bilans, suoče se sa posledicama zločina i osude krivce. Za sada ne postoji većinsko raspoloženje u tom pravcu. Predstavnici elita prigovaraju međunarodnom tribunalu u Hagu da je politička institucija¹⁸ i da je „antisrpski“. Istovetni pri-

16) O tome sam 1995. godine pisao u članku „Balkanski paradoksi“: „Borba za maksimalno (loše) postavljene srpski 'nacionalni cilj', izražen metaforom – 'srpske zemlje su tamo gde su srpski grobovi' – dala je katastrofalne rezultate i za narode s kojima su do juče zajedno živeli i za same Srbe. Sve je više srpskih grobova, a zemalja i ljudi je sve manje... Pa i pod uslovom da je postojala realna osnova za strah da bi se genocid nad Srbima iz Drugog svetskog rata mogao da ponovi, to ne može biti ni moralno ni politiko opravdanje za zločinačku politiku etničkog čišćenja.“ – *Filozofija i društvo*, god. 1995, br. VIII, str. 55-56.

17) Uporedi sledeći stav: „Da bi se uopšte na balkanskim prostorima živelo, danas je najvažniji cilj zaustaviti rat, a potom i kazniti zločince na svim stranama. Naime, koreni 'trećeg balkanskog rata' nalaze se u ideji 'nema nam zajedničkog života'. Ta ideja je rasprostranjena u šovinističkim grupama svih nacionalni zajednica. Ljudski jednostavan odgovor na tu ideju na područjima zahvaćenim ratom ili onima kojima preta ratna opasnost 'nema života bez zajedničkog života'. U suprotnom, mržnja i zločini biće trajne karakteristike budućeg života na ovim prostorima.“ – *Ibid*, str. 62.

18) Ne treba trošiti reči na to da haški tribunal ni u načinu nastanka ni u radu nije oličenje striktnog poštovanja pravne procedure. Dovoljno je napomenuti da je, pre svakog ispitivanja, unapred odbacio mogućnost bilo kakve krivice NATO za „kolateralne štete“ u toku bombardovanja Jugoslavije 1999. godine i da njegova optužnica protiv Slobodana Miloševića sadrži optužbe za dela počinjena na Kosovu, ali ne i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dakle u periodu kada je blisko saradivao sa Amerikancima i bio i za njih „garant mira na Balkanu“. Međutim, arogantni prigovori dolaze iz zemalja – Hrvatske i Jugoslavije – čiji su sudski sistemi u katastrofalnom stanju i pred čijim sudovima optuženi za ratne zločine bivaju pretvarani u nacionalne heroje. Dok sam pripremao ovaj rad za štampu klicalo

govori radu haškog tribunala dolaze i iz Hrvatske, s tim što se kaže „antihrvatski“. Očigledno da zajednički jezik ne uspostavljaju samo mafiozne strukture na Balkanu.

Ako je neophodna kritička svest o zločinima da bi normalna saradnja sa međunarodnim činiocima i demokratija u Srbiji uopšte bili mogući, veoma čude otpori, pa i arogantno potcenjivanje saradnje sa haškim tribunalom.¹⁹ Ako se ima u vidu činjenica da su se najbitnije dosadašnje promene, kao što je otvaranje prema svetu, zbile na inicijativu međunarodnih činilaca, onda će takvi otpori biti sve veća prepreka kontinuiranoj saradnji. Unutrašnjih snaga i finansijskih izvora za oporavak države nema. Privredni oporavak, obnova praktično uništenih proizvodnih potencijala Srbije, zavisi od stranih investicija, a njih neće biti bez uspostavljanja stabilnih državnih i društvenih institucija koje neće zavisiti od političke volje pojedinih lidera i političkih partija. S druge strane, demokratskih promena u Srbiji takode neće biti dok stanovnici Srbije ne pređu dugi put od frustriranih podanika do slobodnih samosvesnih građana. Obnova populizma ni u kom slučaju na tom putu ne može biti od pomoći.

se u Hrvatskoj: „Svi smo mi Norci!“; mada se dobro zna šta je činio general Norac i šta pojam „norac“ znači na hrvatskom jeziku – *budala, glupak, ludak*.

- 19) Prosto je neverovatno da Predsednik Jugoslavije može izjaviti da je za njega saradnja sa haškim tribunalom „deveta rupa na svirali“ ili da njegov partijski kolega i blizak saradnik izjavi kako Predsednik „nema vremena“ da se sastane sa glavnim tužiocem Tribunala, jer to nije ličnost na nivou koja zaslužuje prijem. Naravno, on se kasnije ipak sastane sa tužiocem i uz uslovljavanja pristane na saradnju, ali šteta koja nastaje takvim izjavama ostaje nepopravljiva. To podseća na Miloševićeva gromka odbijanja čak i razumnih predloga, da bi kasnije, pod pritiskom, pristajao i na ono što se od njega ne traži.

Gradani, vlast i demokratija

U svom osvrtu na političke promene u Srbiji „Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“¹ razmatrao sam šest ograničavajućih činilaca koje sam smatrao bitnim preprekama razvoju demokratije u Srbiji: nacionalistički karakter većine političkih partija, pa i članica DOS-a, *Führer princip* unutrašnje organizacije skoro svih političkih partija, klerikalizaciju javnog života, monarhističke tendencije, nedemokratski karakter odnosa Srbije i Crne Gore i problem Kosova, izabrano neznanje o ratnim zločinima, odnosno nedostatak kritičke sveti. I sada, kao i tada svestan sam činjenice da to nisu jedini deficiti demokratskog razvoja, kao što je, takođe, važno primetiti da su se ti činioци pokazali uticajnijim nego što bi to neko mogao pretpostaviti. Pri tome treba imati u vidu činjenicu da se pokazalo da je nakon političkih promena u Srbiji katastrofalna ekonomska situacija koju je za sobom ostavio „stari režim“ Socijalističke partije i njenih izrazito desnih partnera („Crveno-crna koalicija“) glavni ograničavajući činilac poboljšanja uslova života koji građani Srbije nestrpljivo priželjkuju. Naime, ekonomski život je do te mere ruiniran, praktično uništen da nema te nove vlasti koja bi u kratkom vremenskom periodu mogla učiniti nešto efikasno u poboljšanju kvaliteta života. Prethodni organi vlasti i posednici neograničene političke moći su, koristeći ogroman propagandni aparat, uspavljivali građane uvodeći ih u jednu virtuelnu realnost koja se jedino mogla videti na TV ekranima i vilama novih bogataša iz uskog oligarhijskog kruga moći i ratnih profitera. Prvo je ta propaganda bila usmerena na *prosperitet*

1) Uporedi, Božidar Jakšić, „Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“, u *Revolucija i poredak – O dinamici promena u Srbiji* (priredili Ivana Spasić i Milan Subotić), str. 225-240, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001.

(„najprosperitetnija zemlja u Evropi“, dostizanje „švedskog standarda“), da bi kasnije bila pomerena prema podilaženja nacionalnom ponosu Srba („sankcije nam ne mogu ništa“, „izdržaćemo pod sankcijama i hiljadu godina ako treba“).² Napokon, u poslednjoj fazi, te vlasti su smislile novu osnovu svoje legitimnosti i prihvatljivosti za građane koju je karakterisala snažna propagandna kampanja veličanja „pobede nad mrskim i zločinačkim agresorom“, nad „najmoćnijom vojnom mašinerijom koju je upoznala svetska istorija“ – snagama NATO, i veličanjem procesa „obnove i izgradnje zemlje“. A građani su dobro znali kakva je bila ta „pobeda“: zemlja je bila opustošena međunarodnim sankcijama i bombardovanjem NATO snaga, opljačkana od nosilaca vlasti i moći i ratnih profitera do te mere da je samo kratkovida politika pojedinih američkih predsednika koji smatraju da je jedini način „ulaska u istoriju“ učešćem u nekom „pobedničkom ratu“ mogla zemlju da izloži fizičkom razaranju – bombardovanjem.³ Tako su zapravo vazdušni napadi NATO bili usluga političkoj oligarhiji u Jugoslaviji, jer su prekrili razmere pljačke i prethodnog uništenja privrednih potencijala zemlje. Ako je vlast Slobodana Miloševića dovela građane Srbije do prosjačkog štapa, bombardovanje NATO je i taj štap slomilo. To je polazna tačka nove situacije u kojoj je DOS preuzeo vlast u Srbiji, zahvaljući, pre svega, glasovima gra-

-
- 2) Građanima je u prethodnom režimu nudena „svetla budućnost“ pod parolama „ako treba, ješćemo korenje“. „Srbija se saginjati neće“ i sličnim. Takvim parolama Srbija je odvojena od sveta, a država i društvo uvedeni u autistični tip ponašanja. Krajnji rezultat je da ministar inostranih poslova obilazi srbijanske varošice ili odlazi u višednevne posete zemljama koje još uopšte hoće da ga prime i s njim razgovaraju, na primer, u višednevnu posetu Severnoj Koreji.
 - 3) Videti o tome šire u mom radu „Kosovski izazovi“, *Filozofija i društvo*, br. XV (1999), str. 59-76. U delu rada koji sam prethodno prezentirao na međunarodnom skupu *La dictature des marchés? Une autre monde est possible*, u Parizu (Univerzitet Paris 8), 25. juna 1999. godine odbacio sam i politiku NATO i politiku Slobodana Miloševića: „Naime, dilemu ili NATO ili Slobodana Milošević smatram lažnom, odnosno propagandističkom podvalom i jedne i druge strane. Nisam za politiku Slobodana Miloševića ako sam protiv agresije na moju zemlju. Ne podržavam vojne akcije NATO protiv moje zemlje, ako sam protiv politike Slobodana Miloševića... Odbacujem i jednu i drugu politiku. Štaviše smatram ih odgovornim za beskrajni lanac stradanja ljudskih bića u neposrednoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti na Balkanu.“, *Ibid*, str. 67.

dana *protiv* vlasti Slobodana Miloševića septembra 2000. godine i odbranom svojih glasova 5. oktobra iste godine. Političke promene u Srbiji 2000. godine pobudile su izvesne nade građana u mogućnosti demokratskog razvitka, pa time i rešenja državne krize. Daleko sam od pomisli da se u Srbiji nije ništa promenilo, ali sam, kao što sam naglasio, od samog početka bio skeptičan prema demokratskim potencijalima tih promena. Naime, nova vladajuća elita u Srbiji našla se pred izazovima vremena koji prevazilaze njene mogućnosti. Neke od problema pred kojima se našla i da je htela nije u kratkom roku mogla da reši, neke je pokušala da reši manje ili više uspešno, a neke je i sama stvarala. Svakako da je pokretanje novog investicionog i proizvodnog ciklusa u zemlji koja je razorena i opljačkana, koja je davno pojela supstancu kapitala nemoguće bez stranih ulaganja i pomoći. Ni razorene državne institucije koje bi bile demokratski ustrojene se ne mogu uspostaviti preko noći. Namerno ne kažem *obnoviti* jer je model prethodnog državnog aparata bio takav da bih se kao građanin veoma bojao njegovog obnavljanja.

Pred svakim građaninom ove zemlje se otvara pitanje šta su novi organi vlasti koju je formirao DOS mogli da urade i uradili za godinu dana. Takođe, otvara se i pitanje, *šta su građani uradili za sebe* u proteklih godinu dana. U ovom trenutku na ova dva pitanja moguće je dati odgovor samo u fragmentima. Prethodno se ne bi smelo zaboraviti i krajnje nepodsticajno okruženje na tlu bivše Jugoslavije. Posmatrano u široj perspektivi, od početka devedesetih godina građani su u dilemi – užasan kraj ili užas bez kraja. U međuvremenu mnogi su doživeli užasan kraj, a još većem broju građana život se čini kao užas bez kraja.

Pretpostavka od koje polazim je da proces dezintegracije zajedničke jugoslovenske države još nije završen proces i, s obzirom na nedoraslost političkih i kulturnih elita da se suoče sa katastrofom u kojoj se našlo društvo, teško je nazreti kraj državne i društvene krize. Već samo ime države za koju je jasno da ne funkcioniše kao iole uređena država i krajnje nejasno da li će već za kratko vreme uopšte postojati je, najblaže rečeno, *ukradeno*. Tako nešto kao Jugoslavija već odavno ne postoji. Postoji samo jedan

provizorij državne zajednice Srbije i Crne Gore kojoj je iz veoma prozirnih prizemnih razloga zadržano ime „Jugoslavija“.⁴

Ako se bilo koji građanin ove zemlje kome političke strasti ne zamagljuju moć rasuđivanja osvrne oko sebe može jednostavnim posmatranjem ustanoviti da na teritoriji bivše Jugoslavije postoje dva formalna protektorata (u BiH i na Kosovu), jedan poluformalni protektorat (u Makédoniji) i dva-do-tri neformalna protektorata (Hrvatska, Srbija i Crna Gora, odnosno SRJ).

Slovenija je poseban slučaj i njena situacija je paradoksalna. U ime odbrane nacionalnog interesa i kulturnog identiteta izašla je iz jedne federacije u kojoj je ne samo ona, nego i ostale članice, imala razloga za nezadovoljstvo, ali u kojoj je značila, vredela i bila uticajnija daleko iznad njenih stvarnih ekonomskih, političkih i kulturnih moći, da bi težila da ude u jednu daleko širu evropsku integraciju u kojoj politički, ekonomski i kulturno neće mnogo značiti. *Borila se za veoma tvrdo shvaćenu nepovredivu nacionalnu i državnu suverenost, da bi veoma žurila da tu suverenost preda daleko široj evropskoj federaciji.* Odbija ideju da učestvuje u bilo kakvim reintegracionim procesima u regionu jugoistočne Evrope, mada je to njeno najpovoljnije tržište. Za sada bi želela da, preko mentorske uloge u ime širih evropskih integracija, ostvari i snažan politički uticaj u zemljama bivše Jugoslavije. Veoma su male šanse da u toj političkoj nameri uspe: niti će joj to oni koji na ovim prostorima uspostavljaju formalne i neformalne protektorate to dozvoliti, niti će oni kojima bi želeli da budu mentori na to pristati, jer bi svakako nastojali da dobiju moćnije i uticajnije mentore. To je, najkraće rečeno realnost i perspektiva država nastalih na tlu bivše Jugoslavije.

4) Ta „Jugoslavija“, zajednička država Srbije i Crne Gore liči na teško održiv brak iz računa. „Lukavstvo“ srpske i crnogorske političke elite sastojalo se u tome što su pogrešno verovali da će u procesu sukcesije zadržati sve prerogative (i imovinu!) prethodne zajedničke države. Rezultat je bio da je godinama proces sukcesije bio blokiran, da je „Jugoslavija“ izolovana iz međunarodnih institucija, te da je, na kraju, ta „Jugoslavija“, ali sa promenjenim sastavom političke elite *zatražila* i dobila članstvo u Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim institucijama kao novouspostavljena država. Izgubljeno je dragoceno vreme!

U senci uobičajenih manira „eksperata“ koji se uglavnom bave organima vlasti i političkim stavovima i ponašanjima političkih lidera, ostaje analitički pristup koji polazi od *građanina*, njegovog položaja, očekivanja i htenja. Analizirajući šta je u Srbiji urađeno za godinu dana „nove vlasti“, uputno je vratiti se pitanju *šta su građani uradili za sebe i svoju zemlju*. U krajnje zaoštrenoj formi pitanje se može formulisati na sledeći način – da li Srbija uopšte ima građane? Da bi se ovo pitanje moglo bolje razumeti, može se formulisati i ovako: da li neko ko samo u pripadnicima srpskog naroda vidi građane Srbije može biti smatran građaninom? I obratno, da li se neko ko živi u Srbiji, a u Srbiji ne vidi svoju državu može smatrati njenim građaninom? Da li veliki broj ljudi u Srbiji – zemlji uništene srednje klase – koji žive ispod egzistencijalnog minimuma mogu sebe smatrati građanima, ili su, za razliku od lumpenproletera, lumpengrađani? Napokon, koliko je u Srbiji, kao i u drugim novonastalim državama na Balkanu snažno ukorenjen mentalitet podanika? Koliko je snažna tradicija da se vlast doživljava kao nešto neprijateljsko, strano, u svakom slučaju tuđe i neprijatno? Koliko je rasprostranjeno uverenje da vlast onima koji je vrše služi za lično bogaćenje, a onima koji su daleko od vlasti da je varaju i – pošto je vlast jača – da joj podilaze i bezpogovorno služe?

Iz ove perspektive može se u svakodnevnom životu postaviti i pitanje odakle tako snažan priliv novih članova u vladajuće partije, članice DOS-a? Odmah treba primetiti da bi bilo pogrešno ovaj priliv pripisati *samo* podaničkom ponašanju građana, a zaobići osionost moći vladajućih krugova. Građani su, naime, svesni činjenice da je neophodno da se prvo učlane u neku od partija na vlasti, pa tek onda da očekuju bolje (čitati rukovodeće) radno mesto koje dele razna „kadrovsko-koaliciona tela“ po partijskom „ključu“. Postoji, dakle, uzajamna veza između moći predstavnika nove vlasti i ponašanja građana. Novi politički lideri koji zauzimaju značajna mesta u sistemu vladanja i distribuciji društvene moći i očekuju i žele da se građani ponašaju kao podanici, da masovno pristupaju njihovim partijama, da šire mržnju prema članovima drugih partnerskih partija i opozicije, da, rečju, budu služinčad vlasti kojoj će periodično, na izborima, potvrđivati svoju lojalnost. Ako se ponašaju u skladu sa takvim očekivanjima političkih lidera, oni koji su najposlušniji i imaju najbolje privatne ve-

ze i lobije, mogu dobiti mesta direktora, šefova, članova upravnih odbora i masu drugih lukrativnih mesta. To znači da i podanička svest novoprimitljenog člana jedne od vladajućih partija nije bez računice. S razlogom očekuje nagradu, brza i efikasna povoljna rešenja za sebe i svoj uski krug, *bez ikakvog vlastitog truda ili doprinosa javnom dobru*. Tako podanik onemogućava sebe da postane samosvestan građanin. Tome nikako ne protivureče povremena snažna ispoljavanja građanske svesti, kao što se to desilo u zimu 1996/97 („Beograd je svet!“) ili u poslednjem izbornom ciklusu 2000. godine, jer im sledi pad u mamurluk podaništva. Iz bede tog mamurluka ljudima se čini da *svaka politika* nije ništa drugo nego „prljava rabota“ i da su „svi političari isti“. I namesto da građani nateraju političke vođe da budu drukčiji ili da biraju drukčije i bolje, najčešće lamentiraju nad svojom zlom sudbinom. Sve su to *već videni ciklusi novije političke istorije na Balkanu!*

To, naravno, ne znači da u Srbiji nije došlo do političkih promena i da bilo ko ima pravo da, zasnovano na ozbiljnim argumentima kaže, na primer, „Sve je isto, samo njega nema“, ili „DOS je najgori!“. Građani Srbije su već videli i lošije političke upravljače od predstavnika vlasti DOS-a, a verovatno će i u budućnosti imati tu priliku. Tako će biti sve dok se ne izbore za demokratski kontrolisanu vlast i stabilne, demokratski utemeljene, državne i druge ustanove. Za sada su još veoma daleko od te demokratske opcije.

Sve ovo govori o tome da je neophodno jednogodišnje rezultate političke vladavine DOS-a u Srbiji što je moguće pažljivije odmeravati i kritički analizirati. Neophodno je, pre svega, pažljivo razmotriti situaciju koju je DOS zatekao: ekonomija u rasulu, politički život ispod elementarnog civilizacijskog nivoa, kultura u oskudici i materijalnih pretpostavki i ideja, organizacija i mogućnosti zdravstvene službe u potpunom kolapsu, država izopštena, međunarodnim sankcijama ograđena od svih značajnijih ekonomskih, političkih, kulturnih, naučnih, pa čak i sportskih svetskih tokova. Građani su bili izbezumljeni i iscrpljeni siromaštvom i odsustvom svake pozitivne perspektive. Bila je to država iz koje mladi i sposobni ljudi beže i u kojoj su građani, kao roditelji, zadovoljni, mada ne i sretni, što su im deca otišla „u svet“! Novi, na nacionalističkoj paradigmi utemeljeni državni sistemi, na tlu bivše Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije, bili su okviri za nastanak

trajno invalidnih društava i bez mladosti i bez pameti.⁵ Te probleme je neophodno krajnje skrupulozno i nijansirano analitički strukturirati i precizno ustanoviti koje su nove vladajuće garniture DOS-a rešile, koji traže duže vreme i naporan strpljiv rad da bi bili rešeni, koje su nove vlasti mogle rešiti a nisu i, napokon, koji su problemi društva i života građana pod postojećim okolnostima praktično nerešivi.

Već na prvi pogled je jasno da je najviše učinjeno u procesu reintegracije države u međunarodne institucije, od prijema u OUN i „vraćanja“ u međunarodne finansijske organizacije, do obnavljanja saradnje sa Svetom Evrope i Organizacijom za evropsku bezbednost i saradnju. Na većinu građana je taj proces delovao relaksirajuće, ali i zabrinjavajuće jer je većina inicijativa u tom pravcu došla iz inostranstva. Neke od tih inicijativa predstavnici nove vlasti jednostavno nisu mogli a da ne prihvate. Sami ih uglavnom nisu imali, niti su pokušali da izgrade kakvu-takvu strategiju odnosa prema svetu.

Više je razloga koji su determinirali ponašanje DOS-a na vlasti. U ovom kontekstu dovoljno je navesti dva. Prvo, na federalnom nivou DOS je stupio u koaliciju sa crnogorskim partnerima Slobodana Miloševića. To partnerstvo je na međunarodnom, a delom i na unutrašnjem planu za DOS pogubno. Ma koliko da je u datim političkim okolnostima bilo neophodno, ne bi trebalo od nužde praviti vrlinu. Ta neprirodna koalicija opterećuje državni život i blokira procese normalizacije života građana. Drugi razlog donekle relativizira prvi i ukazuje na unutrašnje slabosti u odnosima koalicionih partnera u DOS-u. Da koalicija sa crnogorskim partnerima bivšeg režima na federalnom nivou i nije sasvim neprirodna pokazuje protivrečan odnos saveznih državnih organa prema Međunarodnom tribunalu za ratne zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije u Hagu (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju). Konzervativniji i nacionalističkim bojama izrazitije obojen deo DOS-a lako je nalazio zajednički jezik sa sled-

5) Na te procese sam ukazivao u radu pod naslovom „Exodus of the Young People from ex-Yugoslavia – Pathological Way of the European Integration“, predstavljenom na međunarodnom skupu *Values of the Modern Youth on the Way to the Worldwide Integration* u Moskvi 1993. godine. Uporedi, Božidar Jakšić, *Balkanski paradoksi*, str. 129-138, Beogradski krug, Beograd 2000.

benicima politike Slobodana Miloševića iz Crne Gore, tako da su zajednički kočili svaki pokušaj normalizacije odnosa sa Tribunalom u Hagu. Po logici tih novih političkih saveznika građani Srbije su mogli odlaziti u Bosnu ili građani Crne Gore na dubrovačko ratište i kao „vikend ratnici“ i tamo ubijati, pljačkati, odlaziti u Hrvatsku (ispraćeni ponekad i cvećem kasnije „demokratski“ raspoloženih građana), da tamo pale i žare oko Zvornika, u Srebrenici, oko Dubrovnika, u Vukovaru, ili oko Bijeljine, na primjer, ali ne mogu da idu u Hag da tamo odgovaraju za svoja zlodela.⁶ Taj *non sense* navodne brige za ustavni poredak i građane ne dozvoljava da se međunarodni ugled države podigne na viši nivo, niti da se odnosi sa međunarodnim činiocima normalizuju do kraja.

U razmatranjima jednogodišnjih rezultata DOS-ove politike moraju se otkloniti bar dve bitne fikcije. Prvo, državna kriza je daleko šira i dublja od onoga što se građanima već mesecima nudi kao njena bit. Mislim na odnos između dve federalne jedinice, Srbije i Crne Gore. Polazim od pretpostavke – kako god da taj odnos bude rešen, državna kriza ni u Srbiji ni u Crnoj Gori neće biti rešena. To je svakako važno pitanje, jer koči stvaranje mogućnosti demokratskog razvoja i u Srbiji i u Crnoj Gori i jer građane i jedne i druge federalne jedinice košta jako mnogo. Ako to pitanje i bude rešeno pod pritiskom međunarodnih činilaca, državna kriza neće biti rešena. Nemojmo se politički lagati i zamajavati: nema te Srbije – bez obzira kako bila organizovana – koja bi političkoj eliti u Crnoj Gori odgovarala kao partner u zajedničkoj državi. S druge strane, građani Crne Gore su – ne sasvim bez razloga – ponosni na davnu i noviju državnu tradiciju Crne Gore.⁷ Ali, nema tog oblika državnosti Crne Gore koja bi odgovarala političkoj

6) Međunarodni tribunal u Hagu svakako nije oličenje pravde i pravednosti, ali jeste međunarodna pravna institucija koja je bar do sada racionalnija, objektivnija i pravno uređenija institucija od sudskih ustanova u Srbiji i Crnoj Gori. Koliko je procesa uopšte pokrenuto protiv osumnjičenih za ratne zločine, kako su ti procesi vođeni u Srbiji i Crnoj Gori, najbolje pokazuju još uvek nezavršeni proces u Bijelom Polju i sramno okončan proces u Šapcu. Sindrom pretvaranja osumnjičenih za ratne zločine u nacionalne heroje nije nikakav hrvatski „specijalitet“.

7) Može se bez ironije braniti stanovište da su građani Crne Gore ponosni na istorijske korene svoje državnosti, da imaju snažno osećanje pripadnosti crnogorskoj državi, da su državotvorne ideje održavale zajedništvo crnogorskog stanovništva možda snažnije nego osećanje pripadnosti ovoj ili onoj naciji – crnogorskoj, srpskoj, albanskoj ili bošnjačkoj.

eliti Srbije. I jednoj i drugoj političkoj eliti je veoma odgovaralo da to pitanje što duže bude otvoreno i nerešeno, jer im daje prostor u kome se ne moraju suočavati sa samim sobom i rešavati pitanja koja su odavno od životne važnosti za građane. Prema tome, onaj ko očekuje da će se nekim *modus vivendi* Srbije i Crne Gore – ma kakav on bio i ma šta značio – rešiti državna kriza verovatno se vara. To će biti otklanjanje samo jedne od prepreka na putu ka demokratiji. Za sada je sasvim jasno da federalna država sastavljena od dve nesrazmeme federalne jedinice ne može uspešno funkcionisati ako jedna od federalnih jedinica ne prihvata njene prerogative. Ma koliko da je važno, nije u pitanju samo međunarodno priznanje ili „dve stolice u Ujedinjenim nacijama“. Sa stanovišta kvaliteta života građana bitno je da i Srbija i Crna Gora veoma skupo plaćaju neuređenost državnog sistema (ili „uneredenost“; izraz koji ima zajedničko značenje i u Srbiji i u Crnoj Gori). Taj provizorij zajedničke države mora prestati da postoji i da se odnosi „upristoje“, bilo u zajedničkoj državi, bilo u zajednici nezavisnih država, bilo u odvojenim nezavisnim državama. Zašto do sada praktično nije ništa urađeno, da se, na primer, bar ukinu Miloševići „amandmani“ na „žabljački ustav“ građanima Srbije i Crne Gore nije jasno. Ponavljam, regulisanjem odnosa Srbije i Crne Gore državna kriza za njihove građane neće biti rešena ali će biti uklonjena jedna od bitnih prepreka za njeno rešenje. Daleko sam od pomisli da život i jedne i druge federalne jedinice u zajedničkoj državi ili pravac razvoja Srbije i Crne Gore kao odvojenih nezavisnih država mora automatski biti demokratski.

Drugo, sledeće veliko suočavanje je Kosovo. Pretpostavljam da nisam jedini građanin ove zemlje koji očekuje da će neko od pripadnika političke elite jasno i glasno saopštiti svima vidljivu istinu – *Kosovo je za Srbiju (Jugoslaviju) izgubljeno*. U Srbiji kao i u Crnoj Gori nema političara spremnog da preuzme rizik dečaka iz priče „O carevom novom ruhu“ da saopšti jednostavnu istinu da je „car gô“. Srbija u ovom trenutku nema ni snage ni mogućnosti da vrati Kosovo i Metohiju u svoj državni okvir. (Kako bi i mogla kad ne može da nađe *modus vivendi* sa drugom federalnom jedinicom, Crnom Gorom!) Jednostavna istina je da su Kosovo i Metohija za Srbiju izgubljeni i tako će ostati sve dok prosperitetna, demokratska i bogata Srbija jednog dana ne postane *atraktivna* za

građane tog regiona, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Do tada će morati mnogo toga da se promeni u Srbiji, ali i da oslabi snažni etnonacionalizam Albanaca. Svestan sam ogromnog rizika koji bi preuzela takva ličnost. Sigurno je da bi na prvim narednim izborima bila drastično poražena, ali bi to bio ogroman politički kapital koji bi pomogao preusmeravanju političkih energija građana u produktivnijim pravcima. Međunarodni protektorat je u ovom trenutku jedina realna opcija, bez obzira na sve slabosti u njegovom funkcionisanju. Tačno je, praktično nema ozbiljnih mera zašтите za Srbe, Rome i druge nealbanske stanovnike Kosova i Metohije, ali takođe i za one građane albanske nacionalnosti koji hoće da budu drukčiji, da budu građani. Pretnje uglednim građanima Kosova albanske nacionalnosti, ubistva tih građana koja vrše određeni militantni albanski krugovi nisu nepoznata pojava, ali se ta pojava u Srbiji ne vrednuje na odgovarajući način. Još je daleko dan kada će i Srbi i Albanci i Romi i pripadnici drugih naroda na Kosovu postati svesni da međunarodne snage nisu ni došle da ih štite. Taj dan kada će se okrenuti jedni drugima i potražiti mostove poverenja je daleko. Do tada će Srbe gajenje iluzije o Kosovu kao „neotudivom delu Srbije“ i „kolevci srpstva“, kao i veliki san Albanaca o moćnom, suverenom i nezavisnom etnički čistom albanskom Kosovu bez bitnih infrastrukturnih i drugih pretpostavki, sve građane, i Srbe i Albance veoma skupo koštati.

Ako je na snažnom valu etnonacionalističkog obojenog populizma Slobodan Milošević vladao onoliko dugo koliko i Hitler Nemačkom, zvuči paradoksalno da ni vlast DOS-a nije imuna na obnovu populističkih tendencija u Srbiji. Te tendencije prate snažni impulsi restauracije nemodernizacijskih, tradicionalnih rituala i stilova, monarhističkih simbola i političkih orijentacija, opšta klerikalizacija javnog života i, kao šlag na tortu, arogantni i primitivni antikomunizam. Sve ove tendencije protkane su ideologijom ekstremno shvaćenog liberalizma čija je glavna mantra „tržište“⁸, mada je nejasno šta ta reč znači u potpuno razorenom ekonomskom

8) Naravno da je tržišna ekonomija dostignuće savremenog sveta kojem treba težiti, ali taj ekonomski sistem mora u potpuno razorenoj ekonomiji da uvaži neke specifičnosti. Zalaganje za ekstremni liberalizam tržišta danas u svetu nigde ne postoji, a u savremenoj Srbiji podseća na staljinističku mantru „plana“ i „planske privrede“.

životu zemlje. Tome posebno doprinosi ne samo konzervativni, klerikalizmom natopljeni nacionalizam predsednika SRJ i njegove Demokratske stranke Srbije, nego i ponašanje drugih vođa DOS-a koji često i interese državnih poslova koje obavljaju i interese države prema inostranim činiocima podređuju potrebama dodvoravanja populističkom delu javnog mnjenja u Srbiji. Na primer, predsednik vlade Srbije Zoran Đinđić, ministar pravde Vladan Batić, kandidat za *osmog* potpredsednika vlade Srbije Velimir Ilić, i ne samo oni, često su promotori populizma. Populističko ponašanje predstavnika Miloševićevog režima nalazi svoje brojne kopije među vođama i aktivistima koalicionih partnera u DOS-u. Dodvoravati se svetini kao da postaje trajno obeležje ponašanja vođa političkih partija u Srbiji. Kao da populističkim manirima i podsticanjem populizma pojedine partije DOS-a žele da nadoknade slabosti unutrašnjeg funkcionisanja i međusobne saradnje: nerazumevanje prirode državnih poslova i funkcija, slabo poznavanje logike funkcionisanja državnih ustanova i pojedinih oblasti javnog života, od obrazovanja, zdravlja, kulture, nauke, do privrede i bankarstva. Zabrinjavajuća je nesposobnost pojedinih političkih vođa da shvate da politički suparnik, a naročito koalicioni partner nije neprijatelj kojeg treba uništiti i odsustvo svakog smisla za pitanja socijalnog koncenzusa. Napokon vođe DOS-a karakteriše staljinistički manir „kadriranja“. Ma koliko da su neke od tih partija antikomunistički orijentisane, ideja o „sverešavajućoj ulozi kadra“ nije im strana. Naravno, u „balkanskoj krčmi“ politike u Srbiji ta se ideja pretvara u banalni grabež lukrativnih mesta u državnoj upravi i preduzećima.

Političke promene u Srbiji same po sebi nisu, ali bi mogle biti, put ka razvoju Srbije u demokratskom smeru. Neophodan preduslov su stalni, svakodnevni angažman građana i političkih činilaca, pojedinaca i organa vlasti, svakodnevno ostvarenje i potvrđivanje prava i sloboda građana, ali i odgovorno ponašanje i građana i vlasti. Tek kada floskule o nacionalnoj državi u multietničkoj zajednici kakva je Srbija, širokoj međunarodnoj „svetskoj zaveri“ protiv Srba, zablude o Srbiji kao bogatoj zemlji, budu zamenjene svakodnevним mukotrpnim radom, kvalitetnom proizvodnjom, kulturom vrednom pažnje, borbom za poboljšanje kvaliteta

života, moći će se govoriti o istinskom demokratskom razvoju Srbije. Moguće je da građanima Srbije u pogledu materijalnih uslova života mora biti još gore nego što im je danas, da bi im sutra bilo bolje, ali u svakom drugom pogledu mora i može im biti bolje – ne sutra, nego već danas.

Nacionalna država i državna crkva

Vladajuće ideologije se menjaju kao i svaka druga moda, mada traju znatno duže od drugih vrsta modnih „hitova“. Njihovi učinci su dalekosežniji i sa težim posledicama. Propast prethodne kao da daje snagu nastupajućoj. Tako je bilo i sa propašću ideologije tzv. samoupravnog socijalizma koju je smenio agresivni etnonacionalizam. Koji su sve učinci dominacije etnonacionalizma nije predmet ovog priloga. Dovoljno je imati u vidu razmere ratne tragedije, pa razumeti pogubnost njegovih učinaka. Obnova populizma u savremenoj Srbiji, čiji smo svedoci, pokazuje da poljuljani etnonacionalizam počinju snažno da podupiru klerikalizam i monarhizam. Jedan od naših poznatih sociologa, Nebojša Popov, govori o cementiranju saveza „Sablje i Oltara“ i dodaje – „fali još samo Tron“.¹ U prepoznatljivom balkanskom maniru svaka od novonastalih država na tlu bivše Jugoslavije želi da ima svoju nacionalnu suverenost, nacionalnu ekonomiju, nacionalnu politiku, nacionalnu kulturu, posebno nacionalni jezik i – nacionalnu, državnu crkvu. Tom maniru ne odoleva ni savremena Srbija.

Razumljive su, mada sa stanovišta zadovoljenja osnovnih interesa i verske misije Srpske pravoslavne crkve ne sasvim razumne i opravdane težnje crkvenih velikodostojanstvenika da u političkom životu Srbije zauzmu istaknuta i uticajna mesta. Niko, naravno, ne sme i ne treba da spori pravo svešteničkom staležu da kao *ravnopravni građani*, a ne i kao sveštena lica (jer ih to lako odvodi u izneveravanje njihovog poziva i misije, kao što pokazuje brojni primeri iz bliže i dalje prošlosti), učestvuju u političkom životu zemlje. Ali ovde nije reč o tome, nego o javnoj zloupotrebi tradicionalnog autoriteta crkve. Mnogim građanima Srbije prosto

1) Nebojša Popov, „Rokada u vladajućoj ideologiji“, *Danas*, br. 1368, sreda 26. juni 2001, str. 8.

bode oči nestrpljenje pojedinih članova svetog arhijerejskog sinoda da se povežu sa odlučujućim političkim činionicima i da sami postanu delovi tih političkih krugova. Te težnje često su rezultirale čudnim saopštenjima i javnim akcijama pojedinih crkvenih velikodostojnika, pa i crkvenih institucija koje praktično nemaju veze sa verskim životom. Kada se pri tome imaju u vidu i napori tzv. velikih verskih zajednica da uz pomoć određenih državnih institucija stigmatizuju i sasvim eliminišu iz verskog života tzv. male verske zajednice, „sekte“, onda, na žalost, od verske i političke tolerancije u društvu ne ostaje ništa. Bez obzira koliko to za demokratski razvoj društva u kome bi i verske zajednice imale sva demokratska prava bilo kontraproduktivno, mnogi predstavnici Srpske pravoslavne crkve teže da za *svoju crkvu* obezbede položaj *državne crkve*. Sve se to dešava u državi u kojoj trećinu građana ne čine Srbi. Štaviše, među dve trećine građana koji su po nacionalnosti Srbi većinu čine sadašnji i bivši ateisti. Identifikacija srpstva sa pravoslavljem proizvod je, ali i proizvodi, netrpeljivost prema manjinama i malim verskim zajednicama.

S druge strane, većina političkih partija koje imaju ili su imale moć i vlast u državi teže tome da Srbija bude *nacionalna država* i dodvoravaju se vrhu Srpske pravoslavne crkve, nudeći joj Crkvi tretman *državne crkve*. Te težnje posebno su bile izražene u idejama o organizaciji „*crkveno-narodnih sabora*“ kao sredstvu za rešavanje političke krize u Srbiji i u orkestriranim naporima i državnih institucija i SPC da male verske zajednice satanizuje kao *sekte*.

Agresivan nastup i crkvenih i političkih krugova u tom pravcu posebno je došao do izražaja u procesu uvođenja veronauke u državne škole. Obostrano nestrpljenje je bilo toliko da nije donet zakon o tako važnom pitanju, niti su stručna i javna mišljenja na bilo koji način tretirana kao relevantna, nego je jednostavno to pitanje rešeno uredbom Vlade Srbije.

Pravo na veronauk je pravo koje laička država mora da garantuje, ali se to pravo ne ostvaruje obavezno na taj način što će „država dopustiti veronauku u školama“. I to je moguće, ali kao jedini način ostvarenja, kao jedinstvena obaveza države – to je *non sense*. Neobično je da ni dalekovidiji predstavnici, osim kruga oko dr Radovana Bigovića, dekana Bogoslovskog fakulteta Srpske

pravoslavne crkve u Beogradu, nisu izveli nikakve zaključke iz nesretne sudbine „marksizma kao obaveznog predmeta u školi“. Ako škola i država zajednički ne doprinose ostvarenju antropoloških ideala i osnovnih ljudskih i kulturnih vrednosti, nikakvi posebni predmeti, zvali se oni „marksizam“ ili „veronauka“ neće tome doprineti.

Ista vrsta problema i (ne)razumevanja može se pokazati i na drugom primeru. Ako je „ulazak u školu“ od velikog interesa za sve crkvene zajednice, a naročito za Srpsku pravoslavnu crkvu, ništa manje interesovanje nije ni za „ulazak u vojničku kasarnu“. U nekadašnjoj JNA je u vojnim jedinicama i ustanovama postojao *partijski sekretar*, čiji je zamenik u partijskoj organizaciji obavezno bio *obaveštajni oficir*. U vojsci Jugoslavije je ostalo upražnjeno mesto partijskog sekretara, dok je obaveštajni oficir ostao na svome mestu. Bilo bi veoma racionalno da partijskog sekretara ne zameni *svešteno lice*. Ako vojska Jugoslavije već hoće da demonstira koliko poštuje verska ubedenja građana, onda to na veoma ubedljiv način može da pokaže tako što će omogućiti da onim vojnicima kojima to vera ne dozvoljava – na primer, vojnicima islamske veroispovesti – ponudi obroke koji nisu spravljani na masti i/ili ne sadrže svinjsko meso. To je bila praksa u vojsci Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije. Tako vojska Jugoslavije, ima primer za ugled u toj tradiciji. Podrazumeva se, dakle, da vrata kasarni i vojnih ustanova treba otvoriti i sveštenim licima, ali je nejasno zašto bi bili trajno angažovani. Vojnicima treba obezbediti obavljanje verskih obreda, ali i poštovati njihova *različita* verska ubedenja. A ako bi ta uverenja bila istinski poštovana, onda bi, bar za početak, trebalo prekinuti s praksom *apriorne sumnjičavosti* prema pripadnicima manjinskih naroda i vernicima malih verskih zajednica koji služe redovni vojni rok.

Na kraju želim da preciziram svoje stanovište: ako građani žele demokratsku državu, ona mora biti laička. Nema demokratije na delu tamo gde je „crkvena država“ ili „državna crkva“. S druge strane, obaveza je laičke države da garantuje sva prava čoveka i građanina; građanska i ljudska, individualna i kolektivna prava. Pravo na veroispovest je neotuđivo pravo svakog građanina i država ga mora garantovati. Neotuđivo je pravo svake crkvene,

svake verske zajednice, bila ona velika ili mala, da poučava i vaspitava svoje vernike. Pravo je svakog vernika da slobodno izražava svoja verska ubedenja, da učestvuje u javnom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu društva, da snagom argumenata utiče na proces donošenja odluka u državnim ustanovama. Čovek može biti podanik autoritarne vlasti, može biti vernik neke od crkava, nije li već red da jednom postane samosvesni građanin?

Bogatstvo razlika: doprinos verskih zajednica demokratiji u post-totalitarnom društvu

Učestvujem u radu skupa *Doprinos verskih zajednica pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilizaciji u jugoistočnoj Evropi* s protivurečnim osećanjem radosti i tuge.¹ Raduje me što smo se sastali u Beogradu. Prijatno je čuti mnogo korisnih, pa i dragocenih ideja o toleranciji, saradnji i pomirenju... Osećam se prijatno što Beograd opet pripada Evropi. Svestan sam da sa ratnom tragedijom zahvaćenog Balkana put u Evropu nije široko trasiran. Do mirnog života vode nas uske i zamršene staze, posute trnjem. Doživljavam ovaj skup kao jednu od tih malih staza. Zahvalan sam, stoga, projektu *Marihorska inicijativa* što mi je, a pretpostavljam i ostalim učesnicima iz Srbije, pružila ove trenutke radosti, upravo ovde, u Beogradu, u kome su razlozi za radost jako retki i uglavnom lični.

Tu negde moje radovanje pomućuje osećanje tuge koje me često obuzima kada sudelujem u radu ovakvih skupova. Sastanu se ljudi dobre volje, različitih verskih uverenja, političkih opredeljenja, ljudi koji nikoga ne mrze i nikada nisu širili mržnju, govore o ljubavi među ljudima, ljudskim pravima, miru i demokratiji. Veoma su saglasni u osnovnim iskazima, a oko njih se ratuje, ljudi ubijaju jedni druge, ratna pljačka i šverc su osnovni načini privređivanja. Ekstremni šoviniisti i državni organi novonastalih država na Balkanu, „ugledni“ predstavnici političkih i kulturnih elita se hvale kako su proterali ili hoće da proteraju pripadnike drugih etničkih zajednica. Gore i crkve i džamije, kulturni spomenici.

1) Međunarodni skup *Doprinos verskih zajednica pomirenju, poštovanju različitosti, demokratiji, ljudskim pravima, zaštiti manjina, saradnji i stabilizaciji u jugoistočnoj Evropi*, održan je u Beogradu 14. i 15. decembra 2001. godine u organizaciji projekta „Marihorska inicijativa“. Rad predstavlja naknadno razvijeno izlaganje na ovom skupu.

Mržnja je tako gusta da se nožem može seći. A kada neposredna ratna dejstva utihnu, obnova poverenja, duhovnih vrednosti, povratak izgnanih, pa i fizička obnova sakralnih objekata ostaje i dalje samo „pusta želja”, kao što je to bilo u Banja Luci 7. maja 2001. godine, prilikom pokušaja obnove čuvene Ferhadija džamije. Bez želje da potcenim naš rad, osećam se jedno pri pomisli kako putujemo da bi podelili radost susreta. Osećam se bedno suočen sa *ritualizacijom* naših sastanaka. Nezadovoljan sam što svaki put iznova afirmišemo neka načela, dok život ide svojim krvavim tokovima koji s tim načelima nemaju blage veze. Razilazimo se kao da smo obavili neki značajan posao, donosimo umivene deklaracije i saopštenja, a ljudska patnja i beda ostaju glavno obeležje ljudske svakodnevnice na ovim balkanskim prostorima. Svestan sam da zla i nepravde ovog sveta ne možemo ni lako ni brzo iskoriniti, a neke od njih ne možemo uopšte sprečiti. Pitanje je, međutim, možemo li, pored afirmacije dobrih načela, učiniti nešto da život čoveka na Balkanu postane bar malo snošljiviji. Suočenom sa razmerama ratne tragedije, sa primerima ljudske bestijalnosti, bez obzira da li se radi o Vukovaru, Sarajevu, Mostaru, Kravici ili Srebrenici, često su mi nedostajale reči utehe i nade, često sam ostajao nem pred besprimernim prizorima ljudske patnje. Pitam se kako i koliko je moguće pomoći ljudima bar u ovim krhkim, da ne kažem prividnim „mimim“ uslovima života?

Ophrvan ovim protivurečnim osećanjima, pokušaću da u ponešto zaoštrenoj formi kažem nekoliko reči o jednom segmentu predmeta našeg interesovanja. Ni delovi verskih zajednica, ni delovi crkvenih hijerarhija nisu bez odgovornosti za ratna zbivanja na Balkanu krajem dvadesetog veka. Ti delovi su aktivno učestvovali u profiliranju ratnih politika ili bar podržavali nacionalne elite i državne vođe u novostvorenim državama Balkana, bez obzira na to koliko su te vođe i državne institucije bile autoritarne, nedemokratske, pa i ogrezle u zločinima. Iz te perspektive neophodno je razmotriti načelo odvojenosti crkve od države, kao veliko dostignuće moderne demokratije. Demokratska država je sekularna, što ne znači da najznačajnije funkcije u državi ne mogu obavljati vernici, niti da crkve; odnosno verske zajednice ne mogu da na razne načine artikulišu i svoje političke interese. Čak i u totalitarnim društvima staljinističke provinijencije, kada je javni prostor

za delovanje crkava i ostalih verskih zajednica bio veoma sužen, skoro ukinut, njima nije bila zabranjena *svaka* politička aktivnost. Štaviše, podrška vrhova pojedinih crkava i verskih zajednica autokratskim vodama u totalitarnim društvima, kao uostalom i u državama različitih tipova građanskih diktatura, ne samo da je ocenjivana kao dobro došla, nego je ponekad i „podsticana“, a češće iznuđivana. U tim društvima crkvama je bilo zabranjivano ono što predstavlja njihovo neotuđivo pravo u demokratskim sistemima: da artikulišu, izražavaju i ostvaruju vlastite političke ciljeve. Štaviše u nekim demokratskim društvima demohrišćanske partije ili partije slične provinijencije bile su bliske crkvi i obratno; crkve su bile bliske pojedinim političkim partijama. Međutim, ta politička opcija je u moderno vreme iscrpila svoje istorijske potencijale, kao što svedoči političko iskustvo moderne Italije. Čini se da su mnoge crkve i verske zajednice shvatile da prevelika bliskost sa političkim partijama i državnim vrhovima, dugoročno posmatrano, šteti interesima crkve, čak i kada vodeći ljudi u državi tu bliskost potenciraju.

Načelno posmatrano, neophodno je da država i verske zajednice regulišu svoje odnose tako da ne dođe do mešanja ingerencija. Racionalan *modus vivendi* moguće je izraziti i u ustavu i određenim zakonima. Međutim, svako poistovećivanje državnog sa crkvenim interesom i obratno, posebno proglašavanje jedne vere za državnu religiju u multireligijskim i multietničkim društvima rezultira pogubnim posledicama, kako za državu, tako, u krajnjoj liniji i za crkvu. Privilegije koju jedna vera u toj simbiozi stiče onesposobljavaju je u obavljanju svojih osnovnih funkcija², a ni država koja te privilegije daje nema od toga veliku korist, čak ni u tradicionalističkim društvima. U društvima koja pokušavaju da se u jednom mukotrpnom procesu, opterećenom velikim protivurečnostima oslobode totalitarnog modela društvene organizacije, tendencije klerikalizacije javnog života su izuzetno kontraproduktivne.

2) Klerikalizacija javnog života je jedna od neminovnih posledica takvog stanja. O tome sam više pisao u prilogu pod naslovom „Nacionalna država i državna crkva“, za naučni skup JUNIR-a *Vere nacionalnih manjina i male verske zajednice*, Niš, 29. juni-1. juli 2001, objavljeno u zborniku *Vere manjina i manjinske vere*, str. 31-35, Zograf, Niš, 2001.

Ovaj problem može se sasvim jednostavno prikazati na primerima postkomunističkih i uopšte posttotalitarnih društava, kao što su novonastale države na Balkanu. Tako je u Hrvatskoj na primer, primetna tendencija da *sva* deca u školi budu obuhvaćena katoličkom verskom poukom, uključujući decu iz pravoslavnih porodica, pa i decu čiji su roditelji ateisti ili agnosticici. Tako su ta deca stavljena pred izbor da budu izopštena iz školske zajednice ili da uče „veronauk“ crkve kojoj ne pripadaju. U Srbiji je redefinisano složenog odnosa sekularne države i crkve počelo veoma oštrim raspravama o veronauku koje su završene time da je prvo Uredbom vlade Srbije, a zatim i Zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju „veronauk vraćen u škole“ od školske 2001-2002. godine, istina kao fakultativni, a zatim kao obavezno „izborni“ predmet, paralelno sa tzv. „građanskim vaspitanjem“.

Tendencija je očito da „veronauk“ postane prvo izborni, pa potom i obavezni predmet. Pristalice „vraćanja veronauka u škole“ su u javnoj kampanji isticale želju ogromnog broja roditelja i učenika, po principu *Vox populi vox Dei*, veoma visok procenat vernika u Srbiji (čak 87%), kao i „mondijalistički argument“ da je veronauka deo obrazovnog sistema u demokratskim zemljama u svetu. Podatak o visokom procentu vernika u Srbiji verovatno je preuzet iz istraživanja „Politički profil građanskog nezadovoljstva“ koje je juna 2001. godine obavio tim *Centra za proučavanje alternativa* iz Beograda. Međutim, postoje i drugi rezultati istog istraživanja koje su zagovornici „vraćanja veronauka u škole“ jednostavno prećutali. Tako se svega 26% ispitanika izjasnilo da su „veoma mnogo“ i „mnogo“ vezani za religiju, 27% „malo“ ili „nimalo“, dok se 10% ispitanika izjasnilo kao ateisti. Sa stavom da veronauku treba uvesti kao obavezan predmet za sve učenike složilo se samo 17%, dok je neslaganje izrazilo 45% ispitanika. Mada veliki broj ispitanika smatra da bi uvođenje veronauke u škole doprinelo boljem moralnom vaspitanju (41%), očuvanju tradicije i razvoju nacionalne svesti (46%), sa stavom da veronauka ne treba da bude obavezna slaže se skoro polovina ispitanika (48%), a za stav da taj predmet ne treba ocenjivati izjasnilo se čak (55%) ispitanika. Napokon, sa stavom da svaka verska zajednica

drži veronauku u svom prostoru slaže se 35%, ne slaže se 27%, dok je neodlučno 39% ispitanika.³

U inače nedovoljno artikulisanom i racionalno profilisanom javnom mnjenju Srbije rasprave o tom pitanju su pokazale sve karakteristike isključivosti i netrpeljivosti. Predstavnici onog dela javnog mnjenja koji su imali kritičke primedbe na ideju da se veronauka organizuje u državnim školama, bili su po kratkom postupku proglašavani reliktima dogmatskog komunizma, „komunjarama“ itd. U jednom saopštenju za javnost Bogoslovskog fakulteta u Beogradu se kaže da su protiv veronauke „pojedinci i grupe zadodeni ideologijom i totalitarnim mentalitetom propalog marksističkog-titoističkog sistema.“⁴ Prigovarano im je da su „borbeni ateisti“ samo zato što su smatrali da crkve i verske zajednice same treba da organizuju versku pouku, a da se u državnim školama jednim predmetom obuhvate različite religije i religijske kulture. Čini se, ipak, da, blago rečeno, „vraćanje“ veronauke u državni školski sistem nije bio osobito mudar potez.⁵ Odbrana ovog postupka argumentom da roditelje i dake niko nije pitao kada je posle Drugog svetskog rata „veronauk“ izbačen iz školskog sistema Jugoslavije, kao ni kasnije kada je „uveden marksizam“, pa ne treba nikoga danas pitati kada je već izbačen „marksizam“ i „vraćaća“ se „veronauk“, još je manje mudar. Dovoljno je bar malo pogledati oko sebe i videti šta je ostalo od tako „uvedenog“ „marksizma“ u školama i kulturnoj i političkoj javnosti. Ako se vidi kako se ponašaju ljudi koji su „vaspitavani“ na zasadama tog „marksizma“, može se pretpostaviti da postoje ozbiljni razlozi za

3) Uporedi: dr Stjepan Gredelj, *Slova i brojke oko veronauke (i još koječeg)*, Agencija „Argument“, Beograd, 2002. Rad za potrebe Ministarstva prosvete vlade Srbije.

4) Uporedi: *Politika*, 5. septembra 2001. Daleko je lakše u javnosti difimirati ljude koji se ne protive tome da crkve i verske zajednice organizuju pouku za svoj podmladak, ali brane načelo odvojenosti crkve i države, nego ozbiljno razmotriti pitanje da li veronauka treba da bude predmet u državnoj školi i deo državnog obrazovno-vaspitnog sistema, a naročito racionalno sagledati šire društvene posledice takvog rešenja ovog osetljivog pitanja.

5) Najnecobičnije je bilo ponašanje pojedinih predstavnika Ministarstva prosvete Vlade Srbije. Razumno su ukazivali da je svaki ishitren potez u ovoj oblasti može biti veoma kontraproduktivan. Neki od njih su najavljevali i svoje ostavke. „Veronauk“ je ipak „uveden“ Uredbom, a od najavljenih ostavki nije bilo ništa. Kao i mnoge druge rasprave i ova je završila u ništavilu.

bojazan pred tom „neupitnošću“. A najmanje je mudro u multikonfesionalnom društvu nametati interese jedne ili više crkava (i verskih zajednica) kao opšti verski interes stanovništva i smatrati ga modelom verske tolerancije.

Imajući u vidu karakter kampanje „za vraćanje veronauke u škole“, koja je ponekad poprimala sve karakteristike bezobzirnosti, tipične za političke rasprave u Srbiji i ne samo u Srbiji, zanimljivo je podsetiti na njene rezultate. Učenici srednjih škola koji su imali pravo samostalnog izbora su prema ponudi „veronauk“ ili „građansko vaspitanje“ uglavnom ostali ravnodušni (69,5 % učenika nije „izabralo“ ni jednu mogućnost), dok ih je 21% izabralo veronauk, a 9,5 % „građansko vaspitanje“. Tamo gde su roditelji umesto đaka odlučivali, u osnovnim školama, rezultat je nešto drukčiji: 39% roditelja se u ime svoje dece odlučilo za „veronauk“, 19% za „građansko vaspitanje“, a 41% je ostalo neodlučno. Očigledno je reč o međugeneracijskoj razlici, pojačanom komformizmu starijih generacija, što može biti predmet posebne analize. Ovde je bitno da su od „opštenarodne volje“ da „veronauk bude vraćen u državne škole“ ostali samo bedni ostaci kojima se zgovornici ovog procesa ne mogu ponositi. U tom pravcu treba tražiti korene upornosti da „veronauk“ postane obavezan predmet u državnom sistemu obrazovanja.

Po svemu sudeći „vraćanje“ verske nastave u državne škole dobilo je u Srbiji prioritet nad čitavim nizom drugih, svakako značajnijih pitanja o odnosu države i crkve. Pokazalo se koliko je velika politička moć crkve – naravno, pre svega, Srpske pravoslavne crkve – u srbijanskom društvu. Sociolingvist, profesor Ranko Bugarski, ukazuje upravo na ovaj momenat, kao na jedan od ključnih: „Reč je o naprasnom uvođenju veronauke u osnovne i srednje škole u Srbiji, do koga je prema raširenom mišljenju došlo u trenutku kad su se u tom poduhvatu stekli politički interesi Srpske pravoslavne crkve i vodećih ljudi obeju najvećih političkih stranaka. Ovaj ekspresni politički dogovor izazvao je pravu buru u javnosti. Istaknuto je da je odluka jasno protivustavna (uporediti čl. 18 Ustava SRJ i čl. 41 Ustava RS) i protivna zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju; da je diskriminatorna i da

će voditi daljim nepotrebnim podelama građana; da je anahrona i uz to potpuno nepripremljena; te da tim putem Crkva, nastupajući u novoj ulozi jakog političkog igrača, s kamatama naplaćuje pola veka svoje zapostavljenosti.⁶

Nesporno je pravo svake crkve i verske zajednice da organizuje versku pouku, veronauku, za svoju mladež. Drugo je pitanje da li je uključ enje verske pouke u programe državnih škola najoptimalnije rešenje. Moguće je da u monokonfesijalnim i jednonacionalnim sredinama ni takvo rešenje ne bi predstavljalo neki ozbiljniji problem, iako bi i u tom slučaju učenici iz porodica ateista i agnostika bili na neki način obeleženi. A pitanja ko utvrđuje programe *različitih* „veronauka“, ko bira i plaća nastavnike, koje kvalifikacije, profesionalne i pedagoške, treba da poseduju nastavnici, koliki je minimalni broj učenika za koje se organizuje nastava, ni u javnosti ni u organima zakonodavne i izvršne vlasti nisu dovoljno promišljena i analizirana.

Da bih izbegao neposredne savremene konotacije navešću jedno zanimljivo svedočanstvo staro preko sedamdeset godina. Svedočanstvo je iz vremena vladavine kralja Aleksandra I Karađorđevića, za kojeg se ni po kom osnovu ne može tvrditi da je naginjao ateizmu ili bio blizak komunizmu. Reč je o jednom komentaru, objavljenom u sarajevskom listu *Pravda*, 4. januara 1929. godine. Autor komentara se čudi da se „gotovo svake godine izdaju upute i raspisi ne o praznikovanju dana Sv. Save, nego o

6) Uporedi: Ranko Bugarski, „Nasilničke laži i kalkulantske poluistine“, s nadnaslovom „Govor nove vlasti“, *Danas*, subota-nedelja, 910, mart 2002, str. VII. Autor ukazuje i na jedan semantički manevar u ovom procesu: „Ako malo bolje pogledamo na čemu se zasniva argumentacija zastupnika veronauke kao školskog predmeta, lako ćemo uočiti da je to u značajnoj meri – zamena teza, i to u vidu ne baš suprotnih semantičkih obrta. Prvi i temeljni korak, posle koga sve ide lakše, jeste prečutno izjednačavanje pojmova veronauke i veroispovesti. Tim putem se uvođenje nastave veronauke u državne škole laičke države predstavlja kao ostvarenje ustavnog prava na slobodu veroispovesti, pa tako navodno otpadaju primedbe zbog neustavnosti. Sledeći zahvat tiče se samog pojma veronauke, koja nam se nudi kao nauka o veri ('kako sama reč kaže'). Ali ova crkvena etimologija nije baš valjana, jer nauka ovde znači 'nauk' (dakle 'pouka') a ne 'scientia'. Ovaj semantički manevar omogućuje zamagljivanje razlike između nauke i dogme, a time i između obrazovanja i indoktrinacije. Tako se pravi cilj Crkve, stvaranje malih vernika, može predstaviti kao pružanje deci objektivnih i proverenih znanja o religijama sveta (protiv čega bi se malo ko bunio – naprotiv).“ *Ibid*, str. VII.

načinu proslave ovog prosvjetno-školskog patrona“⁷, pa nastavlja: „I što više vlada, odnosno ministar prosvjete učestava s ovim uputama o proslavi Sv. Save, to se sve više stvar komplikuje, da se nikad još ne zna, je li je ovo crkvena ili općenarodna – građanska proslava.“ Ministarstvo je, naime želelo „da se proslavljanje Svetoga Save kao narodnog prosvetitelja shvati i osjeti kod učenika i roditelja kao opći narodni praznik“. Ministarstvo je predložilo tri mogućnosti: „1) u školama sa homogenom pravoslavnom omladinom, raspored svečanosti će se obaviti u sporazumu crkvene i školske vlasti; 2) ako je većina učenika pravoslavne vjeroispovijesti, crkveni obred mora biti odvojen od svetovnog (sa oko dva sata razlike); i 3) ako su pravoslavni učenici u manjini, crkveni obred se ima obaviti u crkvi ili u školi u jednoj sobi, ali ne u onoj u kojoj se drži svetovna svečanost.“ Komentator smatra da su u nesaglasnosti opštedržavni karakter svečanosti sa proslavom u sporazumu sa crkvenim vlastima⁸ i zaključuje: „Ili je proslava Sv. Save svjetovna ili crkvena. Ako je građanska onda u toj proslavi ne smije da sudjeluje svešteno lice kao takvo. Ako se Sveti Sava treba proslaviti i u crkvi, onda to treba da bude rastavljeno od svjetovne proslave i da se obavi samo za pravoslavnu mladež.“ Na kraju komentator dalekovido smatra da je konfuzija crkvenih i državnih (građanskih) ingerencija u proslavi dana Sv. Save davala „povoda trzavicama i negodovanju, a što i u buduće neće biti izbjegnuto.“⁹

Da je pisac komentara iz januara 1929. godine bio dalekovid svedoči jedno *Saopštenje nevladine organizacije URBAN-IN povodom obeležavanja Svetog Save kao Dana Gimnazije u Novom Pazaru* 27. januara 2002. godine. Naime, svečanost povodom proslave dana novopazarske gimnazije 26. januara 2002. godine

7) *Pravda*, „Novi raspis Ministarstva prosvjete o proslavi Sv. Save u školama“, str. 1, 4. januara 1929. godine.

8) Stjepan Gredelj je 1991. godine pisao, a 1999. godine ponovo upozorio na „gotovo folklorno pretvaranje pravoslavnih svetkovina u državne praznike“. Uporedi: Stjepan Gredelj, „Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija“, *Sociologija*, br. 2, 1999, str. 151.

9) *Pravda*, „Novi raspis Ministarstva prosvjete o proslavi Sv. Save u školama“, str. 1, 4. januara 1929. godine.

je glavni govornik, inače bivši đak škole i pravoslavni sveštenik, proglasio i Svetosavskom akademijom. Saopštenje URBAN-IN-a s pravom ukazuje na razočarenje i evidentno odsustvo profesora i đaka bošnjačke nacionalnosti na tako organizovanoj svečanosti. URBAN-IN traži da se „prestane sa koketiranjem i promocijom novokomponovanog religijskog ponašanja. Da li ovo treba da znači da će sledeće godine, ukoliko na mesto direktora dode musliman, za Dan škole biti uzet, recimo, prvi dan Bajrama, i da ćemo na proslavi slušati ilahije i kaside i ders nekog imama.“¹⁰ Na kraju URBAN-IN apeluje da se spreči segregacija učenika i prosvetnih radnika.

U težnji da ostvari što veći uticaj i zauzme što značajnije mesto u javnosti, da ovlada dušama generacija mladih, u Srbiji su crkve i verske zajednice kao centralno pitanje u javnosti stavile „vraćanje veronauka u škole“, mada će pravi testovi za odnose između državnih i verskih organa predstavljati pitanja vraćanja nacionalizovane imovine crkvama i verskim zajednicama, zakonsko regulisanje njihovog statusa, „vraćanje sveštenika u vojne i zdravstvene institucije“, položaj malih verskih zajednica, pitanja abortusa, bračne zajednice itd.

Sve ovo ne znači da crkve i verske zajednice ne mogu veoma mnogo doprineti pre svega uspostavljanju trajnog mira, izgradnji mostova poverenja i pomirenju, dobrim odnosima među ljudima i državama. Vaspitanje u ekumenskom duhu poštovanja razlika, razumevanja i praštanja, takode je ogromno polje na kome crkve i verske zajednice mogu dati dragocen doprinos. U svim tim područjima moguće je postići značajan stupanj saglasnosti i povremeno donositi korisne deklaracije. Da te deklaracije i saopštenja ne bi ostali lepo, ali mrtvo slovo na papiru neophodne su neke prethodne akcije koje bi bile podloga realizacije stavova u, uz opštu saglasnost, usvojenim lepim deklaracijama. Na kraju, pomenuću dva pravca takvih akcija koje mi se čine ključnim. Bilo bi, kao predradnja, neophodno da svaka crkva i verska zajednica *preispita vlastito učešće i odgovornosti u ratnim zbivanjima*, da osude one

10) Saopštenje nevladine organizacije URBAN-IN povodom obeležavanja Svetog Save kao Dana Gimnazije u Novom Pazaru, 27. januara 2002. godine.

delove svojih sveštenih lica i vernika koji su učestvovali u propagandnim pripremama rata i opravdanju raznih dejstava protiv civilnog stanovništva, koji su uzeli aktivno učešće u izvršenju ratnih zločina i njihovom opravdavanju. Bez suočavanja sa vlastitim odgovornostima i krivicama, nikakve naknadne miroljubive i pomirljive deklaracije nemaju bilo kakvu ozbiljnu vrednost. Drugi pravac bih mogao označiti kao „grass roots level activities“. Tako bi, na primer, Srpska pravoslavna crkva učinila veoma mnogo doprinela pomirenju i poverenju među ljudima, ako bi na primer, u Vlasenici, gradiću u istočnoj Bosni u kojem su pre „trećeg balkanskog rata“ zajedno živeli pravoslavci i muslimani u jednakoj proporciji i u kojem nije bilo ratnih dejstava, pokrenula inicijativu da pomogne obnovu džamije, praktično jedinog srušenog objekta u gradu. Katolička crkva bi, na primer, u Mostaru mogla da na sličan način doprinese obnovi pravoslavnog hrama i da na taj način bar malo ublaži posledice zločina i sramote da je taj pravoslavni hram srušen „javno raspisanim natječajem“. Stid me je i da pominjem Ferhadiju džamiju u Banja Luci ili Aladžu džamiju u Foči ili stari most u Mostaru. Čak i najveći stradalnici u, nadam se, poslednjem balkanskom ratu, mnogi pripadnici islamske verske zajednice imali bi razloge za pokajanje. Predlažući praktične aktivnosti u selima, malim mestima, gradovima, u međusobnoj pomoći, obnovi verskog života, svakako imam u vidu da su mnogi dubokoverujući laici i pripadnici sveštenstva svih crkava i verskih zajednica dizali svoj glas protiv rata i zločina. Ne samo zbog onih koji su blagosiljali i rat i zločince, nego i zbog vraćanja ljudima vere u život i međusobnog poverenja, potrebne su upravo ovakve praktične akcije.

Nadam se da će naši budući sastanci biti posvećeni razmeni iskustava iz svakodnevnog života i da ćemo namesto deklaracija i saopštenja kao rezultat imati dogovore o budućim praktičnim akcijama.

Srbija posle Đinđića

„Cilj i zadatak izvanrednog stanja je isključivo ponovno uspostavljanje ugroženog ustavnog i pravnog poretka. Suspendiranje pojedinih dijelova ustava (nekih osnovnih prava i sloboda, diobe vlasti, federalnih nadležnosti u složenim državama) legitimno je samo ukoliko ima za cilj uspostavljanje cjeline važenja – USTAVA. Organ izvanrednog stanja ne može, bez obzira na širinu nadležnosti, uspostavljati novi ustavni poredak; on služi samo da ukloni prepreke i da omogućiti neometano funkcionisanje starog.

Iz ovog proizlazi da je upotreba pojma izvanredno stanje smisljena samo u političkim uređenjima koja poznaju podjelu nadležnosti. Tamo gdje jedna instanca i inače ima neograničene nadležnosti, mjere izvanrednog stanja ne mogu se jasno razlikovati od normalnog pravnog reguliranja. Organ s neograničenim ovlaštenjima tu se pojavljuje kao izvor pravnog poretka, a ne kao njegov zaštitnik u situacijama aktualnog ugrožavanja... Smisao pravnog reguliranja izvanrednog stanja jest očuvanje minimuma redovnosti u izvanrednim uvjetima. Taj je uvjet zadovoljen ukoliko se s tim pravnim reguliranjem nadležnom organu omogućuje efikasno otklanjanje uzroka izvanrednog stanja, i ukoliko se efikasno sprečava da taj organ zloupotrijebi izvanredna ovlaštenja.“ Tako je o pojmu „izvanredno stanje“ (*Leksikon temeljnih pojmova politike – abeceda demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, str. 230-231) krajem osamdesetih godina prošlog veka pisao dr Zoran Đinđić i ne sluteći da će jednoga dana upravo njegova tragična smrt biti razlogom uvođenja vanrednog stanja, ali i onaj nijansirani pokazatelj koliko su građani Srbije spremni i sposobni da ostvare svoje snove o demokratiji.

Nestanak Zorana Đinđića sa političke – a dozvoliću sebi da istaknem nešto što se često zanemaruje – i sa kulturne scene Srbije, doživio sam, kao i većina građana Srbije, kao zaprepasavajuću

vest, kao događaj koji Srbiju vraća u neko prošlo i ružno vreme. Ne krijem da se u meni javilo i osećanje ličnog gubitka. Bili smo kolcege u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju. Bili smo u korektnim odnosima, mada nismo bili lično bliski. Prema mnogim njegovim političkim potezima i akcijama sam bio kritički raspoložen, a neke, kao što je podrška „paljanskim 'Srbima'“ sam i žestoko osuđivao. Nije bio nacionalista, još manje je bio sklon klerikalizmu u politici, ali je pragmatično pravio ustupke i nacionalizmu i klerikalizmu. Jedni su mu došli glave, a drugi mu se nargali pred otvorenim kovčegom! Teško sam primao i snažno sam osuđivao taj njegov politički pragmatizam. A iznad svega, žalio sam da ličnost tako raskošnog filozofskog talenta „traći vreme u politici“.

Taj gubitak za kulturu i nauku u Srbiji želim da naglasim jer Đinđić za sobom nije ostavio samo široko polje političkog delovanja, nego i dve-tri solidne knjige, nekoliko desetina članaka i odličnih prevoda nemačke filozofske literature. U politički život unosi je duh dinamizma, efikasnosti, otvorenosti, kulture dijaloga. Prostakluku arogantnih primitivaca suprotstavljao se nadmoćnošću duha. Sivilu biroktatiziranog opreza rugao se smelošću preuzimanja političkih rizika. Invencija i brzina reakcija tog nemačkog doktora filozofije bile su fascinantne, a njegova nastojanja da se upotrebom jednostavnih metafora i izražavanjem u predstavama približi „prostom puku“ podsećali su na bolje izdanje jednog francuskog doktora sociologije – Dragoljuba Jovanovića. Kako su u siromašnim balkanskim zemljama retke ličnosti koje spajaju snažni politički aktivizam i visoke kvalitete kulturnog i naučnog delanja, Savom i Dunavom će proteći mnogo vode dok se ne pojavi ličnost sličnih osobina.

Zoran Đinđić nije za Srbiju samo živeo – i umro je za Srbiju. Zašto? Na to pitanje mogući su i već su delimično dati najrazličitiji odgovori. Možda bi stoga bilo uputno poći od sledeća dva pitanja: šta je Srbija dobijala njegovim životom „za Srbiju“ i šta je izgubila njegovom smrću? Kako objasniti paradoks da je za života bio tako stigmatiziran, štaviše satanizovan, osporavan, žestoko osuđivan, na svakom koraku dočekivan sa velikim političkim nepoverenjem, a da su građani, baš građani Srbije, u velikom broju iskreno i ožalili njegov tragičan kraj? Nije u toj žalosti bilo

naročitih političkih kalkulacija. Možda izvesne frustracije onih građana koji su – moguće i neosnovano – u politici Zorana Đinđića videli svetlo na izlasku iz tunela beznada. Svetlo koje je naglo zgasnulo!

Nezavisno od samozavaravajućih uverenja političkih i kulturnih elita, demokratski potencijal u novijoj istoriji Srbije je veoma slab. Ako se tome doda i činjenica da stanovnici Srbije godinama žive kao podanici i povremeno i nakratko se bude kao građani može se konstatovati da demokratskih promena u Srbiji neće biti dok građani Srbije ne pređu dugi put od frustriranih podanika do slobodnih samosvesnih građana. Nakon godinu dana vladavine DOS, građani su, željni brzih i efikasnih promena, zaboravljali ključne „rezultate“ prethodne politike: ekonomiju u rasulu, politički život ispod elementarnog civilizacijskog nivoa, kulturu u oskudici i materijalnih pretpostavki i ideja, organizaciju i mogućnosti zdravstvene službe u potpunom kolapsu, državu izopštenu, međunarodnim sankcijama ograđenu od svih značajnijih ekonomskih, političkih, kulturnih, naučnih, pa čak i sportskih svetskih tokova. Građani su bili izbezumljeni i iscrpljeni siromaštvom i odsustvom svake pozitivne perspektive. Bila je to država iz koje mladi i sposobni ljudi beže i u kojoj su građani, kao roditelji, zadovoljni, mada ne i sretni, što su im deca otišla „u svet“! Novi, na nacionalističkoj paradigmi utemeljeni državni sistemi, na tlu bivše Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije, bili su okviri za nastanak trajno invalidnih društava i bez mladosti i bez pameti. Bez želje da opravdam postupke novih vlasti, zalagao sam se za racionalan pristup: da se krajnje skrupulozno i nijansirano ustanovi koje su probleme društva nove vladajuće garniture DOS-a rešile, koji traže duže vreme i naporan strpljiv rad da bi bili rešeni, koje su nove vlasti mogle rešiti a nisu i, napokon, koji su problemi društva i života građana pod postojećim okolnostima praktično nerešivi.

U prvoj godini vladavine DOS-a dve su mi se tendencije učinile posebno zabrinjavajućim i pogubnim po razvitak demokratije u Srbiji: obnova populizma i kolosalna nedoraslost političkih aktera odgovornostima javnih funkcija koje obavljaju ili se za njih bore.

Šta je katastrofalnim uslovima u koje je Srbija dovedena nacional-socijalističkom vladavinom Miloševića značio dolazak koalicije partija DOS-a na vlast i Zorana Đinđića na mesto predsednika vlade? Ma koliko to paradoksalno zvučalo, odgovor je jednostavan – doneo je građanima Srbije NADU! Đinđić nije mogao, nije ni trebao, niti je postao srbijanski Kenedi, ali je otvorio nove perspektive i proširio liniju horizonta. Bilo je u njegovom dinamizmu dosta praznog hoda, «prezentacija» programa i „strategija“ svega i svačega bez rezultata, ali i nesumnjive političke veštine da motiviše ljude da rade. A to je možda za ekonomski i moralno iscrpljene građane bilo i najznačajnije. Građanima je imponovala njegova sposobnost stvaranja međunarodnih veza; njegova veština da najkraćim i najbržim putem iskaže ono što želi. Patrijarhalna, tradicionalna Srbija se – ne bez razloga – ponosila državničkom veštinom Nikole Pašića; Đinđićev politički stil bio je bliži stilu Milana Stojadinovića koji je dokazao svoje političke sposobnosti izvlačenjem Kraljevine Jugoslavije iz velike svetske ekonomske krize. Stojadinović je kao nosilac desničarskog koncepta modernizacije – i pod pritiskom spoljnjih činilaca – oteran sa vlasti, Đinđić je jednostavno ubijen a da svoj koncept modernizacije nije uspeo do kraja da osmisli. Duh vremena je doneo tu bitnu razliku u životnim putevima ove dvojice u mnogo čemu sličnih političara.

Policija je relativno brzo i efikasno došla do saznanja o *neposrednim izvršiocima*, učesnicima i nalogodavcima atentata na Zorana Đinđića. Predstavnici policije i ministar uveravaju javnost da je zločin zlodelo nekakvog „zemunskog klana“. Za sada ne postoje razlozi za razumnju sumnju u saznanja dobijena policijskom akcijom. U ovako krupnim stvarima za sudbinu jedne države i društva bilo bi, međutim, pogrešno ostati na nivou policijskih saznanja, ma koliko da su precizna. Stoga bi se bilo dobro zapitati nije li Zoran Đinđić tragična žrtva države u kojoj je bio predsednik vlade. Čak i saopštenja o policijskoj istrazi upućuju na potvrđan odgovor: neposredni izvršilac atentata je aktualni zamenik komandanta Jedinice za specijalne operacije (JSO), a neposredni nalogodavac je bivši komandant te Jedinice. Bila je to oružana formacija, ako je tačno ono što je javnosti saopšteno, izdvojena iz nadležnosti Vojske

Jugoslavije i Ministarstva unutrašnjih poslova, najelitniji državni odred, kao što se moglo videti iz filma prikazanog na suđenju Slobodanu Miloševiću u Hagu. Po dosadašnjim saznanjima bila je to srbijanska verzija latinoameričkih „odreda smrti“. Kome i zašto je taj „odred“ i posle pada Miloševića bio potreban i zašto ranije nije bio rasformiran, pitanje je koje tek čeka precizan odgovor. O kakvom je onđa „zemunskom klanu“ ili bilo kojem drugom „klanu“ reč?! U pitanju je država i njene institucije, pa tek onda organizovani kriminal. U pitanju je društvo – ne samo srbijansko nego i većina balkanskih i ne samo balkanskih – u kojem organizovani kriminal „ima“ državu! S tom jednostavnom istinom i političke elite i građani će se morati suočiti.

Za razliku od saznanja ko je i kako ubio predsednika vlade, daleko je manje bilo pokušaja da se odgovori na pitanje – ZAŠTO je izvršen atentat i da li je vreme atentata pažljivo birano? O tom pitanju će se dugo i oštro raspravljati, a precizni odgovori će zahtevati ogroman prethodni rad. Za početak se može reći da je, svesno ili nesvesno, u Srbiji stvarana socijalna klima u kojoj je takav zločin moguć. Đinđić je, na primer, bio praktično jedini čovek u političkom životu Srbije koji je imao odvažnosti da Slobodana Miloševića izruči haškom tribunalu i da, što je veoma važno, razume posledice tog čina. Diluvijalne mržnje su se tim povodom sručile na njegovu glavu. Pogrešno bi bilo mrzitelje svesti samo na Miloševićeve pristalice. Reč je i o onim etnonacionalističkim i populističkim krugovima kojima nije smetalo da Miloševićevog prethodnika na položaju predsednika Srbije, Ivana Stambolića, usred bela dana i u sred Beograda pojede mrak nekontrolisane političke moći, ali su lili krokodilske suze nad Miloševićevim haškim usudom. Reč je naravno i o onima koji su svoj visokolicitirani patriotizam debelo unovčavali, jer posle izručenja Miloševića niko od kandidata za Hag u Srbiji nije više mogao biti siguran. Promena odnosa političkih snaga u novonastaloj federalnoj državnoj zajednici samo je tu nesigurnost pojačala i uputila „zainteresovane“ na put zločinstva.

Drugo „zašto“ treba tražiti u Đinđićevom traganju za rešenjem kosovskog pitanja. Realno je pretpostaviti da mu je bila poznata Trockijeva misao iz 1912, da je Kosovo za Srbiju „mlinski kamen

na vratu njenog razvitka“. Iz njegovih šturih nagoveštaja ne bi se dalo zaključiti da je Kosovo jednostavno hteo da „preda Albancima“. Pre bi se moglo reći da je hteo da se oslobodi jedne hipoteke na putu ekonomskog i kulturnog razvitka Srbije. Bilo mu je jasno da je postojeće stanje na Kosovu pogubno za bilo koji trajni demokratski pomak u životu Srbije. Realizacijom ideje o opšteprihvatljivom političkom rešenju za Kosovo Đinđić bi trajno suzio politički manevarski prostor „patriotskim“ i klenikalnim činiocima, kao i svim drugim samozvanim „zaštitinjcima vaskolikog srpstva“.

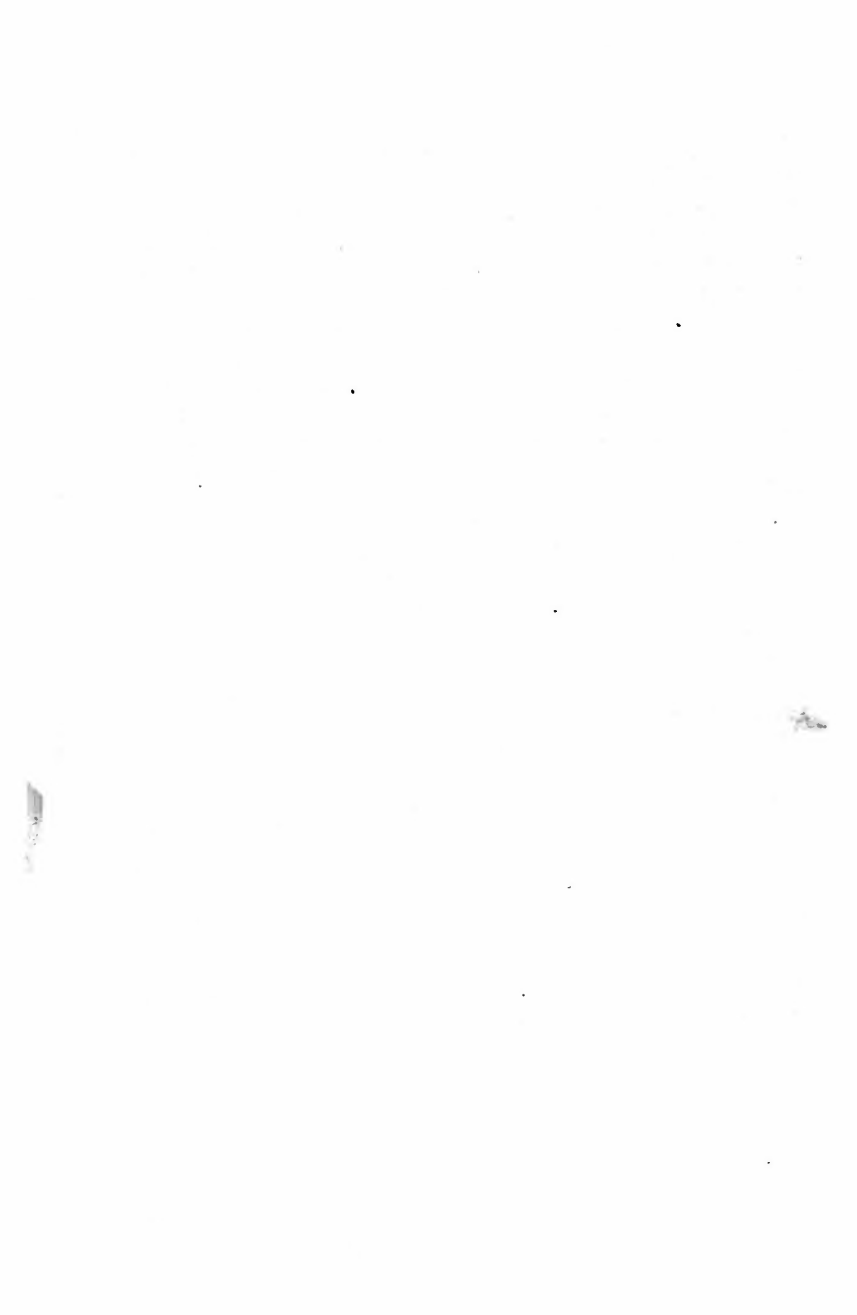
Napokon, Đinđić je „objavio rat“ organizovanom kriminalu. Danas se samo može nagadati koliko bi u tom svom poduhvatu bio uspešan. Organizovani kriminal koji je „imao državu“ uzvratilo mu je drastično – atentatom. Jedan detalj pokazuje do koje je mere organizovani kriminal prodro u sve pore državnih institucija. Osoba iz obezbeđenja Đinđićeve kuće je, navodno, za sitan novac, dala atentatorima koordinate njegovog kretanja!

Daleko od pomisli da to mogu biti jedini razlozi, razmišljam o tome da postoje i oni koji proizlaze iz osobina Đinđićeve ličnosti. Dovoljno je pomenuti samo jedan: mora se priznati da njegov talenat za politiku nije mnogo zaostajao za njegovim filozofskim talentom. Nikada nisam bio među onima koji su bili pristalice njegove politike, ali je više nego očigledno da je Đinđić bio čovek izuzetnih političkih sposobnosti. Ne zna se da li je brže mislio, razumevao ili delovao, ali je sigurno da je ogroman radni kapacitet i mentalne sposobnosti podredio svojim političkim ciljevima i zamisljima. Bio je nesumnjivo superioran ne samo svojim političkim protivnicima i suparnicima, nego i partnerima i sledbenicima. Imao je nesreću da živi u zemlji u kojoj se superiornost i nadprosečne sposobnosti ne opraštaju! Njegovi politički protivnici – i ne samo oni – bili su svesni da ga samo puščano zmo može zaustaviti. I poslali su mu ga! Neki od njih već imaju razloga da se kaju: Đinđić im je opasniji politički protivnik i suparnik iz groba nego živ.

Iz ovih grubih prethodnih naznaka može se ponešto zaključiti šta je Srbija izgubila nestankom Đinđića s javne scene i odakle onaj bitni obrat u dušama mnogih građana Srbije od stigmatizacije Đinđićeve ličnosti do iskrenog žaljenja. Možda nelagode i straha. Pred građanima Srbije je dugi period ekonomske, političke,

kulturne, pa i moralne neizvesnosti. Organizovani državni kriminal se „oslobodio“ Đindića, pitanje je da li će se nakon Đindićeve žrtve Srbija osloboditi organizovanog državnog kriminala. Odlučnost represivnog aparata u vreme vanrednog stanja nije dovoljna garancija da bi pozitivan odgovor na to pitanje bio čvrsto utemeljen. Razumljiva je usresređenost represivnog aparata na neposredne izvršioce atentata, dilere droge, trgovce ljudima, ubice i ucenjivače, ali je to samo vrh ledenog brega. Čišćenje „Augijeve štale“ po Srbiji biće bolan, protivrečan i dugotrajan proces, pod uslovom da postoji politička, ali i obična ljudska volja za tako nečim. Policija može svakodnevno da hapsi ulične dilere novca i droge, da preseca lance šverca ljudima i materijalnim dobrima. To je njen posao i verovatno će ga savetnije obavljati nego do sada. Ali šta je sa „organizovanim“ i neorganizovanim kriminalom u državnim ustanovama, policiji, sudovima, tužilaštvima, bolnicama, univerzitetima, školama, privrednim preduzećima, bankama. Kako to da je najuspešnija banka u Srbiji upravo ona u čijem trezoru je policija čuvala svoje zalihe droge?! Šta je sa zločinačkim neradom i nehatom od naučnih institucija do poslednjeg šaltera na koji kuca bespomoćni građanin? Napokon, kada će doći vreme da građanin poštenim radom može da obezbedi egzistenciju svoje porodice na nivou dostojnom čoveka? O tom vremenu maštaju mnogi građani Srbije. To vreme bi došlo pre s Đindićem nego bez njega.

Ako u Srbiju dođu takva vremena Đindićeve žrtve neće biti uzaludna. A ako ne dođu, Đindić će se pridružiti hiljadama uzaludno stradalih, uništenih, raseljenih građana Srbije bez nade i perspektive. Građanima Srbije ostaje nada koju im je Đindić ponudio da Srbijom neće vladati autistični i ksenofobični bivši ratni profiteri i kriminalci i da Srbija neće biti zemlja u kojoj niko ne želi da živi. Da bi tu nadu pretvorili u stvarnost, moraju se i sami potruditi. Bar toliko duguju ljudima kao što je bio Zoran Đindić.

Dodatak 1

Razgovor za novosadski *Dnevnik*

(vodila Ljubinka Malešević)

Beograd, 11. decembra 2001.

Celo jedno poglavlje „Balkanskih paradoksa“ posvećeno je pojedinostima o važnoj ulozi koju su u pripremanju i radošnom slavljenju zločina imali mnogi intelektualci, a posebno takozvani nacionalni radnici u kulturi. Koliko je pak danas važna uloga nacionalnih radnika u saznanju istine i pomirenju?

Izraz „nacionalni radnik“ za svoje savremenike upotrebio sam u ironičnom značenju, da bih ih razlikovao od istinskih nacionalnih radnika u XIX i početkom XX veka. Prethodnici sadašnjih bili su obrazovani ljudi, potekli iz svih naroda na slavenskom jugu, koji su doprinosili zajedničkoj borbi protiv vlasti dvije velike imperije i razvijali svijest o neophodnosti ujedinjenja i života u zajedničkoj državi. Mislim da su razlike između ideala *Ujedinjene omladine srpske* u Vojvodini ili *srpsko-hrvatske nacionalne omladine* u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, na primjer, i današnjih etnonacionalističkih ideologa više nego očite. Dok su prvi težili oslobođenju i ujedinjenju, ovi potonji su se utrkivali ko će dublje posijati sjeme međunacionalne mržnje i dati veći doprinos ratnohuškačkoj propagandi „svoje“ etničke zajednice, „svog naroda“. Poništali su rad i ideale nekoliko prethodnih generacija. Tačno je da su i prva – kraljevina – i druga – republika – Jugoslavija imale autoritarne sisteme vladanja i da demokratija ni u

jednom ni u drugom sistemu nije dobila svoju šansu. Čak i pod uslovom da je raspad Jugoslavije po republičkim šavovima bio neminovan, građani svih novonastalih država bi se ipak mogli zapitati da li je morao biti tako krvav i tragičan prije nego što se okupaju na starim i novim valovima populizma.

Za tragična zbivanja u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka smatram najodgovornijim nacionalne političke i kulturne elite svih jugoslovenskih naroda, uključujući i albanske. Stoga ne vjerujem da današnji „nacionalni radnici“ mogu na bilo koji način doprinijeti saznanju istine, pomirenju i izgradnji mostova povjerenja među ljudima. Prije će služiti skrivanju istine i daljem širenju mržnje. Retorika kojom se služe zagrebačka i beogradska elita protiv aktivnosti haškog tribunala je *zajednička*, a argumenti su *istovjetni*. Ljudi koji su se, s dobrim razlozima, zgražali nad formiranjem „*odbora za zaštitu imena i djela...*“ sada se veoma brinu za „istinu“, ime i djelo Slobodana Miloševića, Franje Tuđmana, Radovana Karadžića, Alije Izetbegovića, a i generala Gotovine, Mladića i tako unedogled. Moguće je da će neki među njima pristupiti *pranju vlastitih biografija*. Nekima to neće biti prvo pranje. To su činili i poslije Titove smrti, zamjenjujući „samoupravne“ novim „nacionalnim“ gospodarima. *Nihil novi sub sole!*

Čemu nas istorija nije naučila i da li smo danas spremni da idemo putem demokratije?

Davno je rečeno da nas iskustvo uči da nas ničemu nije naučilo. Čovjek rođen na ovom prostoru je loš učenik istorije. Zapaženo je da je balkanski prostor bolestan od „suviška istorije“. Okrenuti prošlosti ljudi gube perspektivu budućnosti. Štaviše, postaju nesposobni da zapaze dublje i duže istorijske tokove. Kada su, na primjer, Srbi i Hrvati u pojedinim istorijskim, nažalost kratkim, periodima saradivali, napredovali su i jedni i drugi. Kada su se sukobljavali, gubili su i jedni i drugi. Današnji siromaški život građana i u Srbiji i u Hrvatskoj, a o Bosni da se i ne govori, to najbolje pokazuje. Tu sumomu sliku i na jednoj i na drugoj strani upotpunjuju „veliki nacionalni borci“, zapravo *ratni profiteri* koji se trude da „svoje nacionalne države“ što temeljnije opljačkaju, pod uslovom da je za nove pljačke još nešto preostalo.

Sloboda i demokratija su na ovim prostorima uvijek do sada bili rijetki i kratkotrajni gosti. Otuda ne vjerujem u veliki demokratski potencijal savremenih političkih i kulturnih balkanskih elita. Međutim, kao što pokazuje slučaj Njemačke poslije Drugog svjetskog rata, demokratske institucije se mogu nametati i prisilno. Upravo smo svjedoci sličnog procesa u državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije: postoje dva formalna protektorata (Bosna i Hercegovina i Kosovo), jedan poluformalizovan ali jak (Makedonija) i tri neformalna ali jasno naglašena (Hrvatska, Srbija i Crna Gora). Slovenija je poseban slučaj: napustila je jednu malu, istina nedemokratsku federaciju (govorim o tome bez ikakve negativne konotacije) u kojoj je imala daleko veći značaj i uticaj od svojih stvarnih kapaciteta da bi se sada svim silama trudila da uđe u jednu daleko širu federaciju u kojoj nikada ništa neće značiti. Toliko o nacionalnoj samosvojnosti i toliko žestoko isticanoj nacionalnoj suverenosti svih novonastalih država!

Ne treba, ipak, sasvim potcijeniti demokratske potencijale i težnje građana (ne kažem elite!) ka demokratiji. Upornost koju su, na primjer, pokazali građani Srbije u iskazivanju svoje težnje i rekao bih *čežnje za demokratijom* u zimu 1996-97 godine zadivila je svijet, a odlučnost građana da sruše politički režim Slobodana Miloševića u jesen dvijehiljadite godine, iznenadila je čak i Miloševićeve političke suparnike u Srbiji, koji su ga – upravo zahvaljujući toj odlučnosti – *zamijenili*. O tim demokratskim težnjama građana bi vođe DOS-a morale da veoma vode računa i da shvate da njihova vlast ne smije da bude prosta zamjena Miloševićeve. Bojim se da do sada tu lekciju nisu naučili.

Koji je put ispaštanja i praštanja, katarze i pomirenja bivših zaraćenih strana?

Ogromna većina građana ispašta, ne vidim da neko prašta ili se miri, a u kolektivnu katarzu ne vjerujem. Trenutni mir, nametnut spoljnjim pritiscima, na primjer u Bosni, je nastavak rata „drugim sredstvima“. O kakvom mirenju, praštanju i povjerenju može biti riječi ako poslanici dolaze u Skupštinu u oklopnim transporterima, šticeći međunarodnim vojnim snagama! To je najdraštičniji primjer. Ali, i tamo gdje je situacija navodno „bolja“ treba

pogledati podatke o povratku izbjeglica, raseljenih lica prognanika... Napokon, pokušajte kao običan građanin Srbije otići u Hrvatsku ili kao građanin Hrvatske doći u Srbiju i vidjećete na šta ćete sve naići tražeći vizu!

Graditi mostove povjerenja među ljudima i saradnje među novonastalim balkanskim državama je veoma mukotrpan posao. N sreća je da su mnogi mladi ljudi, koji to najbolje mogu da učine pobjegli glavom bez obzira iz najnovije balkanske klanice i beznađa. Već sam zapisao da se na Balkanu stvaraju trajno invalidna društva i bez pameti i bez mladosti.

Posle deset godina života u „getu“ narod u Srbiji od nove vlasti očekuje bolji život. Da li su očekivanja realna?

Nisu realna! Za bolji život se treba i potruditi, treba daleko više i ozbiljnije raditi – kako građani tako i vlast. Koliko vidim, ni jedni ni drugi nisu osobito spremni da „zasuču rukave“. Štaviše, ako građani samo od vlasti budu očekivali bolji život, nikada ga neće dočekati. Da bi živjeli bolje, i organi vlasti i građani moraju raditi više i bolje i moraju se mnogo čega odreći. Prvo moraju živjeti dosta lošije nego što danas žive, ako je praktično moguće da se živi ispod današnjeg nivoa. Politička je laž i prevara obećavati građanima da će danas ili neposredno sutra živjeti bolje. Izlazak iz katastrofe u kojoj se našla Srbija biće dugotrajan, mukotrpan i protivrječan proces. Nova politička elita u Srbiji se našla pred izazovima vremena na koje nema odgovore, a često pokazuje da im nije ni dorasla. Javni nastupi praktično svih političara, scene iz skupštine Srbije, nivo javnih debata, gase u građanima nadu da će im biti bolje i čine ih s razlogom beskrajno nespokojnim u pogledu budućnosti.

Kako možemo ući u Evropu i šta je to što moramo ispuniti da bi postali deo te iste Evrope?

Često se zaboravlja da je Balkan ne samo dio Evrope, nego i koljevka evropske kulture. Druga su pitanja kako definisati Evropu, „jednu Evropu“ kao što bi rekao Žan Pjer Faj, koliko smo na savremenoj evropskoj sceni uspješni i kakvo je naše realno mjesto u Evropi. Ne sporeći i izvanbalkanske odgovornosti za situaciju

na Balkanu, može se reći da smo danas evropska glavobolja, da ne kažem (ne mislim nikako samo na Srbiju) evropska *kloaka*. Ne sporim takode da je odnos dijela međunarodnih činilaca bio satkan od ignorancije (neznanja) i arogancije (osionosti). Međutim, i pozitivni međunarodni, posebno evropski impulsi nailazili su ovdje prečesto na osiono odbijanje i nerazumijevanje. I tu se krug beznada zatvara. Inačenje sa svijetom, izigravanje dogovora, gromoglasno odbijanje međunarodnih inicijativa, da bi se na kraju prihvatilo i ono što niko nije ni pomišljao u početku da traži, bilo je karakteristično kao politički manir Slobodana Miloševića. Takvi tragični i farsični maniri nisu nestali sa političke scene savremene Srbije. Stav Beograda prema izborima na Kosovu to najbolje pokazuje.

Kakva je uloga medija danas i mogu li ona ostati nezavisna od novih vlasti?

Mogu, ali vjerovatno neće. Partijski uticaji i pritisci na medije i ne samo na medije su toliko snažni da bi „novim dečkima“ i „drug Tito“ bio veoma zadovoljan. Da ne bi došlo do zabune, neophodno je ovdje primjetiti da su neposredni pritisci daleko slabiji nego što su bili, ali se primjenjuju drugi, nešto više sofisticirani metodi. U velike medijske kuće, kakva je na primjer, Televizija ili *Politika*, vladajući koalicioni partneri iz DOS-a dovode „svoje ljude“ na ključna mjesta, pa je onda spoljni pritisak praktično suvišan, jer je uticaj unaprijed obezbjeđen. Javni skandali oko izbora glavnih urednika, ili članova upravnih odbora samo su mali djelić te slike lošeg stanja u medijima. S druge strane postoji i jedno, narcisoidno i podaničko novinarstvo – kao uostalom i podanička društvena nauka – koje se trudi da služi i koje se bez javnog ili iza zavjese skrivenog gospodara osjeća kao siročić. Dok god bude tako, mediji će biti „velike fabrike laži“, a ne „budno oko naroda“, da na kraju upotrebim metaforu danas odbačenog i zaboravljenog Karla Marksa.

Dodatak 2

Kraljica Natalija u ulici Narodnog fronta

Nedavno je javnost obaveštena da su predlozi o promeni imena nekih beogradskih ulica „konačno na stolu“ (na primer, *Politika*, 7. aprila 2003). Nije neuobičajena praksa ni u daleko uređenijim zemljama od Srbije: nove vlasti daju svoj pečat životu i menjanjem imena ulica. Time iskazuju svoje viđenje identiteta gradova, naročito glavnog grada, odnos prema tradiciji i društvenim i kulturnim vrednostima koje nameravaju da promovišu. Za razliku od dinastije Karađorđevića koja je u tom pogledu bila suzdržana, Brozova vlast je napravila radikalnan rez. Preimenovala je ulice „nasilno i u duhu vladajuće ideologije“. Tako je izražavala svoj „revolucionarni duh“ i uspostavljala novi sistem vrednosti. Postbrozovske vlasti u tom pogledu više slede Broza nego Karađorđevića. Tako su ranih devedesetih godina (pod predsedavanjem Jovana Ćirilova) s uličnih tabli nestala imena političara i heroja komunističke provincijencije, ali i pisaca, slikara i uglednih ljudi zaslužnih za kulturnu i političku istoriju zajedničke države. Onda je, na primer, nestalo i imena ulice Stjepana Radića, prema kome Beograd ipak ima neku obavezu. Naravno, pod uslovom da predstavnici Beograda nemaju kratko pamćenje!

Postoktobarska vlast sledi isti trag. „Da bi pravda bila zadovoljena usaglašeni su i kriterijumi i dogovoreno da ulice starog Beograda vrte svoje stare nazive i ponesu imena zaslužnih ličnosti iz perioda od 1896. do 1914. godine.“ Tako je ulica Narodnog fronta „vraćena“ kraljici Nataliji! Ništa neobično, štaviše logično: njenom mužu, kralju Milanu, „vraćena“ je glavna ulica u Beogradu! Nije ovde u pitanju kraljica Natalija. Nesretna žena, udala se

u Srbiju za verovatno psihički poremećenog čoveka, sklonog kocki, razvratu, spletkama. Poklonila je imovinu Beogradskom univerzitetu. Zar ne bi bilo lepo da odbornice i odbornici Skupštine grada, zajedno sa predstavnicima Univerziteta, ustanove šta se desilo i šta je ostalo od njenog legata i da se eventualno i neka od ustanova univerziteta nazove njenim imenom. Naravno, zašto ne i ulica, mada za takvu odluku, u skladu sa kriterijumom „iz perioda 1896-1914“, nema osnova. U tom periodu skandali su već bili iza nje, ostala je bez ikakvog uticaja i u istoriji Srbije ona nije više značila ništa, osim osobe koju treba proterati!

Ponekad se nije loše podsetiti šta piše u nekim knjigama. Tako Vladimir Čorović u *Istoriji Srba* piše da je Natalija bila „hladna i prilično ograničena, a uporna žena“, a da njen suprug, kralj Milan „u svojoj mržnji prema njoj nije imao ni mere ni granica“. Njihovi odnosi bili su „puni javne sablazni i sramote“. Milan je, kako piše u *Istoriji srpskog naroda*, bio „belosvetki kockar i raspisnik“, raspusnik. Proterao Nataliju iz Srbije da bi se 1888. godine nakon niza skandala „koji su poprimili i međunarodne razmere“ razveo. (Kasnije je poništio taj razvod.) Početkom devedesetih godina devetnaestog veka (1891) kraljica je odbila da sporazumno napusti zemlju, pa je jednostavno proterana, a kralju su izmireni kockarski dugovi, isplaćena suma od tri miliona franaka „uz uslov da se odrekne srpskog državljanstva i pripadništva kraljevskom domu“. Dva od tri miliona platila je ruska carska blagajna. Kraljici i kralju je, napokon, 1900. godine definitivno zabranjen povratak u Srbiju. Kralj je nedugo zatim umro, a kraljica je, razočarana, prešla u katoličanstvo i u dubokoj starosti završila život u jednom katoličkom samostanu. Teško da je Srbija u svojoj istoriji imala skandalozniju vladavinu od Milanove i Natalijine. Paralele sa zbivanjima u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka bile bi ipak površne analogije.

Ako se ove činjenice imaju u vidu nije izvestan zaključak da bi se karakter vladavine Milana i Natalije Obrenovića uklapao u željeni model vrednosti „nove demokratske vlasti“ u Beogradu i Srbiji. Ili možda bi! Neka odbornice i odbornici Skupštine grada odluče po svojoj savesti.

Kako god da odluče ostaje još jedna nedoumica. Javnosti nije saopšteno da li će neka druga ulica u Beogradu biti imenovana „ulicom Narodnog fronta“. U Beogradu ima na stotine „Prvih“, „Novih“, „Dvadeset trećih prvih“, „Sedamnaestih novih“ ulica. Bilo bi lepo da jedna od tih nesretnih, praktično zanemarenih i zapuštenih ulica dobije ime „Narodnog fronta“. Ne treba, valjda, nikoga podsećati da je ideja narodnog fronta jedan od simbola anti-fašističke borbe u Evropi i svetu. Nesumnjivo je da su tom idejom komunisti politički manipulisali, a organizaciono je i zloupotrebili. Ali simbol ostaje simbol i kada se njime manipuliše. To bar ljude koji se bave politikom vrlo dobro znaju. U plemenitoj nameri da „zadovolje pravdu“ odbornice i odbornici ne bi trebalo toliko da se zanesu da naprave nove nepravde koje će neka buduća pokoljenja morati da ispravljaju. Restauracija svega i svačega morala bi ipak da ima i meru i granice!

Skoro pola radnog veka moje radno mesto se nalazilo u ulici Narodnog fronta. Ulica u kojoj stanujem je mala, zapuštena i beznačajna – njenim stanovnicima draga. Ima čak i potpuno beznačajno ime. Gospode i gospodo, gradske majke i oci, ako nemate nikakvu drugu ideju, nazovite tu uličicu imenom Narodnog fronta. Antifašistička borba je jedna od moralnih vertikalna građana ovog grada. Nemojte Beograd isključivati iz evropske antifašističke koalicije. Ne zaboravite – i vašu izbornu pobjedu nad prethodnim režimom doneo vam je taj antifašistički potencijal Beograda, njegovih građanki i građana. Verujte na reč, vaš restauratorski zanos od toga neće mnogo štetovati.

Kumodraž, 9. aprila 2003.

II deo

Promene kulturnog obrasca

Nacionalizam/populizam *versus* građanska opcija – Srbija

Posmatrano iz perspektive najnovijih balkanskih iskustava, reklo bi se da je i tako sjajan poznavalac nacionalizma kao što je Erih Hobsbaum potcenio snagu nacionalizma i međunacionalnih sukoba krajem dvadesetog veka verujući da će snage nacionalizma oslabiti (Hobsbaum, 1996). Možda je osnova tog njegovog kardinalnog promašaja sadržana u činjenici da se ni sam nije držao dva nesumnjivo značajna metoda uputstva koje je formulisao kada je pisao o nedovoljnosti istorije identiteta. Prvo je sadržano u sledećem njegovom stavu: „Sadašnji metež nacionalističkih sukoba i građanskih ratova uopšte ne treba posmatrati kao ideološki fenomen, a još manje kao ponovno javljanje praizvornih snaga isuviše dugo potiskivanih komunizmom ili zapadnim univerzalizmom, ili ma kako to drukčije zvao sadašnji samozadovoljni žargon militantnih pristalica politike identiteta“ (Hobsbaum, 2003, 280). Čini se da je drugo načelo sadržano u sledećem stavu: „Standardni primer kulture identiteta koja se ukotvljuje u prošlost mitovima preobučenim u istoriju jeste nacionalizam... Neizbežno je da se nacionalističke verzije istorije sastoje od anahronizama, izostavljanja, vadenja iz konteksta i, u ekstremnim slučajevima, laži“ (Hobsbaum, 2003, 287).¹ Zaista, svako razmišljanje o nacionalizmu suočava se sa nepreglednim morem mitomanije, fabuliranja, manipulacije, jednostranog viđenja zbivanja, političke propagande, „tiranijom malih razlika“ etnički srodnih ali suprotstav-

1) Istini za volju, kada je reč o balkanskim prilikama Hobsbaum je tačno primetio: „Hrvatski i srpski istoričari koji se odupiru nametanju nacionalističke legende istoriji svojih država imali su manje uticaja od udaljenih nacionalista iz hrvatske i srpske dijaspore, pokretanih nacionalističkom mitologijom imunom na istorijsku kritiku“ (Hobsbaum, 2003, 292).

ljenih nacionalizama. Pitanje je kako se osloboditi nacionalističkih pristrasnosti, zaslepljenosti i predrasuda, izvesnih vidova „neljudske aritmetike“ i o nacionalizmu razmišljati bez predubedenja i stereotipa – nacionalističkih ili antinacionalističkih! Pitanje je, takođe, kako izbeći svodenje identiteta ličnosti ili neke ljudske zajednice na nacionalni identitet i identifikaciju?² Napokon, pripadnici svih etničkih zajednica na Balkanu (i ne samo na Balkanu) imaju veoma ozbiljne razloge da se pitaju – *Da li je nacionalizam naša sudbina?*

To je pitanje Ljubomir Tadić javno postavio danas već daleke 1971. godine, pa je i svoju knjigu o nacionalizmu upravo tako naslovio (Tadić, 1986).³ I prethodne generacije intelektualaca u Srbiji postavljale su sebi slično pitanje i na njih davale različite odgovore (Milosavljević, 2003). Srpski nacionalizam je iskazivao svoju moć i kao ideologija i kao pokret – u daleko manjoj meri se

-
- 2) Uopredi stav Vladete Jerotića koji u individuaciji, odnosno sazrevanju srpskog naroda, u njegovoj senci otkriva: „Njegovu adolescentnu žustrost i emotivnu nezrelost u reagovanju, nerazvijen smisao za zajednicu, a opasno negovanje individualno-anarhističkih elemenata u sebi, pohlepnost prema vlasti, potkupljivost i sklonost izdaji, preceñivanje svojih bioloških i intelektualnih snaga što direktno vodi ne samo rasipanju ovih snaga, već i težnji ka samouništenju uz gotovo potpunu odsutnost svesti o ovoj pogubnoj težnji.“ Začudo da Jerotić kao rezultat svog kritičkog razmišljanja izvodi zaključak koji je, blago rečeno, kontradiktoran: „Umesto građanskog kukavičluka i nepojmljivog straha, koji nas kao droga drži pod uzdom već nekoliko decenija, umesto tragičnog oživljavanja ropske potčinjenosti i poslušnosti iz vremena turskog ropstva, treba stresti sa sebe lažne kostime i internacionalne dinduve, prenuti se i osvestiti za svoj identitet i svoju individuaciju, tj. istinski zreliji“ (Jerotić, 1987, 60-61). Naime, čitalac bi očekivao da autor uputi Srbe da nešto nauče iz istorije i iskustva „zrelijih“ naroda. Namesto tog puta, on Srbima predlaže da odbace „internationalne dinduve“!
- 3) Pitanje preuzeto kao naslov knjige, Tadić je postavio u raspravi koju je otvorio poznati slovenački sociolog Veljko Rus u časopisu *Gledišta*, br. 5-6, 1971, člankom pod naslovom „Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji“. Tadić tada ukazuje na zaborav da socijalizam nije ništa lokalno, nego univerzalno, da folkloristički nacionalni socijalizam predstavlja „tragediju za vlastite narode koji naseljavaju ovaj prostor“ i slaže se s Rusom da je nacionalna država, isto kao i nacionalni socijalizmi „pouzdan grobar jugoslovenskog socijalizma“. Tome dodaje: „Jugoslavija je istorijski moguća samo kao *socijalistička*, a ne nacionalna, nego kao *internacionalna* zajednica, demokratski savez među njenim *narodima*, a ne institucionalna konfederacija *vlada* pojedinih nacionalnih državnica“ (Tadić, 1986, 68-69). Prvo će Rus, a zatim i Tadić, dve decenije kasnije, radikalno promeniti svoja stanovišta, ali ta promena izlazi iz okvira ovog priloga. Videti šire i u: Popov, 1990, 205-207.

artikulisao kao teorijski osmišljena orijentacija – u poslednja dva veka drugog milenijuma. Artikulisan je u dva srpska ustanka protiv turske vlasti, koje je Leopold Ranke označio pojmom „Srpska revolucija“ (Ranke, 1991, prevod na srpsko-hrvatski; slično: Martić, 1987). Od početka devetnaestog veka oslanjao se na dva mita koja su snažno živela u srpskom narodu – svetosavski i kosovski mit. Toj mitskoj osnovi pridodao je više od sedam decenija dugu borbu za stvaranje samostalne srpske države u devetnaestom veku, da bi početkom dvadesetog veka pokazao svoje imperijalno lice u Balkanskim ratovima i svoj snažni patriotizam u Prvom svetskom ratu. Napokon, kao replika na ulogu Pijemonta u istoriji italijanske države, svoju će državnost na kraju Prvog svetskog rata ugraditi u temelje zajedničke države južnih Slovena (bez Bugara) – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Biće to ostvarenje ne samo političkih htenja i snova Južnih Slovena pod Austro-Ugarskom i Otomanskom vlašću, nego i egzistencijalnih *interesa* naroda koji su ušli u novu državnu zajednicu.

U tim borbama dužim od jednog veka, srpski nacionalizam je pokazao izuzetnu apsorpcionu moć, čime se razlikovao od većine drugih balkanskih nacionalizama koji su bili ekskluzivistički orijentirani. Upravo ta moć činila ga je, rečeno jezikom savremene političke teorije, „manje transparentnim“ naizgled manje agresivnim, tolerantnijim u prihvatanju *drugih*, ali nikako manje snažnim. Naprotiv!

Krajem dvadesetog veka srpski je nacionalizam izgubio ovu moć – i sam je postao ekskluzivistički i populistički, tako da je i sam dao snažan doprinos razbijanju zajedničke jugoslovenske države. Naime, ako se pažljivo i racionalno razmotre činjenice i zbivanja u procesu raspada Jugoslavije može se primetiti da težnje slovenačkih i hrvatskih političkih i kulturnih elita za nezavisnim državama, ni njihove separatističke tendencije nisu bile toliko snažne da bi pojedinačno bile u stanju da „razbiju“ zajedničku jugoslovensku državu. Tek kada je srpska nacionalna – politička i kulturna – elita stala na pozicije razbijanja zajedničke države, kada su pripadnici te elite počeli da tretiraju Jugoslaviju kao „tragičnu zabludu srpskog naroda, koji gubi u miru ono što je dobio u

ratu“ (Dobrica Ćosić, na primer⁴), tada je smrtna presuda zajedničkoj državi postala izvršna. U talasima zapenušale mržnje prema susedima, prema etnički srodnim narodima „s kojima više nema zajedničkog života“, veoma brzo je pala u zaborav činjenica da je radikalni zagovornik jugoslovenstva bio kralj Aleksandar I Karađorđević, „osloboditelj i ujedinitelj“.⁵ U tim talasima zaboravljena su i racionalna pitanja kao što je ono koje je tridesetih godina dvadesetog veka postavio Dragoljub Jovanović – „Šta nas košta svada sa Hrvatima“ (Jovanović 1997, 276-284). Kao glas vapijućeg u pustinji zvuči i razložno pitanje Desimira Tošića: „Zašto bi danas na 'hrvatske' gluposti odgovarao 'srpskim' glupostima?“ Tošić, naime, početkom devedesetih godina prošlog veka ukazuje na opštu tendenciju „kod malih i iskompleksiranih naroda da su ugroženi od svih i svakoga te zbog te bolesti ističu svoje 'etničko' svojstvo!“ (Tošić 1997, 203 i 205).

Srpski nacionalizam spada u red malih evropskih etnonacionalizama i ne može se posmatrati izolovano od svog okruženja. Srpska nacija kao „imaginarna zajednica“ ostala je u svom „etničkom omotaču“. Mada naj snažniji i najrazvijeniji u okruženju, srpski nacionalizam nije imao ekonomski, kulturni i politički potencijal da srpsku naciju artikuliše kao „političku zajednicu“ i da na

4) Ćosić je tu misao celovitije formulisao učestvujući na simpoziju „Tradiciona i savremenost“, održanom u Švedskoj kraljevskoj akademiji u Štokholmu 29. novembra 1987. godine, sledećim rečima: „I mi smo kao i naši očevi bili pobednici u ratu, a poraženi u miru. Kao i naši očevi, i mi smo za pomeranje granica svojih moći, za svoje ideale i za blude, za svoj hibris okrutno kažnjeni od demijurga istorije“ (Ćosić, 1987, 11).

5) Kao što je na hrvatskoj strani veliki zagovornik jugoslovenstva bio biskup Josip Juraj Štrosmajer. Nastala u različitim istorijskim epohama, ta su se dva koncepta jugoslovenstva veoma razlikovala, ali ostaje činjenica da su se više od jednog veka i srpski i hrvatski nacionalizam „rastakali u ništavilo“ da bi i jedan i drugi odustali od zajednice i saradnje. Tako je *Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti* u Zagrebu do sada dva puta postajala *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, a u Srbiji je sam pojam „jugoslovenstvo“ postao odiozan. Dva suprotstavljena nacionalizma su se složila u jednom: „jugonostalgičari“ su nacionalni izdajnici i osobe sumnjivih namera, a oni koji su se na obema stranama istakli u okrutnostima prema drugim narodima postali su „nacionalni heroji“ koje treba zaštititi od međunarodnih institucija, kao što je Međunarodni haški tribunal. „Svi smo mi norac“, kaže jedna populama hrvatska politička parola. Jednako tačno i za hrvatske i za srpske nacionaliste, ako se ima u vidu izvorno značenje reči „norac“ – budala, glupak, ludak!

adekvatan način odgovori izazovima modernizacije. Iz borbi sa Turcima Srbija je, kako primećuje Milorad Ekmečić, „izašla kao kraljevstvo malih parcelnih seljaka, kraljevstvo malih vlasnika svoje zemlje. Stvoreno je jedno društvo malih slobodnih preduzetnika u uslovima kada nema jačih srednjih klasa po srpskim varošima. Stvaranje ovakvog društva je osnovni socijalni motiv južnoslovenske istorije do 1918. godine“ (Ekmečić, 1989).⁶

U takvoj patrijarhalnoj i nerazvijenoj Srbiji jedna okolnost je veoma uticala na sudbinu srpskog nacionalizma. Za razliku od dva osnovna modela stvaranja država-nacija u Evropi – uslovno govoreći nemačkom i francuskom – i dva osnovna principa konstituisanja nacije, zajednički jezik nije bio ona pretpostavka na kojoj je, bar na srpsko-hrvatskom jezičkom području stvorena jedna nacija.⁷ Istina, veliki reformator srpsko-hrvatskog jezika, Vuk Stefanović Karadžić, je prihvatio to načelo i sa Hrvatima radio na njegovoj realizaciji, ali se ta nit u kulturi južnoslovenskih naroda srpsko-hrvatskog jezičkog područja nije održala.⁸ Pokazalo se da je verska pripadnost ona vododelnica koja je na, lingvistički posmatrano, jedinstvenom jezičkom prostoru artikulisala postepeno stvaranje više nacija⁹ – srpske i hrvatske, a dosta kasnije,

-
- 6) Politička kultura takvog tipa društva mogla bi se označiti kao *parohijalno-podanička*. Dragomir Pantić smatra da parohijalnu političku kulturu „karakterišu nespecifične orijentacije ka sistemu, ukorenjenost u religiozne obrasce, afektivna lojalnost, relativno odsustvo kognitivnih sadržaja, neizdiferenciranost političkih stavova“, dok je za podaničku tipično „pokoravanje pripadnika društva državi, vodi, partiji i nekritičko pružanje podrške sistemu, pri čemu se ovaj doživljava primarno kao vlast“ (Pantić, 1998, 57).
 - 7) Miroslav Krleža je ironično primetio da su Srbi i Hrvati *dva naroda koje deli jedan jezik i jedan Bog!*
 - 8) Vuk je, ne bez razloga, slavljen kao veliki stvaralac i reformator srpske kulture, ali je zanimljivo da su veličanja Vukovog doprinosa bacila sasvim u drugi plan evropsku liniju u srpskoj kulturi koju je personificirao Dositej Obradović. Dositejeva evropska linija u srpskoj kulturi je prisutna, ali snažno marginalizovana u srpskoj kulturnoj i političkoj istoriji devetnaestog i dvadesetog veka. Ona još uvek čeka ozbiljne istraživače, a šira afirmacija te linije biće znak otrežnjenja od „amoka“ parohijalnog, ksenofobičnog i autističnog nacionalizma u Srbiji.
 - 9) Nemcima, na primer, ne smeta što su katolici i protestanti, Francuzima ne smeta ni različita rasna, ni geografska a da se o verskoj pripadnosti i ne govori. Albanci su Albanci bez obzira da li ispovedaju katoličku, odnosno pravoslavnu veru ili su muslimani. U red ekskluzivističkih političkih gluposti svakako spada stav da „samo dobar katolik može biti dobar Hrvat“ ili da čovek može biti Srbin samo ako je pravoslavac.

tek nakon Drugog svetskog rata, crnogorske i bošnjačke. Taj proces trajao je ukupno skoro dva veka! Postavši vododelnica među narodima srpsko-hrvatskog jezičkog područja vera je bila i ostala izvorom snažnih političkih, kulturnih, pa i vojnih sukoba među tim inače etnički srodnim narodima.¹⁰ Ne samo različite religije, islam i hrišćanstvo, nego i različite konfesije unutar jedne religije – katoličanstvo i pravoslavlje – kada je reč o odnosu Srba i Hrvata – pa i jedna konfesija – pravoslavlje u slučaju srpsko-crnogorskih odnosa – postaća izvorište žestokih međunacionalnih sukoba. Štaviše, kao što pokazuje iskustvo „trećeg balkanskog rata“ krajem dvadesetog veka, i nacionalno obojeni ateisti će ratovati *u ime* svoje svete vere „za krst časni i slobodu slavnu“. Ovaj stav zvuči paradoksalno, ali je tačan, kao što je paradoksalan snažno probuđeni etnofiletizam Srpske pravoslavne crkve, mada ga je još u devetnaestom veku pravoslavlje osudilo kao jeres! Davno je primećeno da Srbi nisu „pobožni“, kako je to zapazio Arčibald Rajs (Levental, 1984, 181).

Osnovni sukob među tim etnički srodnim nacionalizmima tradicionalno je sukob između srpskog i hrvatskog nacionalizma.¹¹ Dok su ostali nacionalizmi bili i ostali striktno vezani za „svoju veru“, srpski nacionalizam je plutao između stava o postojanju Srba pravoslavne, katoličke, islamske i mojsijevske vere i ekskluzivnog stava da samo pravoslavci mogu biti – Srbi, što je iz srpskog korpusa isključivalo veliki broj Srba ateističke orijentacije ili jednostavno ravnodušnih prema veri. Verska osnova nacionalizma dala je crkvama (i islamskoj verskoj zajednici) izuzetno veliki uticaj u javnom životu i vodila njegovoj klerikalizaciji.¹² Raspravljajući o populizmu u savremenoj Srbiji, Nebojša Popov s pravom primećuje: „Nova vlast ohrabruje uspon klerikalnih kru-

10) Trivo Indić navodi mišljenje Nikole Dugandžije da religijski sadržaji ulaze u nacionalne, a nacionalni u religijske. Takođe navodi i mišljenje katoličkog teologa Tomislava Šagibunića (u Indićevo tekstu stoji „hrvatskoga“) da religijski život nije oslo-njen samo na nacionalni, niti nacionalni na religijski, ali da postoji težnja ka spajanju tako da nastaju izrazi „pravoslavna nacija“, „katolička nacija“, „muslimanska nacija“. Uporedi: Indić, 1997, 162 i 161. Videti i ceo odeljak „Interkulturalizam, nacija i religija“, *ibid*, 160-181.

11) Srpsko-hrvatsko pitanje je, kako je davno i lucidno primetio Ljuba Stojanović, eminentno demokratsko pitanje; problem je što ni jedan ni drugi nacionalizam nemaju potencijal da ga reše na demokratski način.

gova koji ne pokazuju bilo kakvu spremnost za kritičko preispitivanje svoje uloge u dosadašnjem metežu ratova, zločina i pljački već su obuzeti penetracijom u javne poslove, od prosvete – uvođenjem veronauke u redovne škole, preko državnih medija, do vojske u kojoj na mesto nekadašnjih komesara dolaze vojni sveštenici. Ocrtava se tradicionalni savez Oltara, Krune i Sablje kao izbaviteljska formula za 'jadni i napaćeni srpski narod'". (Popov, 2003, 38)

Posmatrano u široj istorijskoj perspektivi, duh netolerancije vladao je među katolicima, pravoslavicima i muhamedancima. Pripadnici etnički bliskih naroda bili su vernici vekovima zavedenih vera, na geografskom prostoru čiji su pojedini delovi vekovima, uglavnom silom bili razdvajani, tako da su predstavljali granično područje velikih imperija, pa čak i civilizacija. Činjenica da su Austrija i Turska logikom velikih suparničkih sila vekovima vladale delovima prostora novonastale zajedničke države stvorila je jedan graničarski, rekao bih, netolerantni mentalitet.¹³ A u osnovi te mentalne strukture stoji jedno kolektivističko osećanje života, nepoverenje prema svemu što izlazi van ustaljenih okvira zajednice bilo da je strano ili naglašeno individualno.¹⁴ Pri tome treba imati u vidu i činjenicu da su Srbi bili podanici i otomanske i austrijske imperije.

12) Dragomir Pantić ističe religioznost kao važnu komponentu parohijalne političke kulture i primećuje obrat koji se desio u Srbiji osamdesetih godina XX veka od dominantne nereligioznosti do njenog oživljavanja pod uticajem društvene krize i veće tolerancije vlasti prema veri: „Masovna nesigurnost građana doprinela je obnavljanju religioznosti, kao i činjenica da je religija umesto ideologije počela da vrši određene značajne društvene funkcije: nacionalnozaštitnu, kulturnu, moralnu, čak i ideološku“ (Pantić, 1998, 67).

13) Problem *limesa* je velika tema ne samo istorije, nego, pre svega, matematike. Ovde bih, samo, ukazao na činjenicu da graničarski mentalitet sadrži bazično nepoverenje prema svemu što je strano i rada brojne predrasude. Tako, na primer, hrvatski nacionalisti s ponosom ističu da je Hrvatska vekovima bila „predziđe hrišćanstva“, branilac hrišćanske Evrope od turske najezde, zaboravivši da je Austrija sistematski naseljavala Srbe u tzv. „vojnoj krajini“ prema granici sa Turskom. Od te predrasude možda je veća samo ona srpska da su vekovima bili odlični vojnici, zaboravivši da su uglavnom ratovali i ginuli za tuđe gospodare i tuđe interese. Jedan od najvećih srpskih epskih junaka – Marko Kraljević – poginuo je kao turski vazal braneći turske interese.

14) Za šira obaveštenja o ovim pitanjima videti: Jakšić, 2000.

U poređenju sa okruženjem, za srpski nacionalizam se ne može reći da je istorijski beznađežno zakasnio, niti da je bio besušan, bez obzira na nesposobnost srpske političke i kulturne elite da artikulišu modernizirajuće nacionalne programe i strategije. Težnja da svoj državni okvir proširi i da se Srbi, podanici otomanskog carstva i austrijske imperije, nađu u jednoj državi koja će biti „zajednica južnoslovenske braće“ vodila je srpski nacionalizam ka stvaranju zajedničke južnoslovenske države. U tu državu Srbija je uložila ne samo svoj suverenitet, nego politički i moralni kapital stečen učešćem na pobjedničkoj strani u Prvom svetskom ratu. Tu nedovoljno razvijenu i neintegrisanu državu naseljavalo je 12 miliona stanovnika na prostoru oko 249.000 kv.km. Naseljavali su je pripadnici raznih, etnički srodnih, međusobno netrpeljivih naroda koji su vekovima služili različite gospodare i u Prvom svetskom ratu se borili jedni protiv drugih. U tom ratu, u kome je Srbija, na primer, izgubila preko jedne trećine stanovništva, jedni protiv drugih borili su se i pripadnici istog naroda. Ni u pogledu moguće ekonomske integracije prostora novonastale države situacija nije bila ništa bolja. Dok je u pojedinim istorijskim pokrajinama još uvek vladao patrijarhalno plemenski način privređivanja u drugim je dominirao parcelni seljački posed, a u trećim polako prodirao evropski tip industrijalizacije. Osnova moguće socijalne integracije i industrijske modernizacije u novonastaloj državi bila je suviše slaba i heterogena. Nedovoljni i slabi bili su i demokratski potencijali Srbije. Istina, period od 1903. godine do balkanskih ratova smatra se u ideologiji srpskog nacionalizma „zlatnim vekom demokratije“, ali se pri tome zaboravlja da je način svrgavanja poslednjeg kralja i kraljice iz dinastije Obrenović izazvao osude i gnušanja u evropskim prestonicama.¹⁵ Ako su i postojali demokratski impulsi državne organizacije, bili su trajno oštećeni 1917. „solunskim procesom“ zaverenicima iz 1903. godine, a zatim u

15) Tako je na primer vlada Velike Britanije prekinula diplomatske odnose sa Srbijom, a slika Srbije i Srba u britanskoj štampi je bila više nego tamna, tamnija nego u toku „trećeg balkanskog rata“. Štaviše, početkom devedesetih godina dvadesetog veka slika o Srbiji je relativno umerena i tek će slike Vukovara, Dubrovnika i Sarajeva tu sliku radikalno promeniti. Ali to nije bio samo rezultat propagandnih mašinerija velikih zapadnih sila i drugih strana u sukobu, nego i rezultat politike „odbrane srpstva“. Bilo bi interesantno realizovati projekt uporednog studija predstave o Srbima i Srbiji u britanskom javnom mnjenju početkom i krajem dvadesetog veka.

Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca Obznanom i Zakonom o zaštiti države praktično presečeni.

Katastrofalni rezultati delovanja srpskih nacionalista, kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini krajem dvadesetog veka mogu se bolje razumeti ako se imaju u vidu drukčije istorijske okolnosti i delatnosti nacionalnih pokreta kada su, na primer, Srbi i Hrvati politički saradivali.¹⁶ S druge strane, tačno je da je hrvatski nacionalizam u poslednjem, „trećem balkanskom ratu“ ostvario istorijski san o nezavisnoj državi, ali je pitanje da li je za ostvarenje tog cilja plaćena neprimerena cena.¹⁷ Naime, obe zajedničke jugoslovenske države – i kraljevina između dva svetska rata i republika posle Drugog svetskog rata – bile su autoritarne i nedemokratske tvorevine. Naravno, svaka na svoj način. Prvu Jugoslaviju je razorila spoljna agresija, ali se kvislinški režimi stvoreni pod patronatom nemačkog nacionalsocijalizma i italijanskog fašizma nisu održali, nego su, međunarodno nepriznati, ostali zabeleženi u istoriji kao izdajnički i zločinački. Druga, „titovska Jugoslavija“ se raspala pod bremenom unutrašnjih suprotnosti. Jednostavno, titovska i post-titovska nomenklatura, te okamenjene oligarhijske moći, nisu imale odgovore na izazove vremena.

16) Tako je, na primer, krajem dvadesetog veka u zanosu čišćenja Beograda i Srbije od svega što je nesrpsko jednoj beogradskoj ulici oduzeto ime Stjepana Radića. Čak i da se zanemari dug Beograda prema Stjepanu Radiću zbog atentata u Skupštini Kraljevine SHS 1928. godine, bilo bi dobro podsetiti na jednu od ne retkih „rdavih godina“ u srpsko-hrvatskim odnosima. Naime, rulja je u Zagrebu 1902. godine palila i pljačkala srpske kuće, dućane i škole. U tu rulju je uleteo Stjepan Radić i uputio je da ne demonstrira protiv Srba koji su braća nego protiv mađarskih napisa na železničkoj stanici. Bio je uhapšen i osuđen na šest meseci teške tamnice. List *Dubrovnik* je 7. septembra 1902. godine zabeležio: „Na pretresu mu je predsednik senata stavio ovo pitanje: 'Vi ste prijatelj Srba?' Na to mu je Radić odgovorio: „Ne, Hrvat ne sme Srbu biti prijatelj, to mu može biti Mađar. Ja sam isto što i Srbin, samo se zovem Hrvat“ (Bakotić, 1938, 131). Nesporno je da je Stjepan Radić često menjao svoja stanovišta i da je moguće pronaći i potpuno suprotne njegove stavove, ali ostaje činjenica da su i Hrvati i Srbi imali velike političke koristi od saradnje i velike štete od međusobnih sukoba.

17) O paprenoj ceni koju su platili građani Srbije zablude srpskog nacionalizma spregnutog sa „voljom za moć“ svog nominalnog vođe u „Trećem balkanskom ratu“, Mirko Tepavac piše: „U našoj ukupnoj istoriji, a možda i u evropskoj, nema primera da se čvrsto u sedlu drži vlast koja je za rekordno kratko vreme, od svega nekoliko godina, temeljno moralno i materijalno upropastila zemlju, odvojila je od čitavog sveta, potpuno zatvorila njenu budućnost i dovela do većeg razaranja nego u oba poslednja svetska rata. Nema cilja koji bi smeo biti plaćen tolikom cenom“ (videti: Tepavac, 1994, 87).

Drugim rečima, nisu bile sposobne da učine nešto da taj endemični tip totalitarnog „realnog socijalizma“ transformišu ka nekoj ljudski prihvatljivijoj demokratskoj viziji društva. U svojoj preko sedam decenija dugoj istoriji Jugoslavija se nije uspela okušati kao demokratska država i zajednica naroda. Put od titoističkog autoritarizma i totalitarizma nije u procesu raspada Jugoslavije vodio ka demokratskim izlazima iz krize nego ka novim, takođe autoritarnim i šovinističkim političkim režimima u novonastalim državama. Svi su zajedničkom državom iz svojih i različitih razloga bili nezadovoljni, pa i srpski nacionalisti. Jedno, na prvi pogled jednostavno pitanje još uvek čeka na odgovor – ako su nacionalne elite svih jugoslovenskih naroda (i „narodnosti“) bile nezadovoljne zajedničkom državom, zašto se ta država raspala na tako tragičan i bestijalan način!? Napokon, ako su u Jugoslaviji „svi Srbi živeli u jednoj državi“ kakva je to država u koju su srpski nacionalisti hteli da smeste „sve Srbe“ da „žive u jednoj državi“? Da bi bar na ovo drugo pitanje bio dat početni odgovor trebalo bi nešto više reći o sudbini srpskog nacionalizma u XX veku.

Ako je dvadeseti vek na Balkanu počeo balkanskim ratovima, sukobima s Bugarima, pripajanjem Kosova Srbiji, a završio se sukobima Srba s Hrvatima, Bošnjacima, Albancima, pa i čitavim svetom, pitanje je kuda je srpsku državu, srpski narod, pa i sve građane Srbije, odvela arogantna, primitivno osiona politika srpske nacionalne, pre svega političke i kulturne elite – ili ako neko više voli – kvazielite. Ako je srpski nacionalizam možda zakasnio da se „probudi“ (pod uslovom da je bilo koji balkanski nacionalizam „spavao“ posle Drugog svetskog rata) početkom šezdesetih godina, kada je jugoslovenska federacija, po rečima jednog od njenih komunističkih vođa, Vladimira Bakarića, morala više da „federira“, to svoje „zakašnjenje“ je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina sada već prošlog veka žestoko nadoknadio.¹⁸ U procesu „nacionalizacije političkog monopola“ (Popov 1990, 205-207) kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih godina,

18) Daleko sam od pomisli da svu odgovornost za tragičan raspad zajedničke jugoslovenske države snosi to „budenje“ srpskog nacionalizma poprimajući oblike masovnog populističkog pokreta. Separatističke težnje političkih oligarhija i nacionalnih i kulturnih elita u drugim republikama i uticaj međunarodnih činilaca nisu za potcenjivanje!

Srbija se okrenula nekim liberalnijim i modernijim tokovima, pre svega u ekonomiji.¹⁹ Štaviše, krajem šezdesetih i u sedamdesetim godinama u Srbiji, preciznije rečeno – u Beogradu – počinju se nazirati snažno osporavani obrisi demokratskog javnog mnjenja koji se prelivaju i u druge republike i veće gradove. U isti mah, u već otvorenoj borbi za „Titovo nasleđe“, mada niko tada javno nije smeo ni da pominje da je upravo o tome reč, osnova legitimiteta i ideološke legitimacije političkog sistema pomera se od ideje samoupravljanja ka ideji o državnom suverenitetu „nacionalno“ ustrojenih republika, „zaokruženih“ nacionalnih ekonomija i, naročito, nacionalnih kultura. Ta je tendencija bila izraženija i otvorenija u Sloveniji i Hrvatskoj, nego u drugim republikama u kojima je takođe primetna, a „amandmanska Jugoslavija“ i Jugoslavija kako je koncipirana u Ustavu iz 1974. godine samo su formalne potvrde pobeđe nacionalizma kao principa organizacije države i društva u svim jugoslovenskim republikama.

„Trijumf“ srpskog nacionalizma krajem dvadesetog veka, tražičan po srpski narod i sve građane Srbije, posebno za Srbe van Srbije, ali i narode s kojima su vekovima živeli u kakvoj-takvoj zajednici, nije počeo ni Osmom sednicom Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije,²⁰ kada je Milošević osvojio centar političke moći, ni veoma često pominjanim Memorandumom Srp-

19) Tzv. „srpski liberali“ su odustajanje od punog političkog monopola u ekonomiji platili dvostruko. Dokazujući svoju ideološku pravovernost borbom protiv „cmog talasa“ na filmu i u književnosti, kampanjom protiv „apstraktnih humanista“ i još uvek postojećeg ali uglavnom pacifikovanog studentskog pokreta itd, počinili su dosta zla u kulturi. To im, međutim nije pomoglo da se održe na vlasti i, što je još gore, rezultati njihove ekonomske politike bili su anulirani čistkom enornnih razmera menadžerskog sloja u privredi. Tako su se u kulturi osramotili, a u politici i ekonomiji nisu uspeali da ostvare ono što su želeli.

20) Sirovi, brutalni stil te sednice skoro da je prikrilo nešto što oštrom peru Mirka Tepavca nije promaklo: „Sadašnje stradanje, beda i beznade rezultat su nerazumnog rušenja Jugoslavije i 'spasavanja' srpskog naroda populističkim, agresivnim, šovinističkim metodama antibirokratske revolucije, koju je inspirisala čuvena Osmo sednica. Tome je aktivno pomogla nacionalistička inteligencija tezom da ne treba insistirati na demokratiji dok se ne reši srpsko nacionalno pitanje, a deo opozicije stavom da srpskom režimu ne treba smetati dok vodi rat za nacionalne ciljeve“ (uporedi: Tepavac, 1994, 86). Ključna tačka mojih kritičkih osvrti na stavove Mihaila Markovića iz 1988. godine, u vreme kada se spremao da postane ideolog i potpredsednik Miloševićeve Socijalističke partije Srbije bilo je upravo pitanje karaktera srbijanske državnosti – da li će Srbija biti demokratska ili nacionalna država.

ske akademije nauka i umetnosti²¹. Srpski nacionalizam u formi masovnog populističkog pokreta samo simbolizuju takve manifestacije kakva je proslava šestogodišnjice bitke na Kosovu, krajem juna 1989. godine, tzv. jogurt revolucija u Vojvodini, „mitinzi istine“ u gradovima Srbije septembra i oktobra 1988. godine i masovni miting Slobodana Miloševića u Beogradu, na Ušću 19. novembra iste godine. Pri tome treba imati u vidu da srpski nacionalizam i populistički pokreti u Srbiji imaju daleko dužu tradiciju i dublje korene. *Novum* je bio da je populizam „od marginalne“ postao „dominantna pojava“ u srbijanskom društvu i među Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao što je to u svojoj studiji pokazao Nebojša Popov (Popov, 1993). To više nije bio populizam Dimitrija Ljotića i sličnih marginalnih pokreta, niti titoistički populizam „velikog slavlja“ (prilikom njegovih trijumfalnih povratka s putovanja po dalekim zemljama ili obilazaka zemlje) ili „velike tuge“ neposredno posle Titove smrti (mimohod ogromne mase ljudi pored Titovog kovčega), nego dominantni način iskazivanja frustracije, beznada, očajja, straha pred neizvesnom budućnošću, sasvim izvesnog osiromašenja i nestanka srednje klase sa društvene scene. U tom populističkom valu slike novog „vođe“ preplavile su Srbiju, a bujice mržnje su svesno izazivane i usmeravane prema prvim susedima i čitavom svetu. Taj nalet populizma Nebojša Popov je okarakterisao kao „proces varvarizacije – nastajanje osobenog 'prirodnog stanja' u kojem se teško razaznaje ko koga, i zašto, ubija, pljačka i rasteruje“ (Popov, 2003, 25).

Građanima Srbije, posebno Srbima, punjene su glave političkim glupostima o kominternovsko-vatikanskoj zaveri protiv Srba, o Srbima kao „najstarijem“, „nebeskom narodu“, koji baklju slobode čovečanstva drže visoko uzdignutom. U međuvremenu, činjani su zločini u Vukovaru, Dubrovniku, Sarajevu, u ime „odbrane

21) „Memorandum SANU“ se prvi put pojavio u javnosti u *Večernjim novostima* kao nedovršen dokument 25. i 26. septembra 1986. godine i od tada je živeo svoj pomalo „nezavisan“ život, osporavan i hvaljen, ali u svakom slučaju nezaobilazan dokument o rastakanju društva. Mirko Tepavac posmatra problem u široj perspektivi i s pravom primećuje: „Naša zla imaju dužu istoriju nego naš komunizam. Jugoslavija, a Srbija pre svega, bila je do komunizma zaostala, polupismena i patrijarhalna, na skromnom stepenu kapitalističkog razvoja, a vrlo dugo i ukorenje tradicije populizma, apsolutizma i lične vlasti lokalnih i nacionalnih vođa“ (uporedi: Tepavac, 1994, 83-84).

vaskolikog srpstva” prečeno je razaranjem Rima, Pariza, Londona, a o Zagrebu da se i ne govori. Realno, razarani su Vukovar i Sarajevo, a slika o Srbima kao Vandalima dvadesetog veka širila se svetom. Očekivana bratska podrška Rusa je izostala, a izneverili su i kozaci koji nisu došli da na svojim konjima pomognu „braći Srbima“. Začudo, nije upotrebljeno ni „tajno Teslino oružje“! Narod je zaludivan i sludivan, dok su se uski oligarhijski krugovi moći i mafiozno organizovani ratni profiteri enormno bogatili. „Rat za odbranu vekovnih srpskih ognjišta“ pretvorio se u vulgarnu pljačku, razaranja, ubijanja civilnog stanovništva i način privredivanja. Međunarodne sankcije pogadale su osiromašeno stanovništvo Srbije, ali ne i srpske političke vođe i razne profitere. Naprotiv, njima su sankcije odgovarale, jer su, između ostalog, svu odgovornost za materijalnu i duhovnu bedu u kojoj se našli građani Srbije prebacivali na međunarodne činioce. „Voda“ je s ponosom mogao da saopšti srpskom narodu da mu sankcije ne mogu ništa, trajale one i hiljadu godina, kao što je „kumanovski vojno-tehnički sporazum“ – eufemizam za kapitulaciju, predstavio kao veliku pobjedu nad NATO agresorom.²²

Da bi doneo „plodove zla“, režim u Srbiji pokrenuo je ogromnu državnu i paradržavnu, vojnu i paravojnu, policijsku i parapolicijsku, kulturnu i kvazikulturnu ratnpropagandnu i drugu mašineriju. Tako je građane gurao u ratne, najčešće zločinačke poduhvate, mržnju prema drugima i moralno porazne: ravnodušnost i izabrano neznanje. Vizuelno su u prvom planu bile gomile navijača na fudbalskim i drugim stadionima,²³ a zatim i rulje mladih

22) Pa ipak, Slobodan Milošević nije bio ni „boljševik“ (staljinista) ni „nacionalista“, kako su ga često površno predstavljali domaći kritičari i spoljnopolitički posmatrači i analitičari. Bio je jednostavno „aparatičnik“ željan apsolutne moći, pragmatik i cinik, osoba koja je dosta rano izgubila svaki osećaj za realnost i saosećanje za patnju vlastitog i drugih naroda. Živeo je u „virtuelnoj realnosti“ koju je sam stvarao. Cinizam i arogancija s kojom se obraća nesretnim žrtvama rata, običnim ljudima, koji svedoče u Hagu, pokazuju da se ni u toj, za njega krajnje ozbiljnoj situaciji, nije oslobodio iluzija u kojima je živeo dok je imao apsolutnu moć. Dco javnog mnjenja i građana Srbije, za njegovu zlehudu sudbinu – po uzoru na „prokletu Jerinu“ – optužuje njegovu suprugu, koja naravno nije u počinjenim zločinstvima nevinna, ali nije ni izvor svekolikog zla.

23) Jedan analitički pokušaj nosi naslov „Rat je počeo na Maksimiru“. O tome da su iza navijačkih grupa stajali državni i policijski organi najbolje svedoči podatak da je „voda“ navijača fudbalskog kluba „Crvena zvezda“, tzv. *delija*, bio Željko Ražnatović Arkan, jedan

ljudi sa šubarama, kokardama, bradama, koji su uz vulgarne gestove pijani ili polupijani pevali skaradne pesmice i organizovano obilazili tzv. mitinge istine²⁴. Bio je to samo deo dobro organizovane scenografije i pseudo-ruralnog i pseudo-urbanog populističkog folklora koji je sjajno analizirao Ivan Čolović u svojim knjigama *Politika simbola* i *Bordel ratnika*. Taj val folklornog populizma bio je neiscrpno vrelo za hrvatsku i bošnjačku nacionalističku propagandu i ključni „dokaz“ o „četničkoj genocidnosti“ Srba. Izraz *četnik* postao je u obzoru te propagande sinonim za *svakog* Srbina. Šteta je da Ivan Čolović u pomenutim delima u svojoj analizi nije išao korak dalje i ukazao na ovu evidentnu vezu između navijačkih grupa i vrha političke vlasti u kojoj su i jedna i druga „ugovorna strana“ imale i ostvarivale svoje interese, jer bi onda karakter društvenih odnosa kao načelno autoritarnih i mafioznih pokazao u punom svetlu. Navijačke grupe su jednostavno pretvarane u paramilitarne, a moćni ljudi političkog vrha su preuzimali nešto od sjaja popularnosti fudbalskih klubova.

Ratnohuškašku propagandu i mržnju prema susednim narodima i manjinama raspirivala su skoro sva sredstva javnog informisanja.²⁵ Pojedinci i retki listovi i časopisi koji u tome nisu učestvovali označavani su kao „izdajnički“ i „mondijalistički“. Među tako stigmatizovanim listovima posebno mesto zauzima marginalni, ali za očuvanje ljudskog dostojanstva građana Srbije veoma značajan list – *Republika*. Taj list je petnaest godina dosledno za-

od ključnih Miloševićevih ljudi u organizaciji paramilitarnih grupacija koje su činile zločine po Hrvatskoj i Bosni i pljačkali sve što im stigne do ruke u ime „odbrane ugroženog srpstva“. Ražnaiović je postao jedan od bogatijih ljudi u Srbiji, pojam „moćnog čovčka“, koji je bio nedodirljiv dok je bio neophodan za obavljanje te ključne uloge u ratnim zbivanjima u kojima „Srbija nije učestvovala“. Formirao je čak i jednu *parlamentarnu* partiju! Kada je odigrao svoju ulogu završio je „prirodnom smrću“ za takav tip ljudi.

24) Iz tih i sličnih grupa regrutovali su se i tzv. vikend ratnici, ljudi koji su vikendom prelazili granicu Bosne na Drini, najčešće u Ljuboviji, tražili oružje, a zatim odlazili u okolna bosanska sela, ubijali i pljačkali sve od reda. Nisu birali, niti su u svojoj žedi za nekažnjenom pljačkom razlikovali srpska od bošnjačkih sela. Vraćali su se potom u Srbiju, prodavali i opljačkane stvari i oružje, da bi se sledećeg vikenda opet vraćali. Bili su „mora“ i za Bošnjake i za Srbe u istočnoj Bosni. Slično su postupali i branitelji bošnjaštva i islama u mnogim selima istočne Bosne.

25) Upoređi: *Rat je počeo na Maksimiru. Govor Mržnje u medijima*, Grupa autora, 1997, Beograd, Medija centar, kao i knjigu Majkla Ignjatijeva, *Virtualni rat* (Ignjatief, 1999).

stupao svoje osnovno stanovište izraženo geslom „Glasilo građanskog samooslobodjenja – Protiv stihije straha, mržnje i nasilja“, a ni u vreme NATO vazdušnih napada nije pristajao na cenzuru. I u vreme najžešćih unutrašnjih pritisaka i spoljnjih sankcija okupljao je veliki broj saradnika iz zemlje i inostranstva i predstavljao „žičak“ slobodnog mišljenja u nacionalističkom mraku. Neveliki broj javnih ličnosti okupljenih oko *Beogradskog kruga*, u početku nespretno nazvanog, „nezavisnih intelektualaca“ u vreme populističkog besnila je uporno svojom aktivnošću pokazivao da postoji i jedna „druga Srbija“. Toj „drugoj Srbiji“ su svakako pripadale i neke, mada ne sve, nevladine organizacije. Na ove činjenice je bilo neophodno ukazati jer se i u okruženju, kao i u nekim međunarodnim krugovima veoma često previdaju.

U pripremi ratnih zbivanja prednjačili su programi Radiotelevizije Srbije i izdanja najstarije novinske kuće u Srbiji – *Politike*. „Odjeci i reagovanja“ u dnevnom listu *Politika* postali su ogledna parcela za sejanje mržnje. U maniru kvislinškog *Apela srpskom narodu* iz 1941. godine u toj „rubrici“ su se oglašavali predstavnici svih slojeva stanovništva, od akademika i profesora univerziteta, advokata i lekara, inženjera i radnika, do službenika i penzionera. Neki ljudi su, moglo bi se reći, postali stalni saradnici. Svoje „umeće“ iskazalo je 3.799 pojedinaca, 84 grupe, 225 kolektiva, a 12 priloga je bilo anonimno.²⁶ Ako su „Odjeci i reagovanja“ bili poligon za nacionalistička izživljavanja, mada nisu bili usmereni samo u tom pravcu, televizijski programi imali su još šire dejstvo.²⁷ Zloupotreba reči, slike i zvuka prosto nije imala granice.

26) Kritički osvrt na sadržaj „Odjeka i reagovanja“ napisala je Svetlana Slapšak (Slapšak, 1994), a i jedan od dugogodišnjih saradnika i urednika lista *Politika*, Aleksandar Nenadović, kao i neki drugi pisci, Ivan Čolović, na primer. Sistematičnu analizu pod naslovom *Vreme kada je narod govorio* izvršili su Aljoša Mimica i Radina Vučetić (2001). Ta njihova analiza bila je predmet javne rasprave u Beogradu, 14. i 15. decembra 2001. godine. Analizu i sadržaj rasprave objavio je Fond za humanitarno pravo iz Beograda.

27) Naime, osiromašeno stanovništvo nije bilo u stanju da kupuje dnevne novine, niti je inače navika kupovine dnevnih novina bila u Srbiji široko rasprostranjena. S elektronskim medijima je drugi slučaj. Ljudi praktično svakodneвно gledaju televizijske programe i slušaju razne radio stanice, a dobro montirana slika na ekranu je ubojito sredstvo! Prema tome, za građansku opciju u Srbiji nije nikakva uteha što se ugled, na primer, dnevnog lista *Politika* srozao ili što mu je opao tiraž.

„Srbi su narod najstariji“, govorio je Milić od Mačve, ali i mnogi drugi. „Srbi su nebeski narod“, laskao je Srbima Enriko Josif. Srbi su „ostatak zaklanog naroda“, a „Kosovo je najskuplja srpska reč“ recitovao je Matija Bečković!²⁸ Nacionalistički orijentirani akademici, profesori univerziteta, književnici, slikari, novinari su se utrkiivali ko će više i bolje služiti i veličati Miloševića i slediti njegove zamisli.²⁹

U šovinističkom zanosu koji je prekrivao bedu svakodnevnog života, većina građana nije ni primećivala da se fašizam valja ulicama gradova, da će se odgovornosti za zločine počinjene „u ime odbrane srpstva“³⁰ morati jednog dana postaviti, a računi biti plaćeni. Oni koji su se gnušali nad zločinima i kritički se odnosili prema režimu koji je uspostavio Slobodan Milošević bili su izrazita manjina. Neki su izabrali trajni ili privremeni egzil, drugi su istrajavali u javnom otporu, na primer, „žene u crnom“, građani oko Beogradskog kruga. Samo retka i izrazito marginalna javna glasila, kao već pominjana *Republika*, su dosledno pružala otpor talasima populizma i šovinističke euforije. Neutvrđen, ali nikako mali broj mladih ljudi napustio je zemlju.³¹

28) Besmisao takvih njegovih floskula pokazala je Svetlana Slapšak (Slapšak, 1994).

29) Tako pesnik Milovan Danojlić piše Miloševiću: „Dunuo si život srpskoj duši. Jeste, ništa ne bi postigao bez naroda, ali ni narod bez tebe ne bi mogao izvesti to što je izveo“ (citirano prema: Popov, 1993, 23, u napomeni 125). Ni pariška distanca nije sprečila srpskog pesnika da iskaže svoje divljenje „vodi“.

30) To, naravno, ne znači da u pojedinim delovima bivše Jugoslavije nisu bili ugroženi i nisu stradali zato što su Srbi, ali je odgovor na tu realnu opasnost bio u principijelnoj drukčijoj politici od one koju su „u ime srpstva“ i „vekovnih srpskih ognjišta“ vodile „vođe“ Srba u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Politikom koju su vodili, oni su ugrozili i život Srba u Srbiji.

31) Pominje se nikad verifikovana cifra od 300.000 mladih koji su napustili Srbiju. Naglašava se, najboljih i najtalentovanijih. Ali kao što je krajnje površno i netačno objašnjenje da su se ti mladi ljudi rasuli po svetu bežeći od mobilizacije (mada i takve slučajeve ne treba isključiti), neodgovorno je javno tvrditi da su otišli „najbolji i najtalentovaniji“. Taj problem je daleko složeniji i zahteva posebnu analizu. Ovdje se može reći samo toliko da je veliki broj mladih i talentovanih ljudi ostao u zemlji i da ozbiljno radi, a da su samo retki u stranim zemljama stigli do uglednih laboratorija, instituta i biblioteka. Većina njih pere posude u restoranima i radi grube fizičke poslove. U teškim životnim uslovima ta većina pokušava da uči i domogne se nekog boljeg mesta na lestevici koja omogućava socijalnu promociju. Naravno, gubitak tih mladih ljudi za Srbiju je ogroman, praktično nenadoknativ. Kao Hrvatska i Bosna, kao Kosovo i Makedonija, i Srbija postaje, kako je primećeno, trajno invalidno društvo, i bez mladosti i bez mudrosti.

Građanska tradicija i građanske opcije u svim balkanskim zemljama, pa i u Srbiji, bila je i ostala slaba. Izuzetak su mediteranski i crnomorski pojas u tim zemljama. Građanski sloj u Srbiji je bio više nego slab. Drugi svetski rat je zapravo nasilno prekinuo građanski razvitak srbijanskog društva. Došlo je, istina, do enormnog rasta gradova, ali u procesu njihovog „poseljačenja“. Gradovi su postali staništa sa jako malo stanovnika koji bi se mogli podvesti pod pojam „građanina“. Put od podanika do samosvesnog građanina koji ima razvijenu kritičku svest je više nego dug. Potrebni su naponi generacija da bi bio savladan. To što književnost, politička retorika i publicistika laskaju podanicima da su građani, ne znači mnogo. Stoga ne čudi praktično plebiscitarna podrška vladavini Slobodana Miloševića.³² Ove činjenice je važno imati u vidu, jer sam pojam „građanska opcija“ je veoma podložan političkoj i intelektualnoj manipulaciji. Pošteno govoreći, nejasno je šta bi taj pojam značio u srbijanskom, ali i u većini drugih balkanskih društava. Srbija i države u okruženju su daleko od građanskog društva, pa svako pozivanje na „građansku opciju“ mora da je protkano velikom merom opreza.

Pa ipak, građanski otpor politici režima je postepeno ali snažno rastao, da bi prvu kulminacionu tačku doživeo tromesečnim šetnjama kojima su građani branili svoju izbornu volju u zimu 1996-1997. godine i kada su svojom odlučnošću zadivili svet. Druga kulminaciona tačka bili su izbori septembra 2000. godine i petooktobarski protesti koji su srušili vladavinu Slobodana Miloševića, bez obzira na skepsu da li su doneli ili bar otvorili demokratske procese.

Postepeno je stvarana široka mreža nevladinih organizacija, čije potencijale su političke stranke – i vladajuće i opozicione – potcenjivale. Predstavnici režima su se različitim građanskim inicijativama suprotstavljali sejanjem straha – od straha od promena do straha za fizičku egzistenciju. Period NATO bombardovanja u proleće 1999. samo je strahove građana snažnije potencirao.

32) Slično je i sa hrvatskim nacionalnim korpusom i njegovom podrškom vladavini dr Franje Tuđmana, kao i Bošnjacima koji su dali poverenje politici Alije Izetbegovića. Mentalna matrica nije suštinski različita.

Mnogima je, pa i opozicionim partijama i samom Miloševiću izgledalo da napadi NATO jačaju poziciju režima, a slabe građansku opciju. U tom obostranom nerazumevanju realnog odnosa snaga desio se obrat koji je stvorio neke od pretpostavki da otpočne proces slabljenja srpskog nacionalizma i populizma u javnom životu. Finansijski i logistički podržane od međunarodnih činilaca opozicione političke snage su se ujedinile, a pokret „Otpor“ je na svoja pleća (i u bukvalnom smislu) preuzeo represivne mere režimskih snaga i tako otvorio mogućnost oslobađanja građana od straha.

Tako je, zahvaljujući velikoj motivaciji građana došlo do promene političkog režima u Srbiji. Da li su time srpski nacionalizam i populizam oslabljeni? Na to pitanje je teško dati jednoznačan, a još teže pozitivan odgovor.³³ Uočljiva je, naime, obnova populističkih tendencija u srbijanskom društvu. Toj obnovi pribegavaju ne samo već preživjele političke partije, pa i neke od vladajućih, nego i neke tek formirane koje (začudo) sebe deklarišu kao liberalno-demokratske, na primer G17 plus. Ako se tome doda i tvrdokorno istrajavanje na jednom tipu anahroničnog nacionalizma jedne od uticajnih političkih partija – Demokratske stranke Srbije – onda je slika savremene Srbije i njene budućnosti još sumornija. Srpski nacionalizam i populizam su prvo doveli srpski narod i ostale građane Srbije u sukob sa susedima pa i čitavim svetom, a zatim su u tim sukobima uništili motivacione i materijalne pretpostavke za ekonomsku, političku, kulturnu i moralnu obnovu društva. Čini se da Srbija polako ali sigurno tone u ralje „divljeg kapitalizma“ latinoameričkog tipa. Biće potrebni dugotrajni, strpljivi i mukotrpnji naponi novih generacija da do kakve-takve obnove društva i države dode. Jedna od pretpostavki da taj proces uopšte otpočne je razvijanje kritičke samosvesti svih građana o zloslutnoj i zlosrećnoj ulozi nacionalizma i populizma u najnovijoj istoriji srpskog naroda.

33)O tom problemu videti moj rad „Demokratski defeciti političkih promena u Srbiji“ (Jakšić B, 2001).

Referentna literatura

Agani, F: 1994, „Nacija, nacionalna manjina i saroopredcljenje“, u: *Sukob ili dijalog. Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana* (zbornik radova), Otvoreni univerzitet, Subotica.

Arnaudov, V: 1998, „The Image of 'Other' on the Balkan Through the Serbian Textbooks of History“, u: *The Image of Other. Analysis of the High-school textbooks in History from the Balkan Countries*, Balkan Colleges Foundation, Sofia.

Bakotić, L: 1938, „Srbi u Dalmaciji, od pada Mletačke republike do ujedinjenja“, edicija *Srpski narod u XIX veku*, knj. 18, IKP Geca Kon, Beograd.

Berend, I: 2001, *Centralna i istočna Evropa 1944-1993*, „Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju“, CID Podgorica.

Bibo, I: 1996, *Beda malih istočnoevropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.

Bogdanović, M: 1994, „Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (naučni skup), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.

Brdar, M: 2002, „U odbranu nacionalizma“, *Prizma, mesečne političke analize*, maj 2002, str. 32-39, CLDS, Beograd.

Bremer, T: 1997, *Vera, kultura i politika*, Gradina – JUNIR, Niš.

Cigar, N: 1995, *Genocide in Bosnia, The Policy of "Ethnic cleaning"*, A&M University Press, Texas.

Cigar, N: 1996, „The Serbo-Croatian War, 1991“, u: *Genocide after Emotion, The Postemotional Balkan War*, Mestrovic G. Stjepan (ed.), 1996, Routledge, London and New York.

Clark, H: 2000, *Civil Resistance in Kosovo*, Pluto Press, London.

Čosić, D: 1987, „Tradicije i ideologije u istorijskoj sudbini srpskog naroda“, *Theoria*, časopis Filozofskog društva Srbije, br. 3-4, 1987, str. 5-11.

Čavoški, K: 1991, *Slobodan protiv slobode*, Dosije, Beograd.

Čavoški, K: 2002, *Presuđivanje istoriji u Hagu*, Hrišćanska misao (Mala biblioteka Svećanik 15), Srbinje – Beograd – Valjevo.

Čolović I: 1996, *Politika simbola, XX vek*, Beograd.

Čolović I: 1996, *Bordel ratnika, XX vek*, Beograd.

Dorđević, J: 1997, *Političke svetkovine i rituali*, Dosije – Signature, Beograd.

- Dorđević, M: 1997, „Književnost populističkog talasa“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), 1997, Republika, Beograd.
- Đuretić, J: 2002, *Patuljci u čizmama od sedam milja*, Stubovi kulture, Beograd.
- Ekmečić, M: 1989, „Još nekoliko napomena o socijalnim, verskim, kulturnim i političkim pretpostavkama ujedinjenja Jugoslavije“, u: *Jugoslovenski istorijski časopis* (tematska sveksa: Sedamdeset godina Jugoslavije), br. 1-4, str. 31-41.
- Gavrilović, S: 1998, *Srbija žedna demokratije*, Fond Ljuba Davidović, Beograd.
- Gelner, E: 1997, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad.
- Goati, V: 2002, „Partijski sistem Srbije i Crne Gore“, u: *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knj. 1, *Institucionalni okvir*, Vujadinović Dragica (et al, ur.), CEDET – CEDEM – CTCSSR, Beograd – Podgorica – Zagreb.
- Goati, V: 2002, „Izborni sistem Srbije“, u: *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, knj. 1, *Institucionalni okvir*, Vujadinović Dragica (et al, ur.), CEDET – CEDEM – CTCSSR, Beograd – Podgorica – Zagreb.
- Gojković D: 1997, „Trauma bez katarze“, u *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Golubović, Z, Kuzmanović, B. i Vasović, M: 1995, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić, Beograd.
- Golubović, Z: 2003, *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Centar za kulturu, Edicija Braničevo, Požarevac.
- Grinfeld, L: 1992, *Nationalism, Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts – London.
- Habermas, J: 2002, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd.
- Hadžić M: 1997, „Armijaska upotreba trauma“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Hobsbaum, E: 1996, *Nacije i nacionalizam od 1780*, Filip Višnjić, Beograd.
- Hobsbaum, E: 2003, *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd.
- Hodžić, A. (ur.): 2001, *Razgovor o govoru mržnje*, Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva – Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb.
- Ignjatijef, M: 1999, *Virtualni rat*, Samizdat – Free B92, Beograd.
- Indić, T: 1997, *Za novo prosvetiteljstvo*, Gutenbergova galaksija – IES, Beograd.
- Jakšić, B: 2000, *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug, Beograd.

Jakšić, B: 2001, „Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“, u: *Revolucija i poredak: Srbija posle oktobra 2000*, Spasić Ivana i Subotić Milan (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.

Janjić, D: 1994, „Nacionalni identitet, pokret i nacionalizam Srba i Albanaca“, u: *Sukob ili dijalog, Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana* (zbornik radova), Otvoreni univerzitet, Subotica.

Jeftić, M: 2000, *Paralele Mihaila Markovića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Jerotić, V: 1987, „Jedan psihoterapeut razmišlja o događajima na Kosovu“, *Theoria*, časopis Filozofskog društva Srbije, br. 3-4, str. 59-61.

Kuzmanović, B: 1998, „Retradicionalizacija političke kulture“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.

Leksikon temeljnih pojmova politike, 1990, Školska knjiga, Zagreb.

Levental, Z: 1984, *Švajcarac na Kajmakčalanu*, Prosveta, Beograd.

Maretić, G. E: 1987, *Istorija srpske revolucije 1804-1813*, Filip Višnjić, Beograd.

„Memorandum SANU“, *Večernje novosti*, 25-26 septembar 1986.

Mihailović, S: 1998, „Politička kultura i javno mnjenje“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.

Mimica A, Vučetić, R: 2001, *Vreme kada je narod govorio – Politika – Odjeci i reagovanja*, Fond za humanitarno pravo, Beograd.

Milivojević, S: 1997, „Nacionalizacija svakidašnjice“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.

Milosavljević, O: 1997a, „Jugoslavija kao zabluda“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.

Milosavljević, O: 1997b, „Zloupotreba autoriteta nauke“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.

O'Brien, Z: 1992, *Srbija i novi poredak*, Gradina – IFDT, Gradina.

Okrugli sto: 2001, *Vreme kada je narod govorio – Odjeci i reagovanja (Politika 1988-1991)*, Fond za humanitarno pravo, Beograd.

Pantić, D: 1998, „Politička kultura i vrednost“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.

Perović, L: 1997, „Beg od modernizacije“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.

- Pešić, V: 1997, „Rat za nacionalne države“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Petranović, B: 1994, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva (Jugoslovensko i srpsko iskustvo)“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (naučni skup), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Podunavac, M: 1998, „Politička kultura i političke ustanove“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.
- Podunavac, M: 1998, *Princip gradanstva i poredak politike*, Princip – FPN, Beograd.
- Popov, N: 1990, *Jugoslavija pod naponom promena*, Izdanje autora, Beograd.
- Popov, N: 1993, „Populizam“, *Vreme*, (dodatak) br. 135, 24. maj, Beograd.
- Popov, N: 1994, *Republikanac*, Gradanska čitaonica, Zrenjanin.
- Popov, N: 1997, „Traumatologija partijske države“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Popov, N: 2003, „Vrtlog populističkih revolucija“, *Republika*, br. 302-303, 1-28 februar 2003, str. 25-40.
- Ranke, L: 1991, *Srpska revolucija*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Grupa autora: 1997, *Rat je počeo na Maksimiru. Govor Mržnje u medijima*, Medija centar, Beograd.
- Romanenko, S. A: 2000, *Югославия: Кризис, распад, война, образование независимых государств*, MONF, Moskva.
- Slapšak, S: 1994, *Ogledi o bezbrižnosti*, Radio B92, Beograd.
- Slapšak, S: 1997, *Ratni Kandid*, edicija Rat i mir, Radio B92, Beograd.
- Smit, A. D: 1998, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Stanković, Đ: 1994, „Savremena antinaučnost i modernizacija Srbije“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (naučni skup), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Stojanović D: 1997, „Traumatični krug srpske opozicije“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Stojanović, S: 1993, *Autoritet bez vlasti, Dobrica Ćosić kao šef države*, biblioteka Promemoria, Filip Višnjić, Beograd.
- Stojanović S: 2000, *Na srpskom delu titonika*, biblioteka Agora, Filip Višnjić – Centar za socijalna istraživanja, Beograd.
- Tadić, Lj: 1986, *Da li je nacionalizam naša sudbina?*, Izdanje autora, Beograd.
- Tadić, Lj: 1992, *O „velikosrpskom hegemonizmu“*, Politika, Beograd.

- Tepavac, M: 1994, *Demokratija ili despotija*, Gradanska čitaonica, Zrenjanin.
- Tošić, D: 1997, *Stvarnost protiv zabluda – Srpsko nacionalno pitanje*, Nova 122, Beograd.
- Trkulja, J: 2002, *Kroz bespuće*, knj. I i II, Dosije, Beograd.
- Vasović, M: 1998, „Politička socijalizacija i promene političke kulture“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.
- Vegel, L: 2002, *Exterritorium – scene s kraja milenijuma*, Stubovi kulture, Beograd.
- Veremis, T: 1998, „The Kosovo Puzzle“, u: *Kosovo: Avoiding Another Balkan War*, Veremis Thanos and Kofos Evangelos, Eliamep, University of Athens, Atina.
- Vukomanović, D: 1998, „Antagonistička akulturacija Srba i Crnogoraca“, u: *Fragmenti političke kulture*, Vasović Mirjana (red. et all), Institut društvenih nauka, Beograd.
- Zirojević, O: 1997, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Popov Nebojša (ur.), Republika, Beograd.
- Živičić, M: 1997, *Contra bellum*, Beogradski krug – AKAPIT, Beograd.

Interkulturalnost i tolerancija

(Izvod iz predavanja u Novom Sadu, 27. marta 2002)

1. Interkulturalnost

Multikulturalizam i multietničnost, građeni na različitim ideološkim i političkim zasadama, predstavljaju dostignuća i prve i druge zajedničke jugoslovenske države. Podrazumjevali su postojanje i uzajamno uvažavanje različitih naroda, njihovih kultura i vjera. Ljudi su živjeli jedni pored drugih, ponekad se družili, ritualno ili iskreno, ali se njihove kulture nisu miješale, niti su trpjele uticaje susjeda. Postojalo je neko primarno nepovjerenje, nešto što bi se moglo nazvati *reservatio mentalis*. Smatralo se da su odnosi dobri ili odlični ako nema sukoba među pripadnicima različitih etničkih grupa, kultura i vjera. Ta atmosfera međusobnog podnošenja, trpljenja (tolerancije) često je stvarana različitim oblicima pritiska, a zatim isticana kao vrijednost. Međutim, fini, često nevidljivi zidovi, dijelili su pripadnike različitih naroda, kultura i vjera. (Šantićeva „Emina“ bila je lirski nježni izraz ne samo lične neostvarene čežnje, kao što je i njegovo „Ostajte ovdje“ bilo upućeno komšijama i, rekao bih, braći islamske vjere, koji su se spremali da zauvijek napuste svoj zavičaj. Vrijednost njegovog „nauka“, na žalost, nisu ni pokušali da razumiju neki drugi i drukčiji „Srbi“ krajem dvadesetog vijeka.)

U razumijevanju tragičnih zbivanja na Balkanu u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka, u analizi procesa raspada druge Jugoslavije, mogu se ubjedljivo pokazati razlike između multikulturalnog i interkulturalnog pristupa. Jedna vrsta ideološki duboko ukorijenjenog multikulturalizma karakterisala je javni život druge, „Tito-ve“ Jugoslavije. To je bila visoko cijenjena i isticana ideja o slobodnom i samostalnom razvoju svih nacionalnih zajednica i etničkih grupa. Nema sumnje da je ta ideja imala svoje vrijednosti, ali

su zbivanja u procesu raspada Jugoslavije pokazala i granice te ideje. Granica te ideje bila je granica tolerancije: zamišljeno je da se različite etničke kulture slobodno razvijaju *jedna pored druge*. Taj pristup istican je kao jedinstven u svijetu, kao najnapredniji i kao najuspješnije rješenje „nacionalnog pitanja“ i života nacionalnih manjina, odnosno „naroda i narodnosti“, kako je to bilo govoreno u žargonu tadašnje ideološke propagande. Otuda šok ogromne većine građana kada je došlo do krvavog raspada te države „koja je na najuspješniji način riješila nacionalno pitanje“. Danas je očigledno da je u samom konceptu bilo nešto pogrešno.

Međutim, tragično krvavi proces raspada zajedničke jugoslovenske države – proces koji je još daleko od toga da bude okončan – pokazao je ograničenost vrijednosti multikulturalizma kao načela. Očigledno da bi trebalo razviti i pokušati primeniti *interkulturalni pristup* koji podrazumijeva, prije svega – ako ne međusobno prožimanje – prihvatanje uticaja i međusobno darivanje kultura. *U tom procesu niko ne gubi, a svi dobijaju!* Jednostavno: ako jedna kultura daruje drugu nekom svojom vrijednošću, ona sama ne gubi tu vrijednost, ali je čini univerzalnijom i na taj način je snažnije potvrđuje kao vrijednost. Nedovoljno je da pripadnici različitih kulturnih krugova žive jedni pored drugih; neophodno je da žive jedni s drugima. Da su integrisani, ali ne i asimilovani. To je put ka normalizaciji života.

Čini se da koncept interkulturalizma pruža daleko šire mogućnosti od koncepta multikulturalizma. Nasuprot uporednog života različitih kulturnih i nacionalnih krugova koji se ne sukobljavaju, ali se i ne dodiruju (najdrastičniji primer su društva aparthejda), koncept interkulturalnosti podrazumijeva međusobno prožimanje, međusobno darivanje kultura, izgradnju mostova saradnje i razumijevanja, pre svega povjerenja među ljudima i različitim socijalnim, etničkim, političkim i kulturnim grupama.

Pojam interkulturalnosti kao „apela protiv mržnje“, nudi, koliko mi je poznato, do sada najširu i najenergičniju javno predočenu panoramu uzroka i posledica dezintegracije multikulturalnog i multietničkog jugoslovenskog prostora i principa na kojima bi počivali pozitivni scenariji koji bi afirmisali ideju suživota različitih nacionalnih i kulturnih korpusa.

Ako, na primjer, „govor rata“ ne može da zamijeni „govor mira“, već samo normalni jezik, onda je neophodno analizirati jezik kao jedan od generatora rata i odgovoriti na pitanje zašto je tzv. antiratni ili pacifistički diskurs, u odnosu na vitalnost verbalne ratne mašine, neefikasan ili bar u zakašnjenju. Ako se ovo ima u vidu, razumljivo je zašto je opravdan zahtjev za „razoružanje jezika“.

Svjestan sam da male akcije ne mogu voditi globalnom rješenju balkanske krize. Međutim, duboko sam uvjeren da mali koraci, uzeti zajedno, mogu doprinijeti obratu od rata ka miru, da mogu Encensbergerov „kamen mira“ pomoći ka horizontima ljudske slobode.

Pokušajmo problem sagledati u internacionalnom kontekstu. Ni jedno savremeno društvo se ne može pohvaliti da je uspjelo u cjelini da savlada rasizam i ksenofobiju, mada su se neka društva približila tom cilju, najviše skandinavska. Nesumnjivo je, na primjer, da je društvo USA prošlo veliki istorijski put od robovlasništva, preko rasne segregacije, do rasne i etničke integracije („American melting pot“), ali je još uvijek daleko od iskorijenjenja rasizma iz javnog života. Ne suočava li se Velika Britanija, koja je imala najveće kolonijalno carstvo u istoriji, sa rasnim problemima koje, čak ni svojim nesumnjivo ogromnim demokratskim potencijalima, nije u stanju da savlada? Nije li Njemačka nakon tragičnih imperijalističkih iskustava u Prvom i još tragičnijih nacional-socijalističkih antisemitskih iskustava u Drugom svjetskom ratu, uz ogroman demokratski napredak koji je učinila suočena čak i sa pogromaškim ponašanjem prema stranim radnicima (prije svih prema Turcima)? Šta reći o Lepenovom pokretu u Francuskoj? Ne leži li u osnovi savremenog rasizma u visokorazvijenim zapadnim društvima jedan ksenofobični sindrom, ekonomske sebičnosti i nerazumjevanja razvoja savremenog sveta?

Na drugoj strani, ksenofobičnost istočno-evropskih, a posebno balkanskih, društava i političkih sistema je sve izraženija. Naboji mržnje i neprijateljstva protiv susjeda, protiv pripadnika drugih naroda i vjernika drugih vjera (mada je ideologija tih društava decenijama bila, formalno posmatrano, borbeno ateistička) s kojima su pripadnici većinskih naroda i konfesija vijekovima živjeli zajedno, doveli su i do tragičnih ratova kao što su oni na Balkanu i u

bivšem Sovjetskom Savezu. Nedovoljno integrisana, nedovoljno razvijena, ta društva žive ksenofobično, a ideolozi njihovih političkih sistema smatraju da je cijeli svijet neprijateljski raspoložen, naročito prvi susjedi i sugrađani. Moguće je da ta tendencija ksenofobičnosti u najbližoj budućnosti preraste u rasizam. Koliko još ljudskih života treba da bude uništeno, koliko ljudi treba da bude prognano ili da živi tužnim životom izbjeglica, da i u postkomunističkim društvima na Balkanu sazre jednostavna ljudska svijest da život treba zasnivati na načelima tolerancije, razumijevanja i povjerenja? Kako takav život živjeti u Bosni, Srbiji, Hrvatskoj, na primjer?

Neophodno je suprotstaviti se dominaciji ksenofobije. Bolje je nešto, makar i ograničeno poduzimati protiv ksenofobije i rasizma, nego ne poduzimati ništa. Istina, ni svakodnevne aktivnosti, vaspitanje za toleranciju i izgradnja mostova povjerenja među ljudima nema garanciju za uspjeh. Ali vrijedi bar pokušati!

Možda bi u tome mogao pomoći koncept „jedne Evrope“, koju je u duhu ničeanske ideje razvio savremeni francuski filozof Žan-Pjer Faj (Fay). Balkan jeste Evropa, Evropa jeste i Balkan – ma šta to značilo. Niti Evropa može oprati ruke od Balkana, niti Balkan može pobjeći od Evrope. Ta istina je jednostavna, sviđala se nekome ili ne. U pravu je Marija Todorova kada svoju knjigu o Balkanu posvećuje roditeljima: „To my parents, from whom I learned to love the Balkans without the need to be proud or ashamed of them.“

Stvarati „mjere povjerenja“ u takvim društvima moguće je samo racionalnim i na dugi rok planiranim sistemom „malih koraka“ koji možda nemaju efekte neposredno, ali otvaraju perspektivu racionalne promjene postojećeg stanja. Suprotstavljanje ideji o etnički čistim prostorima na kojima nema mjesta za različitosti navodi na pomisao da je u razvijanju ideje interkulturalnosti moguće naći plodonosan pristup za izlazak iz postjugoslovenske katastrofe.

2. Tolerancija

Tolerantia, ae – podnošenje, trpljenje, podnošljivost prema tuđim mišljenjima i uvjerenjima! *Tolerare – podnositi!* „Kad bi cijelo čovječanstvo bilo istog, a samo jedan čovjek suprotnog mišljenja, čovječanstvo ne bi imalo više prava da ušutka tog jednog čovjeka nego što bi on, ako bi imao moć, imao prava da ušutka čovječanstvo“, kaže Džon Stjuart Mil. Tolerancija se može posmatrati i analizirati kao vrijednost, kao načelo i kao rezultat!

Bez dubokog utemeljenja političkog, ekonomskog i kulturnog života na principu tolerancije, bez njegovanja političke, lingvističke i međureligijske tolerancije kao jedne od osnovnih društvenih vrijednosti, miran i prosperitetan život na Balkanu je nemoguć. Ogromna finansijska i materijalna sredstva, ljudski naponi i energije koje mnogi međunarodni činioci ulažu u konsolidaciju prilika na Balkanu, mogu uspjeti samo pod uslovom da stanovnici Balkana prihvate princip tolerancije kao osnovu svakodnevnog života i međusobnih odnosa.

Ma koliko da princip tolerancije (trpeljivosti) ima ograničenu valjanost u sistemu opštih ljudskih vrijednosti, to je jedini princip za koegzistenciju različitih nacionalnih, religioznih i političkih zajednica na tlu bivše Jugoslavije i jedina osnova za stvaranje preduslova normalnog života, nakon svih ratnih razaranja i tragedija.

Osnov svake tolerancije je vjerska tolerancija. Bili su potrebni vijekovi da civilizovane zemlje Evrope prevaziđu tradiciju vjerskog, političkog i nacionalnog fanatizma i ekskluzivizma. Na Balkanu je situacija još komplikovanija jer se vjerske i nacionalne granice često podudaraju. Tako su nacionalni i vjerski fanatizmi bili značajni činioci najnovije ratne tragedije na Balkanu i doveli su do genocida i zločina protiv čovječnosti.

Čak ni u društvima sa dugom tradicijom demokratije i tolerancije nije jednostavno izgrađivati mjere poverenja među pripadnicima različitih nacija i država, etničkih grupa i konfesija, ljudima različitih političkih uvjerenja ili jednostavno pripadnicima drukčijih kulturnih krugova. Odnos prema Romima, stranim radnicima ili njihovoj djeci u sistemu obrazovanja pojedinih evropskih država o tome jasno svjedoči. Nadam se da ćete me razumjeti ako kažem da takvi pokušaji u ksenofobičnim i autičnim društvima, zahvaćenim građanskim ratom predstavljaju skoro „Sizifov posao“.

Ovdje se otvara pitanje „paradoksa slobode“ i „paradoksa tolerancije“. Već je, naime Platon primjetio da ako se sloboda shvati kao neograničena, univerzalna, to znači da će nju uživati, u punoj mjeri, i njeni najopasniji protivnici, koji će je zloupotrebiti kako bi osvojili vlast i uspostavili tiraniju. Otuda i paradoks tolerancije: ako je tolerancija neograničena, ona teži samu sebe da ukine. Tolerancija prema netolerantnim, vodi u nestanak tolerancije u društvu. Pitanja kako odgovoriti na izazove „paradoksa slobode“ i „paradoksa tolerancije“, kako spriječiti svaki pokušaj novih „etničkih čišćenja“, mogu biti veoma temeljno razmotrena ako se prati sudbina Roma u „trećem balkanskom ratu“, posebno sudbina Roma sa Kosova u najnovijim tragičnim zbivanjima. Ni rasizam ni ksenofobija nisu bez svojih istorijskih, političkih, ekonomskih, pa i kulturnih korijena.

Kao i u drugim istočno-evropskim društvima, ni u Jugoslaviji izlaz iz istorijskog kraha totalitarizma nije vodio ka demokratskom raspletu, nego je jedan – titoistički – totalitarizam, preplavljen valom šovinizma, rastočen u šest novih, takode totalitarističkih sistema, čija je politička osnova – nacionalizam. „Trijumf nacionalizma“, karakterističan ne samo za Jugoslaviju, nego i za druge zemlje tzv. realnog socijalizma i žestok, prvo politički, kulturni, ekonomski, a kasnije i vojni sukob međusobno suprotstavljenih malih nacionalizama doveo je do građanskog, međuetničkog i vjerskog rata na tlu bivše Jugoslavije koji je u prethodnim decenijama i godinama brižljivo pripreman.

Živimo u Evropi integracije i svijetu globalizacije. Ako je Makluan u sferi informacija posmatrao svijet kao „medijsko selo“, danas su globalni procesi obuhvatili praktično sve sfere čovjekovog života. I velike i male evropske države se svjesno odriču jednog dijela svog suvereniteta da bi koristile prednosti procesa integracije. Njemačka se odriče svoje monete – marke – tog nesumnjivo najsnažnijeg simbola svog privrednog uspjeha poslije Drugog svjetskog rata, Francuska se odriče dijela svog suvereniteta koji je na primjer De Gol isticao kao „svetinju“, a Britanci se kolebaju oko odricanja od funte, ali nesumnjivo kreću putevima evropskih integracija. Očito je da će se i Balkanci morati nečega odreći i oko nečega se potruditi da bi živjeli kvalitetnije i mirnije.

Nacionalizam i jezik

Jedno balkansko iskustvo

Hrvatski i jugoslovenski pisac Miroslav Krleža rekao je 1969. godine: „Hrvatski i srpski su jedan jezik, koji Hrvati nazivaju hrvatskim, a Srbi srpskim.“ Bio je to pokušaj stišavanja strasti nakon *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, koju je i sam potpisao, i odgovora sa srpske strane u vidu *Predloga za razmišljanje* iz 1967. godine. Davno su, 1924. godine, prošla vremena kada je Krleža u časopisu *Književna republika* mogao sa finom ironijom da tvrdi da se srpski i hrvatski jezik razlikuju po naglasku koji „jedno uho što nije srpsko-hrvatsko vrlo teško razlikuje“.¹ I *Deklaracija* i *Predlog* bili su samo preludij za višedecenijske rasprave u sferi politike i kulture koje su, kao i niz drugih činilaca, svoj tragični rasplet imale u „trećem balkanskom ratu“. Kao i drugi pisci, jedan od Krležinih učenika, Predrag Matvejević, naglašava da su pitanja jezika veoma osetljiva politička materija i da je u višenacionalnim zajednicama kakva je bila jugoslovenska „jezična tolerancija bila ovisna o prirodi naših međusobnih odnosa, npr. prije i poslije ujedinjenja: kad god su oni bili bolji manje se vodilo računa o razlikama“.² Može se reći i obratno, kad god su bili lošiji razlike su isticane do apsurdna.

Za razliku od mnogih evropskih zemalja u kojima je jezik bio osnova konstituisanja modernih nacija kao političkih zajednica, na delu Balkana koji naseljavaju izmešani Srbi, Hrvati i Bošnjaci/Muslimani, pripadnost različitim religijama, a i konfesijama bila je osnova nacionalne podele. Štaviše, te nacije su se konstituisale kao etničke, a ne političke zajednice. Za razumevanje novog balkanskog iskustva nacionalnih, državnih, jezičkih i drugih podela

1) Vidi: *Književna republika*, 1924, broj 4.

2) Predrag Matvejević, „Jugoslovenstvo danas“, str. 109, BIGZ, Beograd, 1984.

je od velikog značaja odgovor na pitanje zašto se ni u prvoj (kraljevini) ni u drugoj (socijalističkoj) Jugoslaviji nacije nisu konstituisale kao političke, nego su ostale etničke zajednice.

Dve Jugoslavije, konstituisane posle Prvog i Drugog svetskog rata, pripadaju danas istoriji. Prva je, kao pokušaj da se na nerazvijenom i neintegrisanom, ekonomski, politički i kulturno, a posebno nacionalno, verski i jezički izuzetno šarolikom geopolitičkom prostoru Balkana, konstituišu građansko društvo i država, pod vojnim pritiskom okupatorskih sila nestala sa istorijske scene upravo u vreme kada se na javnom horizontu nazirao *modus vivendi* suprotstavljenih građanskih snaga koje su tim društvom dominirale. Druga je, u uslovima okupacije, građanskog i verskog rata, bila „revolucionarni“ pokušaj radikalnog prekida s inače slabom niti građanske integracije društva i „izgradnje“ jednog tipa – prvo ortodoksno staljinističkog, a kasnije „samoupravnog socijalizma“ – društva socijalne pravde. Propast političkog režima druge Jugoslavije povukla je u istorijski ambis ne samo državu i društvo, nego je razmerama tragedije i zločina u procesu raspada zapanjila čitav civilizovani svet. Ako nestanak prve Jugoslavije sa istorijske scene nije značio i definitivnu propast ideje o zajednici jugoslovenskih naroda, to se za raspad druge, nikako ne bi smelo tvrditi.

Definitivni raspad druge Jugoslavije nisu uslovile samo unutrašnje suprotnosti, politički i nacionalni sukobi, nego i slom sistema tzv. realnog socijalizma u svetu, pre svega u Sovjetskom Savezu, kao i istorijske posledice ujedinjenja Nemačke simbolički označenog rušenjem „Berlinskog zida“. To je onaj, još uvek u jugoslovenskom slučaju nedovoljno odgonetnuti međunarodni okvir raspada, naročito s obzirom na pitanje zašto je Jugoslavija manje spremna od drugih zemalja dočekala istorijski slom komunističkih sistema dvadesetog veka, mada je u njenom prethodnom razvoju bilo elemenata na osnovu kojih se moglo zaključivati da se više od drugih socijalističkih zemalja približila mogućnostima demokratskog raspada. Naime, ako je prva Jugoslavija bila država autoritarne vlasti karakteristične za veći broj zemalja između dva svetska rata, druga je takođe bila autoritarna država s totalitarnim tendencijama. Pitanje je, dakle, da li je iz sistema titoističkog autoritarizma, pa i totalitarizma bio moguć demokratski izlaz, kao što su priželjkivali demokratski orijentisani delovi opozicije i politički i intelektualni disidenti, humanistički orijentisani kritički

intelektualci, deo zagovornika civilnog društva, ali i izvesni slojevi stanovništva u kojima se pojavila svest o „političkom punoletstvu“? Kako to da se taj demokratski naboj rasplinuo u talasu plitkog šovinizma i državotvornom zanosu „zakasnelih“, „malih“ nacija koji se neće libiti ni izazivanja talasa krvoprolića i razaranja kakva u pojedinim delovima bivše Jugoslavije nisu zabeležena ni u Drugom svetskom ratu. Zašto je došlo do pucanja jugoslovenske državne zajednice po republičko-nacionalnim šavovima i kakva je uloga političkih, nacionalnih i bivših komunističkih rukovodstava u tom procesu? Kakva je uloga jezičkih politika vođenih u bivšim jugoslovenskim republikama? Kakva je uloga nacionalističke inteligencije, a posebno moćnih sredstava masovnog komuniciranja kao što je televizija i glavne novinske ustanove u svim, sada već bivšim, jugoslovenskim republikama u stvaranju straha i zaslepljujuće mržnje koji ukidaju svaku mogućnost za racionalni dijalog? Gde je u tom procesu mesto „neme većine“ koja se okuplja oko najmoćnijih i predstavlja i aktera i žrtvu novog krvoprolića na Balkanu? Kakve su istorijske posledice „fatalne privlačnosti“ nacionalne državnosti, a kakav istorijski značaj „slovenačkog eksperimenta“ da se nacionalna nezavisnost na jugoslovenskom tlu ostvaruje nasiljem? Koji su nacionalni i drugi interesi ostvareni novim ratnim vihorom na jugoslovenskom tlu? Napokon, kakve su mogućnosti građana bivše Jugoslavije da uopšte prežive prelazak u postkomunističko društvo?

Radikalno nova socijalna situacija etničkih i verskih sukoba devedesetih godina, desetine hiljada pobijenih i osakaćenih ljudi, stotine hiljada raseljenih beskućnika, milioni unesrećenih, razmere ratnog razaranja kakva se ne pamte ni iz vremena Drugog svetskog rata, ratnih zločina, pljačke i ratnog profiterstva kao novog oblika prvobitne akumulacije kapitala traže nove hermeneutičke ključeve i novo teorijsko razumevanje. Građani, rođeni na tlu bivše Jugoslavije, svi stariji od svojih novoosnovanih država, su i svedoci i učesnici i žrtve, a ponekad i dželati, u jednom uzavrelom socijalnom stanju, a socijalna misao, našla se u ovom „smutnom vremenu“ u izvesnom teorijskom vakuumu. Pitanje je, zapravo, kako prebogat empirijski materijal teorijski organizovati, kako ga teorijski reflektovati, kako artikulirati teorijske pretpostavke savremenog istorijskog zbivanja na metanivou? Da li je moguće da socijalna teorija koja je na bivšem jugoslovenskom prostoru dostigla relativno visok nivo u kritici tzv. realnog socijalizma,

prevlada insuficijentnost u novim teorijskim pretpostavkama i pruži odgovarajući heuristički i hermeneutički instrumentarij za razumevanje tragike vremena?

Jedan slovenački pisac govori o šest jugoslovenskih naroda od kojih su četiri istojezička i dva sa vlastitim jezicima.³ U svakom slučaju reč je o velikoj jezičkoj srodnosti. Jedinstveni jezik četiri jugoslovenska naroda, Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca, sretno ili nesretno, nazvan srpsko-hrvatskim ili hrvatsko-srpskim, s malim razlikama u jezičkom izrazu, nije pomogao boljem sporazumevanju etnički bliskih naroda. Jezik se od sredstva sporazumevanja među ljudima sve više pretvarao u simbol borbe za nacionalne države. Postao je sredstvo ratne propagande i seme razorne mržnje. U „trećem balkanskom ratu“ u ovom veku s propašću svih zajedničkih institucija jugoslovenske države ubijen je i jedan jezik; srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski. Ubistvo je izvršeno smišljeno i planski i služilo je isključivo političkim ciljevima. Svaka od suprotstavljenih strana u ratu dala je svoj doprinos tom ubistvu. U izvršenju tog čina zaraćene strane su lako našle *zajednički jezik*.

Tako se srpsko-hrvatski u svim svojim varijantama, kao zajednički jezik nekih jugoslovenskih naroda, pridružio „mrtvim“ jezicima, kao što su starogrčki, latinski, staroslovenski. Građani novostvorenih država bivše Jugoslavije našli su se u čudu: govore jedan „mrtvi“ jezik, a postali su poliglotti. Mogu jednostavno i lako da se sporazumevaju na četiri jezika: srpskom, hrvatskom, bosanskom i crnogorskom.

Očigledno je da stvar nije bila samo u imenu. U procesu transformacije jugoslovenskog titoističkog totalitarizma u šovinističke totalitarizme novonastalih država⁴, borba za posebni nacionalni

3) Janko Pleterski, „Nacija, revolucija, Jugoslavija“, str. 19, *Komunist*, Beograd, 1979.

4) O tome sam pisao u svom radu „Put Jugoslavije: od titoističkog ka šovinističkom totalitarizmu“, *Sociologija*, br. 4, 1990, str. 403-408. Slično je mišljenje i Vojina Dimitrijevića: „Za jugoslovenske etnonacionaliste, kraj devete decenije bio je znak da se mogu ispuniti i najludiji snovi da svaka etnička grupa dobije svoju državu u kojoj neće biti nikoga drugoga, ili će biti samo onih pripadnika drugih nacija koji će se stalno i otvoreno stidjeti što su se pogrešno rodili“ (Vojin Dimitrijević, „Onečovečenje je eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate“, u zborniku, Božidar Jakšić (ur.), *Ka jeziku mira*, str. 98).

jezik imala je posebno mesto i bila je vrlo žestoka. Lingvisti i ne samo lingvisti su se u toj borbi posebno isticali. Malo je onih koji su, kao profesori Dubravko Škiljan iz Zagreba, Ranko Bugarski i Ljubiša Rajić iz Beograda, uspeli da se odupru zovu nacionalnih jezičkih „truba jerihonskih“. Jezik je, kako lepo primećuje Ljubiša Rajić, od sredstva opštenja postao sredstvo nacionalne identifikacije, a zatim, postavši simbolom nacije, postao i sredstvo razdvajanja.⁵

Biblijsko „I bi riječ“ se na jugoslovenskom prostoru početkom devedesetih pretvorilo u „neki od nas kuju riječi kao noževe, a neki noževe kao riječi“.⁶ Ili drukčije, Srbi i Hrvati su razliku u izgovoru imena Ivan i Jovan rešavali metkom.⁷ Nacionalno ime za jezik stavljeno je u temelje nacionalne države, a sam jezik u službu ratne propagande i proizvodnje mržnje. Primetili su to i strani pisci: „Veliki deo jugoslovenske inteligencije dokazao je da proizvodnja mržnje i pripremanje građanskog rata i danas spadaju u najvažnije zadatke tvoraca kulture“.⁸

Ako je jezik, pretvoren u jezik mržnje, služio ratnim pripremama i propagandi, jedinstveno lingvističko tkivo srpsko-hrvatskog

-
- 5) Uporedi: Ljubiša Rajić, „Simbolizacija jezika i konstituisanje rastojanja“, u zborniku, Božidar Jakšić (ur.), *Ka jeziku mira*, str. 63-70, Beograd, 1996.
 - 6) Dubravka Ugešić, *Kultura laži*, str. 56, Arkzin, Zagreb 1996. Ova hrvatska spisateljica koja je i sama dobila u javnosti etiketu „nacionalnog izdajnika“ i što je za kraj dvadesetog veka izgledalo neverovatno – *vješice*, na istom mestu piše: „Od riječi je, naime, sve započelo i s riječima će se sve završiti. A zbiljsko međuvrijeme – tisuće mrtvih, izbjeglih, ranjenih i raseljenih građana, srušenih kuća, sela i gradova – jednoga će dana prijeći valjak riječi i zabetonirati zbiljsku tragediju interpretacijom: povijesnom, politološkom, vojno-strateškom, kulturološkom, književnom...“, *Ibid*, str. 67.
 - 7) Primer preuzet od Svetlane Slapšak, „Ime, totem i rituali prelaska“, u zborniku *Ka jeziku mira*, str. 31.
 - 8) Hans Magnus Enzensberger, „Građanski rat“, str. 50, Beogradski krug, Beograd, 1994. Nije bez razloga Rudi Supek upozoravao na opasnost da se „nacionalni entuzijazam počinje pretvarati u ratničke osvajačke snove“ (vidi: Rudi Supek, „Društvene predrasude i nacionalizam“, str. 189, Naprijed, Zagreb, 1992). Đerd Konrad je takode precizan: „Nije mudro pokretati procese koje nismo u stanju da držimo pod kontrolom. Još manje je mudro da ne vidimo da bez uzajamne saglasnosti svih zainteresovanih strana nije moguće razbijanje jedne višenacionalne, etnički pomešane države, a da to ne izazove velike strahove, što će reći bez nasilja, čija će logička posledica biti više manje brutalne razmene stanovništva – takozvano etničko čišćenje“ (Đerd Konrad, *Na pupku Evrope*, Vreme knjige, Beograd, 1995. str. 270).

ili hrvatsko-srpskog jezika je pred rat i u ratu sistematski razarano. U težnji da svaki narod dobije svoju državu i da govori svojim jezikom koji će se po svaku cenu razlikovati od jezika *drugog*, od jezika *neprijatelja*, najveće žrtve postali su narodi u čije je ime to rađeno. Tako je hrvatski jezik u službenoj upotrebi bio preplavljen arhaizmima, izbegavanjem „srbizama“ i internacionalizama, a naročito kovanjem reči koje nikada niko nije upotrebljavao, niti će ih upotrebljavati. Većina građana Hrvatske se sa blagom ironijom ili neskrivenim prezirom odnosila prema takvim nastojanjima. Mnoge od reči hrvatskog orvelijanskog „novogovora“ služile su im kao predmet pošalica, i bile su upotrebljavane samo kao predmet podsmeha. Na taj način su ljudi, zapravo, čuvali duh svog jezika. Test da pogode koja je reč izvorno „hrvatska“ a koja „srpska“, na osnovu *Razlikovnog rječnika hrvatskog i srpskog jezika* teško da bi položili i najoduševljeniji nacionalisti. Tako srpski nacionalisti, da navedem samo jedan primer, smatraju reč „obitelj“ koja označava „porodicu“ odvratnim hrvatizmom, mada se ta reč nalazi u svakodnevnim molitvama pravoslavnih kaludera u manastiru Hilandar i nije izvorno ni srpska ni hrvatska.

Ni štete koje je srpska strana napravila nastojanjem da striktno odvoji srpski od hrvatskog nisu ništa manje. Najveće su u dva bitna pravca osiromašenja srpske kulture. Nastojanje da se ćirilica ustavno i zakonski proglasi jedinim službenim pismom u Srbiji je put ka ukidanju dvoazbučnosti. Mnogi srpski nacionalisti smatraju „svetskom zaverom“ protiv srpstva što neke internacionalne klasifikacije knjige štampane ćirilicom automatski svrstavaju u srpski, a štampane na latinici u hrvatski kulturni krug, a ne vide da potiskivanjem latinice u srpskoj kulturi sami tome doprinose. I srpski i hrvatski nacionalisti insistiraju na razdvajanju srpsko-hrvatskih katedara i studija na univerzitetima u svetu, a ne pitaju se ko treba da plati povećane troškove, zašto se smanjuje interesovanje za podvojene studije i zašto se neke od tih katedara nalaze pred ukidanjem. Još je gora situacija u onom delu Bosne i Hercegovine koju čini Republika Srpska.⁹ Tamo je u javnu upotrebu uveden ekavski izgovor reči, mada se niko ko se rodio i stalno živi u Bosni i Hercegovini nije služio ekavskim izgovorom. Naroči-

9) Naziv na koje se moje uho čoveka rođenog u Bosni nikako ne može navići. Blago rečeno, pravilnije imenice od prideva je u bilo kojoj varijanti srpsko-hrvatskog jezika neuobičajen postupak.

to je značajno da je takva praksa uvedena na radiju i televiziji. Srbi u Bosni i Hercegovini sada jedan izgovor slušaju a drugim sami govore. Ranko Bugarski s pravom ukazuje na „lingvističku šizofreniju tog inače unesrećenog naroda“.¹⁰ Takvu praksu Srbima u Bosni i Hercegovini nisu uveli ni Hrvati ni Bošnjaci, nego njihova politička i kulturna elita, da bi Srbe što više odvojila od suseda s kojima su inače vekovima živeli zajedno.¹¹ Namera je krajnje jednostavna: po svaku cenu, ne samo „etničkim“ nego i „jezičkim čišćenjem“, dokazati tezu da je nemoguć zajednički život.

U tom „našem rasulu u obliku razjedinjenja“, Miroslav Krleža je dosta rano osetio „mračnu zbrku provincijalne megalomanije“.¹² Bilo bi nepravedno ne pomenuti da istu tezu sa neznatnim razlikama zastupaju i hrvatska i bošnjačka politička i kulturna elita.¹³ Elite su našle *zajednički jezik*, ne samo na štetu suparničkih, nego i vlastitih naroda.

U specifičnoj situaciji su se našli Bošnjaci/Muslimani. Svoje nacionalni identitet želeli su da potvrde i posebnim imenom svog jezika. Nazvali su ga, jednostavno, *bosanski jezik*. Bilo je u tome na prvi pogled nečeg razložnog. Ako su Srbi i Hrvati odustali od složenog naziva srpskohrvatski i hrvatskosrpski, piše muslimanski lingvista Senahid Halilović: „Bilo bi previše očekivati od Muslimana da budu žešći zagovornici naziva u kome nije niti bilo zastupljeno njihovo ime... U takvoj situaciji samo se po sebi razumije

10) Ranko Bugarski, „Jezik od mira do rata“, str. 121, Beogradski krug, Beograd, 1994.

11) Đerd Konrad piše: „Veliki izazov proističe iz činjenice susedstva: da li smo u stanju da živimo zajedno, da li umemo da uobličimo jedan zajednički sistem vrednosti, hoćemo li naučiti ekologiju i etiku susedstva“, i zaključuje: „Mržnja prema bližnjem, prema susedima, prema ljudima druge vere, drugog jezika ili imena – to je sotona današnjice“ (vidi: Đerd Konrad, Op. cit., str. 262).

12) U spisu „O nekim problemima enciklopedije“ zapisao: „Karcinom pojma nacionalne autohtone kulture, kao idealističke konstante, disfunkcija je nečega što se izolira do kulturnog solipicizma, uvijek je u opasnosti da se pretvori u himeru, koja luta po vakuumu.“

13) Istina bošnjačka politička elita još uvek govori o „multietničkoj Bosni“. Šta to treba da znači kada je, na primer, glavna parola bošnjačke nacionalističke partije SDA za septembarske izbore 1996. godine bila *U svojoj vjeri na svojoj zemlji*, verovatno znaju samo njeni tvorcii. A Hrvati u Bugojnu i Srbi u Zenici mogli bi dosta toga neprijatnog za bošnjačku političku elitu da kažu o praktičnim pitanjima života u „multietničkoj Bosni“. Kao uostalom i Srbi i Bošnjaci u Mostaru, pod hrvatskom vlašću, ili Bošnjaci i Hrvati u Banjaluci, pod srpskom vlašću.

da će Muslimani vratiti u upotrebu *bosanski jezik*.¹⁴ Književnik Alija Isaković naglašava da se bosanski razlikuje od srpskog i hrvatskog jezika u meri u kojoj se ta dva jezika razlikuju međusobno. Problem je, naravno, u tome da su srpski i hrvatski u lingvističkom smislu jedan jezik. Taj problem će biti rešen prekomernom upotrebom turcizama, slova „h“ i arhaizama. Razlike moraju biti istaknute.¹⁵ Tako su građani jedne države, Bosne i Hercegovine, podeljeni u dva politička entiteta, Bošnjačko-hrvatsku Federaciju i Republiku Srpsku (mada nije sasvim jasno šta to treba da znači), a mora da govore tri jezika, mada najčešće govore jednim, kojim se u Bosni tradicionalno govorilo. Pa i ova tri novonastala jezika se u službenoj propagandi slivaju u jedan – jezik mržnje.

U Crnoj Gori koja ima tradiciju državnosti takođe se mogu zapaziti nastojanja da se istakne postojanje crnogorskog jezika. Jedan od rodonačelnika ideje o posebnom crnogorskom jeziku u novijoj istoriji bio je hrvatski komunistički vođa Vladimir Bakarić. Toj ideji dosta je doprinelo nastojanje da se što više proširi ekavski izgovor kojim se nikada u Crnoj Gori nije govorilo. Tako su srpski nacionalisti, u težnji da odvoje srpski od hrvatskog, doprineli tome da se postepeno i crnogorski odvaja od srpskog. A neki crnogorski književnici zalažu da se u „crnogorsko“ latinično i ćirilčno pismo uvedu po tri nova slova!¹⁶ Ko zna da piše i upo-

14) Senahid Halilović, „Bosanski jezik“, str. 15, Bosanski krug, Sarajevo, 1991. Da je to nacionalni jezik, a ne jezik kojim ne govore svi građani Bosne i Hercegovine preciziraće pesnik i esejist Zilhad Ključanin u eseju „Da li govorite bosanski?“, u knjizi Senahida Halilovića, „Bosanski jezik“, str. 231-233. Ime *bosanski jezik* potiče od austrougarskog ministra finansija i namesnika u Bosni i Hercegovini B. pl. Kállaya. Poznati lingvista Vatroslav Jagić je to ime prihvatio kao zgodno „da prepriječi raspru“ i „na nuždu“ u službenoj upotrebi (Ibid, str. 133). To očigledno nije jedini primer da se od nužde pravi vršina.

15) U detinjstvu sam i sâm usvojio mnoge turcizme, a ni danas ne odustajem od njihove upotrebe. Međutim, primetio sam da mi, ljudi koji smo rođeni u Bosni, mnoge turcizme, kao uostalom i germanizme, izgovaramo loše i pogrešno. Sada se i tu „uvodi red“, pa se insistira na iranskim varijantama nekih reči koje u Bosni nikada nisu bile upotrebljavane. I kao što će bosanski Srbi očigledno tek morati da uče ekavski izgovor, tako će i bosanski Muslimani tek morati da uče mnoge reči „svog“ bosanskog jezika.

16) Uopoređi, Sinan Gudžević, „Srpsko-hrvatski jezički rat“, u Božidar Jakšić (ur.), *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, str. 155, Hobisport, Beograd, 1995.

trebljava ta slova osim njih samih, teško je ustanoviti. Bitno je da se nacionalna državnost potvrdi posebnim nacionalnim jezikom.

Na kraju, vratiću se Krleži koji je s blagom ironijom utvrdio da su *Srbi i Hrvati dva naroda koje dele jedan jezik i jedan bog*. Božije stvari nisu predmet ove rasprave. A lingvistički posmatrano jedan jezik kojim su govorili Srbi, Hrvati, Bošnjaci/Muslimani i Crnogorci juče i danas se politički deli na četiri jezika. Neki intelektualci promovišu i podržavaju tu politiku, a neki joj se suprotstavljaju. No, nesumnjiva je činjenica da je politika tzv. *etničkog čišćenja*, sastavni deo politike uspostavljanja nacionalnih država na teritoriji bivše Jugoslavije. Tu politiku su formulisale i sprovodile nacionalne političke, a delom i kulturne elite u svim novoformiranim državama. Stoga je neophodno jasno reći: kriminalna politika tzv. etničkog čišćenja ima svoje recidive i u traganju za čistotom nacionalnog jezika. Formiranje nacija (i nacionalnih država) na jezičkoj osnovi poprimilo je u delu Balkana krajem dvadesetog veka, kao sve istorijski zakašnjele pojave, monstruozne oblike. Velika ratna tragedija, ubijeni ljudi, žene i deca, prognani i izbeglice, razoreni sela i gradovi, uništena priroda i ljudska okolina, dokazi su o karakteru politike nacionalnih elita. Možda će, jednog dana, Srbi, Hrvati, Bošnjaci/Muslimani i Crnogorci zaista govoriti različitim jezicima, ali će i tada, ako se u međuvremenu ne poubijaju, morati da žive zajedno. Zar nije bolje da to čine u miru? Zar niko od njih nije mogao da nauči ništa od misli Nikole Tesle: „Ponosim se svojim srpskim imenom i hrvatskom domovinom!“ Ako se ima u vidu šta je u ime nacionalnih interesa i čistoće nacionalnog jezika urađeno u „trećem balkanskom ratu“ mnogi nemaju čime da se ponaše, ali imaju mnogo razloga za stid.

Raspad Jugoslavije i podela jezika

Uvod:

Sedam decenija zajedničke jugoslovenske države

Zajednička jugoslovenska država postojala je preko sedamdeset godina. Stvorena je u „buretu baruta“, kako su politički stratezi voleli da nazivaju Balkan. Nastala je kao jedan od rezultata Prvog svetskog rata u graničnom pojasu dvaju velikih imperija koje je taj rat uništio – habzburške monarhije i otomanskog carstva. Nije bila reč samo o kombinatorici velikih sila koje su, vođene Vilsonovom doktrinom, sistemom mirovnih ugovora stvarale postratovski evropski poredak koji nije izdržao probu vremena dužu od dve decenije. Ta zajednička država južnih Slovena bila je i rezultat egzistencijalnih interesa svih njenih naroda da se oslobode dominacije imperijalnih sila. Njenom stvaranju prethodi više od jednog veka borbe za slobodu, integritet, ravnopravnost i samostalnost na geografskom prostoru čiji su pojedini delovi vekovima, uglavnom silom bili razdvajani, tako da su predstavljali granično područje velikih imperija, pa čak i civilizacija. Činjenica da su Austrija i Turska logikom velikih suparničkih sila vekovima vladale delovima prostora novonastale zajedničke države stvorila je, s obe strane jedan graničarski, rekao bih, netolerantni mentalitet. A u osnovi te mentalne strukture stoji jedno kolektivističko osećanje života, nepoverenje prema svemu što izlazi van ustaljenih okvira zajednice bilo da je strano ili naglašeno individualno.

Jedan od ozbiljnih istraživača Balkanskog poluostrva, antropogeograf Jovan Cvijić, govori o pet kulturnih pojaseva koji su ušli u sastav nove državne zajednice: patrijarhalnom, vizantijsko-cincarskom, italijanskom, srednje evropskom i turskom kulturnom pojasu. Tu nedovoljno razvijenu i neintegrisanu državu naseljavalo je 12 miliona stanovnika na prostoru oko 249.000 kv.km.

Naseljavali su je pripadnici raznih, etnički srodnih, međusobno netrpeljivih naroda koji su vekovima služili različite gospodare i u Prvom svetskom ratu se borili jedni protiv drugih. U tom ratu, u kome je Srbija, na primer, izgubila preko jedne trećine stanovništva, jedni protiv drugih borili su se i pripadnici istog naroda. Ni verske podele nisu bile ništa manje oštre. Duh netolerancije vladao je među katolicima, pravoslavicima i muhamedancima. Pripadnici etnički bliskih naroda bili su vernici vekovima zavađenih vera. Ni u pogledu moguće ekonomske integracije prostora novonastale države situacija nije bila ništa bolja. Dok je u pojedinim istorijskim pokrajinama još uvek vladao patrijarhalno plemenski način privređivanja u drugim je dominirao parcelni seljački posed, dok je u trećim polako prodirao evropski tip industrijalizacije. Osnova moguće socijalne integracije i industrijske modernizacije u novonastaloj državi bila je suviše slaba i heterogena.

Jugoslavija je bila pokušaj da se civilizacijski, kulturno, verski, ekonomski i politički veoma heterogene istorijske pokrajine i narodi koji su ušli u sastav novostvorene države integrišu na načelima građanske organizacije društva, da se na tim veoma neusklađenim temeljima „izgradi“ građansko društvo.

Ratni vihor je na drastičan način – okupacijom – prekinuo taj proces konstituisanja građanskog društva na tlu jugoslovenske države. Građanski rat i revolucija, a u pojedinim delovima zemlje i verski rat dali su toj dramatici krvava obeležja, krvavija nego što bi sama okupacija po sebi bila.

Autoritarni režim titoističkog totalitarizma uništavao je realni život jedne nedovoljno razvijene i nedovoljno integrisane zemlje na jugu Evrope. „Veliko slavlje“ lažnog progressa, materijalnog „blagostanja“ baziranog na potrošnju upotrebljenim inostranim kreditima, fingirane demokratije „samoupravnog socijalizma“, ideološke prevare o bratstvu i jedinstvu, predimenzionirane međunarodne uloge titoizma, završilo se neprijatnim buđenjem i još neprijatnijim saznanjem da je zemlja u velikim dugovima, privreda u rasulu, dok su osnove kulturnog života više nego skromne.

Nestankom sa javne scene ličnosti Josipa Broza, početkom osamdesetih godina, poremećena je labilna ravnoteža onih uskih oligarhijskih, pretorijanskih, krugova koji su ga nasledili i koji su

u borbi za njegovo nasleđe odustali od jugoslovenske opcije. Kao posle smrti Aleksandra Makedonskog, da povučem jednu istorijsku paralelu, stvorene su na tlu sada već bivše Jugoslavije satrapije, a jugoslovenski geopolitički prostor je refeudalizovan. Nestankom sizerena novi feudalci koji su veoma čvrsto omedili svoje feude stupili su u otvorene sukobe. Jugoslavija je kao država dovedena do ekonomske, političke, kulturne i moralne propasti. Naravno, nedemokratski karakter i prve i druge Jugoslavije ne ostavlja prostor za lament nad takvim tokom događaja, ali se svaki civilizovani čovek mora zapitati da li je taj raspad morao biti i tako krvav.

Propast sistema tzv. realnog socijalizma u istočnoevropskim zemljama nije mogla da zaobide ni titoistički autoritarni režim plebiscitarnog cesarizma, političkog života pretvorenog u prazan ritual, poremećenih kulturnih komunikacija, ekonomske neefikasnosti, nerada i materijalne bede. Pošto je materijalno osiromašio i duhovno opustošio živote građana, taj režim je doživeo svoj istorijski krah, što je činjenica od istorijskog značaja.

Kao i u drugim istočno-evropskim društvima, ni u Jugoslaviji izlaz iz istorijskog kraha totalitarizma nije vodio ka demokratskom raspletu, nego je jedan – titoistički – totalitarizam, preplavljen valom šovinizma, rastočen u šest novih, takode totalitarističkih sistema, čija je politička osnova – nacionalizam. „Triumf nacionalizma“, karakterističan ne samo za Jugoslaviju, nego i za druge zemlje tzv. realnog socijalizma i žestok, prvo politički, kulturni, ekonomski, a kasnije i vojni sukob međusobno suprotstavljenih malih nacionalizama doveo je do građanskog, međuetničkog i verskog rata na tlu bivše Jugoslavije koji je u prethodnim decenijama i godinama brižljivo pripreman. To što su te „naciokratske politike“ doživele svoj fijasko i donele ratnu tragediju narodima čije su interese zastupale ostaće zabeleženo kao sramna stranica njihove istorije. Građanima bivše Jugoslavije nije data demokratska šansa.

Jezik i rat

Srpskohrvatski jezik je politički deljen na srpski i hrvatski, a zatim na bosanski (bošnjački) i crnogorski. U svakoj od novonastalih država jezik je služio kao sredstvo ratne propagande (tzv. jezik mržnje), kao polje političkog i ratnog sukoba, ali i kao visoko postavljene politički i ratni cilj koji treba da simbolizuje nacionalni identitet. Poseban nacionalni jezik je bio cilj koji bez obzira na žrtve treba ostvariti.

U striktno lingvističkom smislu srpskohrvatski jezik je bio i još je uvek jedan jezik, mada ne znači da će to i u budućnosti biti. Govoreći o dimenzijama jezičkog identiteta, dvema čisto lingvističkim – *strukturnoj* i *genetskoj* – i trećoj, *sociolingvističkoj*, jedan od jugoslovenskih lingvista, Ranko Bugarski utvrđuje nespornu lingvističku sličnost između zvanično priznatih naslednika srpskohrvatskog koja daleko prevazilazi sličnosti raznih varijeteta jezika kao što su engleski, španski ili francuski. Štaviše, tvrdnje da je neka osoba višejezična u srpskom, hrvatskom i bosanskom, po njegovom mišljenju, mogle bi se shvatiti samo kao šala.¹

Rat, čovekov život i smrt su suštinski povezani. Tako Nebojša Popov tretira rat kao način života, govori o „ratnoj privredi“ i pljački kao jedinom zanatu mnogih ljudi,² a Sinan Gudžević ističe da se na srpskohrvatskom jezičkom prostoru vodi rat i oko jezika koji nije „doduše onoliko krvav kao za teritorije, no ljudskih žrtava je i on uzeo, a pene na ustima njegovih vojskovođa nije ništa manje no one u osvajača dolina i rušitelja gradova. Tih vojskovođa naum i jeste da rat jezički bude slika onog za teritorije: jezik je zemlja i oko njene podele se ratuje.“³ Gudžević dokazuje da sve

1) Upoređi: Ranko Bugarski, „Lica jezika“, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001, str. 15. Polazeći od stava da je opšti srpskohrvatski jezički standard realizovan i specifikovan u obliku tri uza standarda, ili tri norme – srpskoj, hrvatskoj i bosanskoj – Bugarski zaključuje da je srpskohrvatski danas jedan lingvistički jezik koji se ispoljava u obličju tri politička jezika (upoređi: Ibid, str. 16-17). Mada smatra da se jezici ne mogu dekretima uspostavljati i ukidati, on tvrdi da je „srpskohrvatski administrativno rastočen na srpski, hrvatski i bosanski“ (36).

2) Upoređi: Nebojša Popov, „Traumatologija partijske države“, u *Srpska strana rata*, (ur. N. Popov), Republika, Beograd, 1996, str. 89-90.

3) Sinan Gudžević, „Srpsko-hrvatski jezički rat“, *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, ur. Božidar Jakšić, Hobisport-Drava, Beograd – Klagenfurt, 1995, str. 143. Ostajuci

strane u ratu, uz visok stupanj saglasnosti teže preimenovanju i dokidanju naziva srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika i razgrađivanju tog jezika na nacionalne jezike – hrvatski, srpski, bosanski i crnogorski – pristupajući ovom drugom pitanju sa različitim strateških pozicija.⁴

Nijednu sferu čovekovog života ratna dejstva ne ostavljaju netaknutom, pa ni jezik kao sredstvo komunikacije. Neki analitičari su zapazili da je rat počeo tučama navijača na sportskim stadionima, ali postoji isto tako ubedljiva iskustvena evidencija da su ratne pripreme i sukobi koji su doveli do rata poticali i iz sfere kulture koju su politički zavađene kulturne elite jugoslovenskih naroda koristile kao arenu ratnih priprema i sukoba, posebno iz oblasti jezika, književnosti i historiografije. Tako je Vojin Dimitrijević bez ikakvih političkih i drugih rezervi zapazio: „Da ne okolišimo: u većini slučajeva pripremao se ovaj ili onaj oblik genocida. Da bi se on sproveo, bile su potrebne pripreme. Propagandna priprema je, po prirodi stvari, značila manipulaciju jezikom. On je morao da dobije bar dve funkcije: razdražilačku i moralno anestezičnu prema pripadnicima sopstvene nacije i eufemističku u odnosu na 'strani faktor', koji je i dalje bio smetnja, prezrena zbog trulosti i kukavičluka, ali respektovana zbog ekonomske moći.“⁵ Do koje su mere u područjima zahvaćenim ratom pitanja jezika, li-

striktno u sferi lingvistike, ni Dubravko Škiljan ne može a da ne istakne vezu između rata i „jezičkog rata“: „Danas je kod nas izvanjezična realnost sama po sebi, i u kolektivnom iskustvu i u iskustvu svakog pojedinca, proživljenom izravno ili preko vizualnih (pa i jezičnih) znakova masovnih medija, tako tragična i doslovno krvava da jezični iskazi, ma kako bili istiniti ne mogu snažnije od te stvarnosti ukazati na njen užas. Drugim riječima, racionalno utemeljen iskaz koji želi razotkriti uzroke nailazi na primaoce zasićene realnošću tih strahota, kudikamo opipljivijom u svojoj materijalnosti od krhkih jezičkih znakova“ (Dubravko Škiljan, „Protiv retonike rata“, u *Ka jeziku mira*, ur. Božidar Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd, 1996, str. 21.

- 4) Uporedi: Sinan Gudžević, Op. cit., str. 145.
- 5) Vojin Dimitrijević, „Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate“, u *Ka jeziku mira*, ur. Božidar Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd, 1996, str. 99. „Prema našoj analizi, dva najupadljivija opšta obeležja ratnog diskursa su agresivnost i evazivnost. Njihovo prividno neslaganje iščekava čim postanemo svesni razlike u njihovoj distribuciji: agresija je usmerena ka nekom percipiranom neprijatelju, dok se evazija odnosi na delatnost sopstvene strane.“ (Op. cit., str. 117)

čnog imena, nacionalne pripadnosti određivala ljudske sudbine, od mogućnosti kretanja, zapošljavanja i učešća u javnom životu, do ličnog života (zabranom „mešovitih brakova“, na primer) svedoči Svetlana Slapšak. U sjajnoj analizi manipulacije nacionalnim i jezičkim simbolima ona pokazuje da su se u postjugoslovenskim državama sasvim arbitrarno rešavala pitanja života i smrti.⁶

Zloupotreba jezika i nacionalnih osećanja bila je redovita praksa svih strana učesnica u ratu. Postoji pregršt dokaza da su ne samo institucije nacionalističke vlasti Franje Tuđmana u Hrvatskoj nego i većina sredstava komuniciranja i veliki broj pisaca i naučnika nastojali da kao opšti stav javnog mnjenja u Hrvatskoj nametnu tezu da nikakvi ratni zločini i zločini protiv čovečnosti sa hrvatske strane nisu mogli biti počinjeni, jer je „domovinski rat“ bio pravedan i odbrambeni. To što su ljudi ubijani ne samo nakon ratnih dejstava, na primer, nakon operacije „Oluja“, početkom avgusta 1995. godine, nego i u gradovima koji nisu bili izloženi ratnim dejstvima, ostrašćenim bojovnicima za čistoću hrvatske nacije i čistoću hrvatskog jezika nije značilo ništa. To što su iz javnih biblioteka u Hrvatskoj izbacivane, uništavane i spaljivane sve knjige štampane ćirilicom, pa i knjige Dostojevskog, Tomasa Mana, Marsela Prusta, T. S. Eliota, nije izazivalo nikakvu nelagodu većeg dela javnosti i državnih institucija. To što su ljudi izbacivani sa posla i porodice iz stanova samo zato što su srpskog porekla ili su neoprezno upotrebljavali tzv. srbizme u svom govoru, izazivalo je otpor manjeg dela javnosti u Hrvatskoj.

Ni u Srbiji, zemlji koja „nije bila u ratu“ situacija nije bila mnogo bolja. Sistematski je pothranjivana netrpeljivost, pa i otvorena mržnja prema Bošnjacima i Hrvatima i prema njihovim jezicima. Bilo je pokušaja etničkog čišćenja, na primer selo Hrtkovci blizu Šapca, naseljeno Hrvatima, a u Sandžaku, prema svedočenjima Sandžačkog odbora za ljudska prava, bilo je više pokušaja oružanih napada na sela, otmica, ubistava, paljevina. U Sandžaku je, pod izgovorom prikupljanja oružja od građana Bošnjaka, uz-

6) Svetlana Slapšak, „Ime, totem i rituali prelaska“, u *Ka jeziku mtra*, ur. Božidar Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd, 1996, str. 34.

nemiravano bošnjačko stanovništvo, mada je samo u 1,8% slučajeva oružje zaista bilo pronađeno.⁷

Netrpeljivost i mržnja prema susedima, pripadnicima drugih naroda, etnički bliskim kulturama i politički različitom ali lingvistički istom jeziku, širena je u Srbiji u obliku koncentričnih krugova. Politička i kulturna elita, kao i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, su preko masovnih medija prednjačili i davali osnovni ton. Osude ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti dolazile su iz socijalno marginalnih i marginalizovanih krugova i u većinskom javnom mnjenju bile odbacivane kao akti izdaje i mondijalistička moda.⁸ Tako član Srpske akademije nauka i umetnosti, Mihailo Marković, inače ideolog Miloševićeve Socijalističke partije Srbije čak *hvali rat* i kaže da je Srbima pomogao da se oslobode iluzija o lažnim prijateljima, verolomnim saveznicima i o nepostojećoj braći. U zlu rata Marković otkriva za Srbe i „dva velika dobra“: da su uvideli sopstvenu moralnu i fizičku snagu, i da su se ovoga puta svi zajedno našli u istom iskušenju, suočeni sa istim opasnostima, pretnjama i ugrožavanjima.⁹ Šta je u ovome dobro, verovatno je jasno samo akademiku Markoviću i njegovim istomišljenicima.

Ovaj stil razmišljanja nije stran ni kulturnoj i političkoj eliti drugih zaraćenih naroda, čak ni među Bošnjacima koji su u ratu najviše stradali. Tako član Bosanske akademije nauka i umetnosti, Arif Tanović, filozof po struci kao i Mihailo Marković, u govoru na *Ratnom kongresu bosanskomuslimanskih intelektualaca* smatra otrežnjavajućim i „bolnim saznanjem“ izneveravanje suseda ali, za razliku od svog beogradskog kolege, unosi drukčiji

7) Odnos prema građanima albanske nacionalnosti i albanskom jeziku je posebna tema koja izlazi iz okvira ovog priloga.

8) Zanimljivo je ovde primetiti da je retorika srpskih i hrvatskih etnonacionalista u otporima bilo kakvoj saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu praktično istovetna. Srpski i hrvatski ekstremni nacionalisti govore istim jezikom i upotrebljavaju istu argumentaciju. Razlike u upotrebljenim izrazima su praktično zanemarljive.

9) Uporedi: Mihailo Marković, „Načela srpske nacionalne politike“, u: *Srpsko pitanje danas*, Drugi kongres srpskih intelektualaca, kongresni materijal, Beograd 1994, str. 75-76.

ton, dalek Markovićevoj isključivosti: „Nikada ne smijemo smetnuti s uma i niko nema pravo da poistovjećuje četnike i Srbe, ustaše i Hrvate. Ko tako govori i radi čini nepravdu i nanosi zlo drugima i svom vlastitom narodu. Naprotiv, naša tradicionalna i poslovična tolerancija, naše zajedništvo u multinacionalnoj, multikulturnoj i multireligijskoj, ako hoćete i multicivilizacijskoj BiH mora biti osnova naše orijentacije u budućnosti koja već nastaje.“¹⁰

Da Tanovićev apel za toleranciju nije urodio plodom ni među bošnjačkim intelektualcima kojima se obraćao, pokazuje reč njegovog kolege, profesora Sarajevskog univerziteta, Rasima Muminovića, koji se takođe bavi filozofijom. U svojoj ratnički obojenoj i mržnjom ispunjenoj reči na pomenutom kongresu,¹¹ objavljenoj pod naslovom „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, Muminović naglašava da „srpsko-crnogorska mitomanija ima ulogu nagona ili navike koja je zahvatila sve oblike života tih naroda, zbog čega njihova specifična kolektivna ludost izmiče zahvatu znanosti“,¹² a za Srbe kao neprijatelje izvodi zaključak „da to nisu ni životinje ni ljudi. Štoviše životinje se plaše, a ljudi se stide postupaka kojima se ti krvoloci ponose. Oni to rade da bi živjeli u 'srp-

10) Arif Tanović, „Odgovornost bosanskomuslimanskog intelektualca danas i ovdje“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo, 1992, str. 49.

11) Srpski, hrvatski i bošnjački borci za čistu svojih jezika i nacija pokazuju izrazitu sklonost ka *paradama*. Kongresi i sabori srpskih, hrvatskih i bošnjačkih (bošnjačko-muslimanskih) intelektualaca sa uvodnim referatima i „diskusijama“ na kojima bi im pozavjeli organizatori staljinskih kongresa, su bili karakteristični za vreme rata. Sva tri ekstremna nacionalizma su bila obojena izrazitim antikomunizmom i antiboljševizmom, ali su kongresne manire savršeno dobro kopirali, u podeli uloga, u ostrašćenosti prema „neprijatelju“, u zaključcima, rezolucijama itd.

12) Rasim Muminović, „Srpska genocidnost i naša odgovornost“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo, 1992, str. 124. Kao da je Muminović hteo da potvrdi definiciju „govora mržnje“ koju je dao Ranko Bugarski: „Govor mržnje možemo okvimo definisati kao obuhvatan naziv za verbalno izražavanje mržnje, šovinizma, ksenofobije, rasizma i drugih negativnih kolektivnih osećanja“ (Op. cit., 117). Kako dr Muminović nije bio jedini koji je govorio „jezikom mržnje“, neka ovde bude, nasuprot njegovom tonu, navedeno i jedno uravnoteženo mišljenje: „A što se tiče drugih s kojima živimo, mi imamo još moralne snage i razbora da spasavamo sebi i za sebe ljude od ne-ljudi, da lučimo dobro od zločina, da odvajamo iskrenost od licemjerstva. To nije slabost, to je hrabrost pravедnosti.“ (Muhsin Rizvić, „Perspektiva kulturnoga i društvenoga razvoja Bosanskih Muslimana“, *Ibid*, str. 24)

skoj državi' pa njihova zlodjela otkrivaju i razloge i uzroke njihove patologije."¹³

Na svu sreću, i u toku rata i posle rata, drukčiji, razumniji i tolerantrniji tonovi su se čuli i čuju se i u Srbiji, i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Neka ovde bude naveden jedan skorašnji glas iz Hrvatske. Povodom stradanja ljudi, materijalnih dobara, a naročito spomenika kulture koje su uništavani u ime hrvatstva Ivo Banac piše: „Dekadencija našeg suvremenog javnog života očituje se i u prenatlašenom smislu za vlastita stradanja, a da se pritom izbjegava svaka rasprava o zločinima počinjenim u ime Hrvatske i hrvatstva“¹⁴ i zalaže se za hrvatsku pozitivnu intervenciju u procesu povratka ljudi (Bošnjaka, a sigurno i Srba) u Stolac i u obnovi kulturnih dobara u Stocu. Na sreću, takvih glasova je sve više i sve češće se čuju, mada su okolnosti u kojima ljudi žive još uvek suviše daleko od normalnih.

Ocena Ursula Altermata, izrečena u njegovom delu *Etnonacionalizam u Evropi – Svjetionik Sarajevo*, da je Sarajevo „postalo simbolom etnonacionalističkog ludila“, i da su zbivanja na Balkanu „brutalno radikaliziranje etnonacionalnog projekta“, nesumnjivo je tačna.¹⁵

Lingvistički inženjering: deoba jezika i osiromašenje kultura

Proces raspada jugoslovenske države ni posle decenije ratnih sukoba još nije okončan. Međunarodni protektorat nad Kosovom i spor između Srbije i Crne Gore o tome najbolje svedoče. Novostvorene države, građene na etnocentričnim vizijama nacionalne državnosti, nastojale su da istaknu u prvi plan nacionalni suvere-

13) Ibid, str. 122.

14) Ivo Banac, „I ovo je Hrvatska“, *Zarez*, Zagreb, br. III/53, 12. travnja 2001, str. 21. „Poslije zatvaranja i progona bošnjačkog stanovništva, hadezeovske su vlasti u posve mirodopskim uvjetima provele sustavno uništavanje sveukupne orijentalne arhitekture u stolackom kraju“, kaže Banac.

15) Ursula Altermatt, „Etnonacionalizam u Evropi – Svjetionik Sarajevo“, *Jež*, Sarajevo, 1997, str. 167.

nitet, nacionalne ekonomije, nacionalne kulture, posebno „nacionalne jezike“. Tamo gde je to bilo moguće poseban značaj dobijale su i „nacionalne“ crkve. Tako se, na primer, katolička crkva, sa izrazito univerzalističkom orijentacijom, u Hrvatskoj doživljavala kao „hrvatska crkva“, islam je među Bošnjacima služio kao sredstvo nacionalne identifikacije, pravoslavlje je postajalo simbol srpstva (zanemarujući izrazito visok procenat ateista među Srbima i Crnogorcima), dok sukobi između srpske i crnogorske pravoslavne crkve postaju sve intezivniji.

Trajna težnja *svih zaraćenih* etnonacionalnih zajednica, pretvorena u *ratni cilj*, je „etnički čista nacionalna država“ i „čist jezik nacije“ koji se po svaku cenu mora maksimalno razlikovati od jezika suseda, suparnika i neprijatelja. Tako Jagoda Jurić-Koppel ističe da je jezik jedna od najbitnijih oznaka nacije, pa i države.¹⁶ Međutim, Ljubiša Rajić će istorijski i lingvistički netačnom smatrati tezu da „jedan narod treba da ima jednu državu koja treba da ima jednu kulturu koja treba da počiva na jednom standardnom jeziku koji mora biti jedinstven i nedeljiv.“¹⁷ Nešto precizniji uvid u ovaj problem pruža stav Dubravka Škiljana koji piše: „Nacija je stoga jezik jednostavno ukrala od jezične zajednice i pretvorila ga u vlastiti simbol, koji je imao tu prednost, s jedne strane, da je vezan uz određen teritorij, vezan uz tlo, što je u ovom srednjeeuropskom shvaćanju nacije tako bitno, a s druge strane da je jezik nešto što se može smatrati savršeno 'prirodno' vezanim za čovjeka. Jezik je dao naciji ne samo vlastitu povijest, koja joj je nedostajala, nego je ujedno bio nositelj iskustva o povijesti, no-

16) U članku „Jezik kao kulturni identitet“ Jagoda Jurić-Koppel piše: „Jezik vrijedi kao jedna od najbitnijih oznaka nacije, pa onda i države. On je jedan od najsnažnijih faktora koji mogu odrediti jednu zajednicu... Predstava o jeziku kao neodvojivom pojmu od nacije igra upravo kod Slavena posebnu ulogu. Pri tom se mogu posmatrati dva nastojanja: s jedne strane državnoj samostalnosti dodati jezičnu, a s druge nepostojeću državnu neovisnost kompenzirati barem jezičnom. Posljednje se ispoljava i u tome da vrlo bliski jezični sustavi vrijede kao samostalni i da se pokušava stvoriti samostalne jezike.“ (*Forum Bosnae*, br. 6, 1999, str. 288)

17) Ljubiša Rajić. „Simbolizacija jezika i konstruisanje rastojanja“, Op. cit., str. 66. Taj svoj stav će obrazložiti na sledeći način: „... društveni status jezika se menja tako da se od proizvoda nacije sve više pretvara u proizvođača nacije i u potpuno jasno određenim desnoekstremističkim političkim sredinama sve više vezuje za kulturu i rasu.“ (*Ibid*, str. 69)

sitelj tradicije. Prema tome jezik je bio vrlo pogodan za to da postane nacionalni simbol.¹⁸

U nastojanjima da nacije koje su se služile jedinstvenim srpskohrvatskim ili hrvatskosrpskim jezikom što snažnije razdvoje „svoje“ jezike od „tudih“, da izvrše temeljno „jezičko čišćenje“ često se gubila osnovna funkcija jezika kao sredstva komunikacije među ljudima. Od sredstva ljudskog opštenja, primećuje Ljubiša Rajić, jezik se preokreće u sredstvo za sprečavanje komunikacije među ljudima, da bi podela na „mi“ i „oni“ postala što dublja, a razlike maksimalne.¹⁹ To „mi“ znači: civilizovani, kulturni, uljudni, nevine žrtve agresije divljačkih suseda, prisiljeni da brane svoja „vekovna ognjišta“, a „oni“ su varvari, agresori, zločinci, primitivci koji su zalutali u Evropu, bastardi, niža ljudska vrsta s kojima civilizovan čovek ne sme da ima bilo kakve veze. Ako su „oni“ druge vere (katolici i pravoslavci) ili druge religije (islam) onda je to dodatni razlog za prezir i neprijateljstvo. S takvima se ne sme imati ništa zajedničko, a naročito jezik kao simbol nacije. Etnički sukob se pretvara u „jezički rat“ u kome ne stradaju samo jezik i kultura, nego, pre svega, ljudi. O tome Dubravko Škiljan piše na sledeći način: „Budući da je jezik apstraktan sistem a ne živi organizam, i budući da ni jedna jezična zajednica, ma kakve promjene njezin jezik pretrpio, ne prestaje komunicirati, kad se govori o *ugroženosti jezika* ili čak o njegovoj mogućoj smrti, zapravo se misli na ugroženost govornika, dakle jezične zajednice i na njeno nestajanje. To, dakako, znači također da objektivni ili

18) Dubravko Škiljan, „Kako jezik postaje nacionalnim simbolom“ (intervju), *Zarez*, III/59, 5. srpnja 2001, str. 7. I Ranko Bugarski ističe da, kada je reč o identitetu jezika, „širi društveni obziri po pravilu pretežu nad strogo lingvističkim“ (Op. cit., str. 13). Problem je u tome što u novonastalim državama na Balkanu bezobzirnost najčešće preteže nad obzirima i što među lingvistima postoji veliki broj „boraca“ i „bojovnika“ za „nacionalnu stvar“ kojima su politički interesi značajniji od uobičajenih normi njihove struke. Sinan Gudžević je daleko oštrij: „Naši jezikoslovci se oslanjaju prevashodno na nejezičke faktore, na političku šovinističku histeriju, pre svega, u čiji žar i sami svojim mehovima puvuju.“ (Op. cit., str. 158)

19) Ljubiša Rajić: „Drugo, jezik kao sredstvo opštenja preokreće se u sredstvo za sprečavanje opštenja. Maksimalizacija razlika ima za cilj što dublju podelu na „mi“ i „oni“ ne samo preko različitih slika stvarnosti i različitih identiteta, već i preko toga što elementi koji tvore tu sliku sveta i taj identitet, u velikoj meri služe kao pretnja.“ (Op. cit., str. 68)

subjektivni uzroci ugroženosti nisu u drugim jezicima, nego prije svega u drugim govornicima: prema tome, nije u osnovi riječ o *tudicama* nego o *tudincima*.²⁰

Što se jezika tiče, Slovenija i bivša jugoslovenska republika Makedonija (ako se izuzmu glavobolje u odnosu na bugarski jezik) su u odnosu na ostale države nastale raspadom Jugoslavije bile u prednosti jer su imale „svoje“ jezike. A jedinstveni lingvistički korpus srpskohrvatskog jezika, građen i razgrađivan preko sto pedeset godina, politički se delio saglasno granicama novonastalih država.

Procesi deobe jezika počeli su najranije i bili najintenzivniji u Hrvatskoj. „Borba“ za odvajanje i čistotu hrvatskog jezika počela je i pre stvaranja tzv. Nezavisne države Hrvatske u Drugom svetskom ratu, posebno je intenzivirana krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, da bi svoj puni zamah dobila u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. „Etničkom čišćenju“ Like, Kninske Krajine, Banije, Korduna i delova Slavonije, završenom operacijom „Oluja“ i ukidanjem međunarodnog protektorata u delovima Hrvatske u kojima su živeli Srbi, prethodilo je i traje i danas „čišćenje jezika“ od *svih* srbizama. Da bi taj postupak bio što uspešnije proveden, u Hrvatskoj su u godinama Tuđmanove vladavine svakodnevno smišljane nove reči koji su trebale da dokažu bitne lingvističke razlike hrvatskog i srpskog, čak i po cenu izrazitih rogozatnosti. Tvorce tih reči nije zabrinjavala ni činjenica što građani taj novi vokabular, sličan orvelijanskom „Novgovoru“ nisu uvek prihvatili. Štaviše, taj „novgovor“ je često bio izložen podsmehu građana. To, ipak, nije sprečavalo organizaciju „natječaja za najuspješniju novu hrvatsku riječ“ i dodelu odgovarajućih nagrada. Posebnu popularnost stekao je *Razlikovni riječnik srpskog i hrvatskog jezika*, sastavljača Vladimira Brodnjaka, 1991. godine, mada ni bolji poznavaoци jezika među građanima Hrvatske nisu bili sigurni da neće pogrešiti u odбору „čisto hrvatskih riječi“ kojima se treba služiti, od „čisto srpskih“ koje treba izbegavati po svaku cenu i zaboraviti. Ništa bolje nisu prolazili ni uobičajeni interna-

20) Dubravko Škiljan, „Tudice i tudinci“, u *Rasizam i ksenofobija*, ur. Božidar Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998, str. 53.

cionalni termini koji su „sustavno“ zamenjivani novohrvatskim kovanicama, po uzoru na slične postupke u nemačkoj kulturi. Naravno, ljudi koji su se služili međunarodnim terminima prolazili su ipak bolje od onih koji su se služili „prljavim srbizimima“.

Borba za čistotu hrvatskog jezika nije mimoišla ni promene u pravopisu, kojima je često jedini cilj bio da što više udalji hrvatski od srpskog jezika. Neka ovde bude naveden samo jedan primer. Neven Jovanović, u jednoj polemici piše da ga rešenja iz jednog od novih *Hrvatskih* pravopisa podsećaju na korenski pravopis iz vremena Nezavisne države Hrvatske (kvislinške tvorevine u toku Drugog svetskog rata) i na njenog vođu Antu Pavelića. Na stav svojih oponenta da treba identitet i jezika u Hrvatskoj i govornika „činiti hrvatskijim“, odgovara da to znači da ni nakon deset godina u Hrvatskoj „još uvijek nismo *dovoljno* nacionalno svjesni“ i, što je još veća pogreška, da su identitet jezika i nacije mogući „*samo i jedino u odnosu na srpski i Srbe*“.²¹ I zaista, veliki borci za čistoću jezika i hrvatskog, i srpskog i bošnjačkog nacionalnog bića nemaju poverenja *pre svega* u pripadnike vlastitog naroda, pa tek onda u pripadnike drugih naroda koji su predmet njihove mržnje.²²

Srpska strana je odgovorila proklamujući ćirilicu kao zvanično pismo i odričući se velike komparativne prednosti srpske kulture – ravnopravne upotrebe ćirilice i latinice.²³ Kao što je u Hrvatskoj počelo „čišćenje jezika“ od „srbizama“ u Srbiji je počelo izbacivanje „hrvatizama“ iz upotrebe. Naravno, interesovanje za

21) Uopredi: Neven Jovanović, *Zarez*, III/53, 12. travnja 2001, str. 13.

22) Slično svom zagrebačkom kolegi razmišlja i Ivan Čolović iz Beograda kada piše da „žrtve ratobornih nacionalističkih kulturtregera nisu samo drugi, drugi narodi, druge kulture, druge vere. Njihova bogomdana misija širenja jedne autentične kulture i jedne prave vere, ostvaruje se takođe, ako ne i najviše, na štetu sopstvenog naroda.“ (Ivan Čolović, „U ime kulture“, u *Rasizam i ksenofobija*, ur. Božidar Jakšić, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998, str. 29.

23) Uopredi i Gudžević: „U Srbiji je država proglasila ćirilicu za javno i službeno pismo, jezik, gde je ranije zvan *srpskohrvatski* zove se sada *srpski*. Latinica je saterana u kut i svedena je otprilike na onaj status koji je važio u komunizmu za religiju: lična stvar pojedinca. Televizija je ćirilizovana i kompjuterski slogovi birokratije“ (Op. cit., str. 147). Videti takođe Ranko Bugarski, Op. cit., str. 24-25, kao i njegovu knjigu „Jezik od mira do rata“, Beograd, 1997.

hrvatsku književnost u Srbiji i srpsku u Hrvatskoj je opadalo na način koji je ličio na cenzuru i primitivnu aroganciju. Posebno drastičnim merama bili su izloženi Srbi iz Bosne, odnosno u Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini. Njima je službeno propisano da u javnoj komunikaciji govore ekavski, kako niko ko je rođen i živi u Bosni nikada nije govorio. U ime „čistoće srpskog jezika“ srpske vlasti u Bosni su prisiljavale Srbe u Bosni da se odriču svog jezika. Srećom, taj pokušaj nasilne ekavizacije Srba u Bosni iz 1993. doživeo je fujasko pa su organi vlasti 1998. godine od svoje nakane odustali. Tako se i u Hrvatskoj i u Bosni „etničkom čišćenju“, pridružilo „jezičko čišćenje“.

Istini za volju, neophodno je naglasiti da latinica u Srbiji nije proglašena na tako drastičan način kao ćirilica u Hrvatskoj ili latinica u Republici Srpskoj. Tamo su čak i *toponimi* kroatizirani i srbizirani, dok je u Srbiji par takvih pokušaja osuđeno kao ekcesi. Stari bosanski gradić nije više Foča nego Srebrenica, a Srpske Moravice u Gorskom Kotaru u Hrvatskoj su prestale biti „Srpske“.

S druge strane, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je i srpska nacionalna i kulturna elita nastojala da veliku apsorpcionu moć srpskog političkog nacionalizma pretvori u moćno sredstvo ekskluzivističkog etnonacionalizma. Jedan od poznatih lingvista Pavle Ivić, član Srpske akademije nauka i umetnosti, konstatuje da je „ne našom voljom“, raskinuto jezičko jedinstvo sa Hrvatima i Muslimanima, te da više nema potrebe za jezičkom politikom koja čuva to jedinstvo. Stoga on predlaže da se radi na jezičkom jedinstvu među samim Srbima, vajakajući se da su Srbi jedan od retkih evropskih naroda koji su ostali s „rascepljenim književnim jezikom“. Za rat u Bosni i Hercegovini „koji je sam po sebi užasna nesreća“ Ivić kaže da je imao „i pozitivnih posledica. Učvrstio je među tamošnjim Srbima svest o potrebi srpskog jedinstva“, svest „da mu nema opstanka bez oslonca na maticu.“²⁴

24) Uporediti: Pavle Ivić, „Aktuelni trenutak srpskog književnog jezika“, *Srpsko pitanje danas*, Drugi kongres srpskih intelektualaca, kongresni materijal, Beograd, 1994, str. 35-38. Do koje je mere ovaj Ivićev diskurs politički obojen govori i činjenica da političke vode bosanskih Srba (praktično Karadžića i Mladića) smatra „mudrim koliko i hrabrim“. Očigledno je da su predstavnici zavadenih nacionalnih elita videli u ratu i dobre strane za „svoje“ nacije, pa nije ni čudo što su mu toliko doprinosili.

Latinica, dakle, nije u Srbiji proterana iz javne, a i privatne upotrebe, na onako drastičan način kao ćirilica u Hrvatskoj. „Borci za čistoću srpskog jezika“ pošli su nešto drukčijim putem. U javnosti su sistematično razvijali ideju o „ugroženosti ćirilice“ i animirali javno mnjenje u njenu odbranu. Pri tome ne treba zaboraviti da je „odbrana ćirilice“, počela kasnih šezdesetih godina „Predlogom za razmišljanje“ grupe srpskih intelektualaca, nastalim kao odgovor na „Deklaraciju o položaju hrvatskog književnog jezika“. I jedna i druga inicijativa bile su tada politički onemogućene, ali su tendencije u pravcu razdvajanja jezika bile sve snažnije. Krajem osamdesetih, u pripremi novog ustava Srbije, Radomir Lukić, član SANU, postavio je pitanje o ugroženosti ćirilice kao srpskog nacionalnog pisma, tako da je ustavnim amandmanom 28. marta 1989. godine regulisano da je službeno i zvanično pismo u Srbiji ćirilica, a u mešovitim nacionalnim sredinama i latinica. Time je borba za odbranu i širenje upotrebe ćirilice kao srpskog nacionalnog pisma postajala deo i ratnih priprema i ratnih dejstava. Ta borba traje sve do današnjeg dana. Tako je ove, 2001. godine, na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu osnovano društvo za zaštitu ćirilice „Ćirilica“ čiji je glavni cilj – pod krinkom sprečavanja „zatiranja ćirilice kao koraka ka zatiranju srpskog nacionalnog identiteta“ – eliminacija latinice iz upotrebe među Srbima.²⁵ Ako se ima u vidu da je ravnopravna upotreba oba pisma – i ćirilice i latinice – komparativna prednost srpske kulture koja svedoči o otvorenosti prema svetu, može se zaključiti da „borci“ za „zaštitu ćirilice“ zapravo rade na osiromašenju srpske kulture.

Bošnjaci su se našli u dilemi. Na Svebošnjačkom saboru, septembra 1993. godine u Sarajevu odlučili su se da nacionalno ime – Musliman – zamene imenom Bošnjak, ali su, verovatno smatra-

25) U ovome prednjače neki lingvisti iz slavističkih krugova u Srbiji, ali i mediji, pre svih dnevni list *Politika* koja veoma često donosi priloge „u odbranu ćirilice“, najčešće iz Beograda i Novog Sada. To su obično alarmantni apeli za zaštitu ćirilice. Najčešće su ti prilozima dati u neobaveznoj formi kao „pisma čitalaca“. Pisani su dosta grubim političkim jezikom, a sledeći primer je nešto sofisticiraniji: „Ćirilica se može zaštititi civilizovano, ne zabranom latinice, nego drastičnim oporezivanjem njene upotrebe.“ (*Politika*, 26. maja 2001)

jući Bosnu i Hercegovinu samo svojom državom, svoj jezik nazvali bosanskim, a ne bošnjačkim.

Nema sumnje da izraz „bosanski jezik“ nisu izmislili ni austro-ugarski namesnici u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka, niti najugledniji predstavnici bošnjačkog naroda okupljeni na Svebošnjačkom saboru septembra 1993. godine u Sarajevu, kada su svoje dotadašnje nacionalno ime „Musliman“ zamenili adekvatnijim imenom „Bošnjak“. Ako se takođe sa visokim stupnjem verovatnoće može pretpostaviti da Hrvati i Srbi rođeni u Bosni i Hercegovini nisu spremni da kao naziv za svoj materinji jezik prihvate izraz „bosanski“, otvara se pitanje zašto Bošnjaci svoj jezik nisu nazvali – *bošnjačkim*. Dobar razlog za odustajanje od nacionalnog naziva za jezik leži u tradiciji koja u dugom vremenskom nizu preferira naziv *bosanski*. Čini se da ni okolnosti u kojima je odluka donešena nisu bili bez uticaja. Naime, to je jesen 1993. godine kada je opstanak bosansko-hercegovačke države bio ozbiljno ugrožen. Nacionalni interes je ovde ustuknuo pred državotvornim interesom. Time Bošnjaci nisu mnogo dobili. Malo je, naime, verovatno da bi Srbi, a posebno Hrvati, u Bosni kao naziv svog jezika prihvatili – bosanski, a Bošnjacima koji žive u Srbiji i Crnoj Gori stvoren je problem da svoj jezik ne mogu nazvati po svom nacionalnom imenu nego po imenu strane države. Kako su kolebanja između naziva „bosanski“ i „bošnjački“ još uvek prisutna u javnosti, pitanje imenovanja jezika Bošnjaka biće svakako još izvesno vreme otvoreno. To se pre svega odnosi na Bošnjake koji su rođeni u Sandžaku i drugim delovima Srbije i Crne Gore.²⁶

26) U bloku posvećenom pitanjima bošnjaštva, novopazarska revija *Parlament* od 9. februara 2001. godine, Elias Rebonja ukazuje na tu dilemu pominjući činjenicu da ima i onih koji smatraju da izraz *bosanski jezik* nije adekvatan, jer je pitanje zašto bi Bošnjaci govorili bosanski a ne bošnjački. Naziv bosanski ne odgovara Bošnjacima iz Jugoslavije jer nisu rođeni u Bosni (uporedi: str. 9). Pisac drugog priloga, Mehmed Slezović kao notornu laž odbacuje tvrdnju da nacionalno ime „Bošnjaci“ ne može da se utemelji u Crnoj Gori. On smatra da kampanja protiv imena „Bošnjak“ u Crnoj Gori ima za cilj asimilaciju i dobu bošnjačkog naroda (uporedi: str. 12). Zanimljivo je da pisci oba priloga Svebošnjački sabor u Sarajevu koji je odlučio o imenu nacije i jezika datiraju neodređeno: „kasna jesen“, „oktobar“ i 28. septembar 1993. godine. Zanimljivo je da je u jednom ranijem radu pisanom krajem osamdesetih godina, jedan od najpoznatijih i najvažavanijih bošnjačkih intelektualaca, akademik Muhamed Filipović, tvrdio da Muslimani rođeni u Srbiji, Crnoj Gori ili Hrvatskoj nisu etnički Bošnjaci i da ne govore bosanskim jezikom

Tako se među sandžačkim Bošnjacima, prema istraživanjima Alije Džogovića čuje i ekavski i ijekavski govor, a u nekim malim enklavama čak i ikavski.²⁷ I u ostalim delovima Srbije jedan deo Bošnjaka se služi ekavskim dijalektom. U svakom slučaju, i neki Bošnjaci će morati da uče bosanski jezik.

Ako jedan deo Bošnjaka tek treba da uči bosanski jezik, nesumnjivo je da je proces konstituisanja tog jezika daleko od optimalnog stadija. Za sada se pribegava pojačanoj upotrebi orijentalizama, posebno nasleđenih turcizama. Osobit značaj pridaje se upotrebi glasa „h“, a u dilemi između „kroatizama“ i „srbizama“, tvorci novog bosanskog jezika se skoro redovno opredeljuju za „kroatizme“. Iako je takvo opredeljenje za kroatizme, delom suprotno osnovnim tokovima bošnjačke tradicije, ono je, s obzirom na teža iskustva koja su Bošnjaci u poslednjem ratu imali sa Srbima nego sa Hrvatima (mada su i jedna i druga više nego tragična) jednostavno razumljivo i objašnjivo.

Do koje mere je jedan od ratnih ciljeva Bošnjaka bila i afirmacija bosanskog jezika, pokazuje i podatak da je *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca* usvojio „Proglas o bosanske jeziku“, koji zapravo predstavlja nešto kraću verziju izlaganja Dr Senahida Halilovića na tom kongresu. „Proglas“ polazi od teze da je zatiranje bosanskog jezika bilo u službi zatiranja bosanskih Muslimana i završava čvrstim uverenjem da se nije „zatrlo ime jezika u koje je naš narod projicirao sebe“.²⁸

(uporedi: Muhamed Filipović, *Muslimani-Bošnjaci u uvjetima političkog pluralizma*, Bosna i bošnjaštvo, Sarajevo, 1990). Nekoliko godina kasnije, u knjizi *Bošnjačka politika* (Svjetlost, Sarajevo, 1996) akademik Filipović neće zaboraviti, baveći se pre svega Bosnom i Bošnjaštvom, Bošnjake u Srbiji, posebno u dolini reke Lim itd.

27) Alija Džogović je objavio više radova iz ove oblasti. Uporedi, na primer: „Sandžački govori“, *Sandžak*, br. 13, Novi pazar, 1993, str. 22-23, „Iz onomasiike Sandžaka“, u *Identitet Bošnjaka/Muslimana*, (Zbornik radova sa naučnog skupa u Plavu), Plav, 1995, str. 141-153.

28) „Proglas o bosanske jeziku“, *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, Sarajevo, 1992, str. 191. Senahid Halilović. „O bosanskom jeziku“, *Ibidi*, str. 84-85. A na drugom mestu: „*Bosanski jezik* izraz je cjelokupnoga života Bosanskih Muslimana, bosanskomuslimanske kulture; on je 'kulturna smotra' Bosanskih Muslimana...“ (Senahid Halilović, *Bosanski jezik*, Bosanski krug, Sarajevo 1991, str. 17.

Svakako da postoji racionalno jezgro u jednom projektu Ministarstva nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine iz 1998. godine koji sadrži sledeći stav: „U Bosni i Hercegovini danas su u ravnopravnom položaju imenovanja tri jezika – bosanskog, hrvatskog i srpskog – te je blizu pameti da svaki narod želi da se nastava u školama izvodi na jeziku kojim govori.“²⁹ Pitanje je, međutim, kako taj načelno prihvatljiv stav sprovesti u praksi, jer se tek tada vidi do koje mere je u procesima diobe jezika došlo do osiromašenja i jezika i kulture pojedinih naroda. O složenosti problema govori jedan prikaz ocene udžbenika štampanih u Bosni i Hercegovini. Autor prikaza, Igor Lasić, ovako komentariše trenutno stanje: „Školari u Bosni i Hercegovini uče iz potpuno različitih i posve protuvrječnih udžbenika, ovisno o nacionalnoj pripadnosti, a problem je, dakako, najveći kada valja podučavati o povijesti i o književnosti na području BiH. Tu svatko ima udžbenički preporučene svoje junake i tuđe zločince, svoje literarne genije i tuđe nepismene budaletine, a kriteriji stižu političkom poštom iz 'matičnih metropola' Zagreba i Beograda te, za treći narod, iz Sarajeva, koji nema rezervne domovine.“³⁰ Dubravko Lovrenović, zamjenik Federalnog ministra obrazovanja BiH, u izjavi piscu pomenutog teksta govori o „etnoaparthejskom konceptu udžbenika i zalaže se da nacionalni kriterij pri izradi udžbenika ne bude dominantan. Želio bi udžbenike koji bi se pravili u Federaciji BiH, a bili bi prihvatljivi i za Republiku Srpsku. U hrvatskim udžbenicima štampanim u Federaciji nema ništa uvredljivo za pripadnike drugih na-

29) Srebren Dizdar, „Razvoj i perspektive obrazovanja nastavnika u Bosni i Hercegovini“, Ministarstvo nauke, kulture i sporta Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998, str. 86. John B. Allcock, u svom radu „Borders, states, citizenship: unscrambling Yugoslavia“ piše o izvesnoj meri arbitramosti procesa standardizacije jezika u bivšoj Jugoslaviji: „These processes are still at work today, as is witnessed by the efforts currently being made to bring about the linguistic equivalent of 'ethnic cleansing'. In post-independence Croatia a combination of neologism and linguistic archeology is being employed to replace 'Serbianisms' with 'purely' Croatian words and phrases. Equally, within the Serb-controlled areas in Croatia and Bosnia and Hercegovina (and even more cosmopolitan groups in Serbia itself) there has been a campaign to eliminate the use of the Latin script.“ (u F. W. Carter and H. T. Norris, *Changing Shape of the Balkans*, ULC Press, London, 1996, str. 73)

30) Uporedi: Igor Lasić, „Knjige svade i zaborava“, *Feral Tribune*, br. 813, god. XVIII (2001), 14. travnja 2001, str. 48-49.

roda, jer o njima u udžbenicima praktično i nema reči, ali se u starijoj istoriji Bosne traže i ističu samo hrvatski koreni. O isključivosti u obradi jezičke, književne i istorijske građe u hrvatskim udžbenicima suviše je i govoriti, a ni situacija u Srbiji ne može se smatrati na bilo koji način zadovoljavajućom. Tako Alija Džogović, primećuje: „Sem što su bosanski jezik i književnost ostali izvan svih rječnika i svih pravopisnih sadržaja, bošnjački pisci su ostali i izvan svih školskih programa i na svim nivoima.“³¹

U opštoj klimi stvaranja nacionalnih država, isticanja nacionalnih suvereniteta, uspostavljanja nacionalnih ekonomija, te zaokruživanjem novih državnosti osnivanjem nacionalnih kulturnih institucija i afirmacijom nacionalnih jezika, u Crnoj Gori sve veću popularnost stiće ideja o posebnom crnogorskom jeziku. To je razumljiva reakcija na opštu podelu jezika. Problemi nastaju onda kada se po svaku cenu politički cepa jedinstveno lingvističko tkivo jezika, a razlike ističu do paroksizma.³² Ranko Bugarski smatra da bi „scenario ozvaničenja crnogorskog kao jezika u službenoj upotrebi u Crnoj Gori, teorijski moguć i u sadašnjim okolnostima, postao verovatniji u slučaju raspada SRJ i ustoličenja Crne Gore kao samostalne države. Naime, kako smo već donekle videli, jezik često ide sa državom i deli ime s njom, pri čemu mu oficijelnu snagu i afirmaciju daje upravo državni pečat.“³³

31) Alija Džogović, „Govori Bošnjaka kao konstituenta nacionalnog identiteta Bošnjaka Sandžaka“, Okrugli sto „Sandžak i Bošnjaci između Srbije i Crne Gore“, Novi Pazar, mart 2001. Da ni druge nauke nisu pošteđene širenja nacionalne netrpeljivosti pokazuje primer *pakosti* uzet iz udžbenika *matematike* za prvi razred srednje škole, izdat u Novom Sadu 1991. godine, u kome dvojica Muslimana prodaju jedan drugom prase, mada je poznato da islam zabranjuje korišćenje svinjskog mesa. Tek su u izdanju iz 2000. godine Muslimani počeli jedan drugom da prodaju jagnje (navedeno prema: „Barometar Tolerancija i netolerancija“, br. 2, 2001, str. XVI-XVII).

32) Sinan Gudžević u *Glavnim pravilima crnogorskoga standardnoga jezika* Vojislava Nikčevića, pod glavnim naslovom „Piši kao što zboriš“, vidi dokaz za političko cepanje jezika. Dodata su tri nova slova za azbuku i abecedu, a Nikčević piše: „Biće crnogorskoga jezika ni nominalno niti pak sadržajno ne izvire iz organizma srpskoga naroda i srpske nacije već iz bića Crnogoraca kao samobitnoga naroda i suverene nacije...“ (Op. cit., str. 155). Gudžević smatra da u Crnoj Gori stvar nije zaostala za Bosnom, nego je otišla dalje.

33) Ranko Bugarski, Op. cit., str. 41.

U svojoj državotvornoj uštogljenosti nacionalistički diskursi jezika postaju sve siromašniji i sve prostiji, a pluralizam jezičkog izraza iščezava. Prostatluk, a ne kultura, posebno jezička kultura dominiraju javnom scenom. Područje interesovanja sociologa ne počinje tamo gde sociolingvist završava svoj posao. Nije ovde u pitanju ni puka interdisciplinarnost. Reč je o kvalitetu života ljudi u novonastalim državama. Nesumnjivo je da je proces raspada Jugoslavije rezultirao i podelom jezika. Ta činjenica, uzeta izolovano, ne bi trebalo da izaziva uznemirenje. Međutim, ako te podele izražavaju i *osiromašenje jezika, osiromašenje kultura* u socijalnom kontekstu opšteg materijalnog i duhovnog siromaštva ogromne većine građana, onda sociolingvist, možda, može neutralno da konstatuje činjenice podele, ali sociolog mora ići korak dalje. Da li će neko stradati zato što se zove Ivan, Jovan ili Muhamed, nije uopšte akademsko pitanje. Da li će neko biti prezren, pa i linčovan, zato što je upotrebio „pogrešnu reč“, pa u Hrvatskoj u samoposluzi tražio „kesu“, a u Srbiji „vrećicu“ nadilazi polje sociolingvističke analize. Ranko Bugarski, na primer, opravdano upozorava na provalu verbalnog smrada što prati raspadanje sistema³⁴, ali, na žalost, novouspostavljeni etnonacionalni državni sistemi se još uvek ne raspadaju. Ili, bar, ne raspadaju se dovoljno brzo.

Sinan Gudžević pesnički doživljava jezik kao „lelujavo sredstvo za igranje među dušama“, pa nastavlja: „Srbi su ga uvek zvali srpskim, Hrvati hrvatskim, Crnogorci crnogorskim, a mnogi Bosanci bosanskim ili bošnjačkim. Jedno te isto, gledano sa četiri strane. Nikada niko im nije branio da ga po volji zovu. Pa ovaj jakošnji rat oko imena i razlika nije nakot jezika srpskohrvatskoga ni književnih dogovora južnoslovenskih iz prošloga vremena. Već nakot današnjih polunaučnika-polupolitičara ogrezlih u mržnju. Mržnja, a ne nauka njihova je vila vodilja.“³⁵ Neka njegovim protestom i apelom protiv mržnje bude završen ovaj prilog.

34) Ibid, str. 184.

35) Sinan Gudžević, Op. cit., str. 163.

Naučna saradnja – izlaz iz pustinje

Jugoslovenska sociologija je, a slično je bilo i sa drugim društvenim naukama, osamdesetih godina, u respektibilnoj meri bila emancipovana od političkih i ideoloških uticaja. Jugoslovenski sociolozi su spremali prijavu da organizuju naredni kongres Svetske sociološke asocijacije (ISA), a jugoslovenski konzorcij socioloških instituta, okupivši saradnike iz svih jugoslovenskih federalnih republika, počeo je da realizuje prve projekte.

Istina, prethodni udari na autonomiju univerziteta i slobodu naučnog stvaralaštva, izvršeni za Titova života, su taj razvoj učinili sporijim nego što bi mogao biti. Reč je, pre svega o drastičnom gušenju ideja studentskog pokreta krajem šezdesetih godina i političkoj zabrani zagrebačkog filozofskog časopisa *Praxis* i *Korčulanske ljetnje škole* sredinom sedamdesetih. *Praxis* je čitavo jedno desetljeće ostvario veoma široku međunarodnu saradnju i uživao izuzetan ugled u svetskim filozofskim i sociološkim krugovima, a *Korčulanska ljetnja škola* je bila mesto okupljanja zapadnoevropskih, američkih i istočnoevropskih filozofa i sociologa, kao i velikog broja studenata jugoslovenskih, evropskih i američkih univerziteta. Saradnici *Praxisa* i *Korčulanske ljetnje škole* bili su, između ostalih Alfred J. Ayer, Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Erich Fromm, Jürgen Habermas, Kostas Axelos, Serge Male, Pierre Naville, Henry Lefebvre, Georg Lukács, David Riesman, Kurt Wolf, Henrik von Wright, Agnes Heller, Umberto Cerro, Thomas Bottomore, Eugen Fink, Lelio Basso, Leszek Kolakowski, Karel Kosik, Lucien Goldmann i mnogi drugi ugledni naučnici. To su bile pretpostavke na kojima se mogla graditi naučna saradnja. A gde je, onda, početak kraja!?

Na to pitanje je teško dati jednostavne odgovore. Uzroci posruća su mnogostruki: politički, ekonomski, kulturni, moralni. Raspad bivše Jugoslavije je pripreman dugo i sistematično. Kako je

ovde reč o Srbiji, posebno o stanju naučnog rada u Srbiji, ovde će pored lako prepoznatljivih uzroka kao što je ponašanje srpske nacionalne političke elite biti pomenut jedan skoro apokrifni dokument – *Memorandum SANU* – iz 1986. godine kao jedan od ključnih momenata koji su prethodili ratnoj tragediji na Balkanu i snovratu nauke u Srbiji u provincijalizam i izolaciju.¹

Opšti uslovi za međunarodnu saradnju u Srbiji

Kada se činilo da su prepreke za međunarodnu i unutarjugoslovensku saradnju bile praktično otklonjene došlo je početkom devedesetih godina do tragičnog raspada jugoslovenske države. U tom procesu raspada nisu stradali samo ljudi, gradovi, sela, infrastrukturni objekti, nego i svi tipovi ljudske komunikacije, a naročito kulturna i naučna saradnja. Zatvoreni u etnonacionalne granice novih država i mnogi sociolozi su, na žalost, progovorili jezikom ratne propagande i međunacionalne mržnje.

Najteža situacija je bila u ratom zahvaćenim područjima, ali nije bilo mnogo drukčije ni u Srbiji čija je politička i kulturna elita bila jedan od najsnažnijih generatora ratnih sukoba. Rezultati su katastrofalni. U Srbiji je snažan val populizma i fašizacije zemlje doveo do porasta ksenofobije. Već 1992. godine izolacija društvene nauke u Srbiji je postala dvostruka: unutrašnjoj autističnoj i ksenofobičnoj politici pridružio se sistem međunarodnih sankcija koji je onemogućavao svaku institucionalnu saradnju u evropskim i svetskim okvirima. Vodeni instinktom samoodržanja mnogi mladi talentovani i sposobni ljudi (preko 200.000) su pobeгли u druge zemlje. Srbija je ostala i bez pameti i bez mladosti.

Razmere socijalne katastrofe u Srbiji teško je opisati: okolnosti tragičnog rata, opšte osiromašenje stanovništva, politička,

1) *Memorandum SANU* je objavljen u jednom beogradskom listu pre zvaničnog usvajanja, pa su predstavnici SANU koristili tu okolnost da spore njegovu verodostojnost, ali ne i njegov sadržaj. Postoji više izdanja tog dokumenta. Videti, na primer: *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIII (1989), br. 12, str. 128-163. Veoma informativan analitički članak Olivere Milosavljević „Zloupotreba autoriteta nauke“ o *Memorandumu* i političkom delovanju predstavnika SANU, objavljen u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika, Beograd, 1996, str. 305-338.

kulturna i moralna beda su samo osnovni orijentiri pomoću kojih je moguće razumeti ambijent naučnog i istraživačkog rada u Srbiji.² Neka ovde bude – informacije radi – navedeno samo nekoliko podataka. Bruto nacionalni dohodak je 1.300 USA \$ po stanovniku na godišnjem nivou. Armija nezaposlenih broji imponentnih 850.000 radno sposobnih građana. Toj armiji treba dodati i oko 800.000 formalno zaposlenih, ali neproaktivnih radnika na tzv. prinudnim odmorima. Nivo industrijske proizvodnje je već u periodu 1990-1994. godina opao za 41%.³ Danas opada na mesečnom nivou po stopi od 10% i u prvih osam meseci 2001. godine manji je za 3% u odnosu na 2000. godinu. Pri tom niskom stupnju industrijske proizvodnje zaposleno je 50 % više radnika nego što je potrebno. Iskorišćenost privrednih kapaciteta je oko 25%, a opterećenje proizvodnih firmi je stara u proseku između dvadeset i trideset godina. Srbija i Crna Gora su 1992. i 1993. godine prošle kroz period hiperinflacije, po stopama koje su nezabeležene u svetskoj ekonomiji.⁴ Dugovanja prema inostranstvu dostigla su iznos od 12,4 milijarde USA\$, a dug države prema građanima na ime štednje u devizama iznosi 4,6 milijardi USA\$. Vrednost javnih (državnih) preduzeća je skoro tri puta manja od vrednosti duga države inostranstvu i građanima. U isto vreme, Srbija ima jednu izuzetno skupu državu: finansira preko sedamdeset ambasada, dva parlamenta (savezni i republički), dve vlade (saveznu i republičku) i napokon – što je kuriozitet koji mnogo govori – ima republičku vladu sa sedam potpredsednika.⁵

-
- 2) U dokumentu *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja republike Srbije do 2010. godine*, Ministarstva za nauku i tehnologiju republike Srbije iz marta 2000. godine naveden je podatak da je društveni proizvod od 1991. do 1993. godine opao za 51%, a da je 1999. godine bruto nacionalni proizvod po stanovniku bio 1.300 USA\$.
 - 3) Procena Saveznog ministarstva za razvoj, nauku i životnu sredinu.
 - 4) Uporedi: Stjepan Gredelj, „Obstacles to the Modernization of Serbian Society“, u: Zagorka Golubovic i George F. MacLean, *Models of Identities in Postcommunist Societies*, The Council for Research Values & Philosophy, Washington 1999, str. 91. Gredelj navodi da je stopa inflacije u januaru 1994. iznosila 313 miliona procenata, a da su plate i penzije za decembar 1993. i januar 1994. iznosile između 10 i 30 DEM.
 - 5) Opijenost vlašću je tolika da je lideru jedne manje partije predloženo mesto *osmog potpredsednika*, a drugi se za tu funkciju sam kandiduje.

Spoljne sankcije protiv Srbije i Crne Gore je međunarodna zajednica uvela krajem maja 1992. godine. Tim činom pokušala je da zaustavi agresivnu politiku režima Slobodana Miloševića. Odsečene od normalnih komunikacija sa svetom, kultura i nauka su tako ostavljene na milost i nemilost političkoj samovolji domaćih moćnika. Pripadnici intelektualne i univerzitetske zajednice, politički obeleženi kao izdajnici i „mondijalisti“ bili su izloženi unutrašnjim sankcijama koje su ponekad bile teže od spoljašnjih. O tome sam, marta 1995, pisao povodom ponašanja rektora Beogradskog univerziteta dr Veličkovića.⁶ Ako se tada njegovo ponašanje moglo okarakterisati kao neotesano i izraz političke kalkulacije, novi Zakon o univerzitetu, donešen krajem proleća i Zakon o informisanju donešen početkom jeseni iste, 1998. godine, ne ostavljaju ni traga sumnji da je reč o smišljenoj politici ukidanja autonomije univerziteta, slobode savesti, slobode naučnog rada i slobode javnog izražavanja. Scene u Beogradu u jesen te godine neodoljivo podsećaju na vremena u Nemačkoj početkom i sredinom tridesetih godina: nepoznata lica, nedefinisanih funkcija, onemogućavaju pojedine profesore da drže predavanja studentima i izbacuju ih iz fakultetskih zgrada.

Za centre političke moći u Srbiji univerzitet je bio i ostao moguć i stvarni centar subverzivnih političkih aktivnosti koji treba strogo kontrolisati. Poništiti bedne ostatke autonomije Univerziteta i pogaziti dostojanstvo akademske zajednice je cena koja se la-

6) Početkom marta 1995. godine sam reagovao na ksenofobični ispad rektora Beogradskog univerziteta, profesora Dragutina Veličkovića: „Od samog početka smatrao sam i smatram da su međunarodne sankcije protiv Srbije i Crne Gore u mnogo čemu kontraproduktivne, posebno u nauci i prema univerzitetima, a u svojim međunarodnim komunikacijama trudio sam se da neutrališem njihovo negativno dejstvo... Prema profesoru Veličkoviću, lekovi, koji spašavaju ljudske živote, 'budu, pa se potroše', dok su posledice delovanja Sorosa i 'sličnih privatnih lica' na studente trajne. Nije li, međutim, upravo profesor Veličković primer da boravak u Americi ne mora ostaviti trajne posledice? Zašto, onda, danas sumnja u pamet, pa i patriotizam, svojih mladih kolega? Zašto hoće da ih štiti od onoga u čemu su mnogi današnji uglednici učestvovali? Stav profesora Veličkovića učvrstio me je u uverenju da su međunarodne sankcije apsolutno suvišne. Za Univerzitet u Beogradu ne može biti teže sankcije od činjenice da je prof. dr Dragutin Veličković njegov rektor. Međunarodne sankcije će jednog dana biti ukinute, a unutrašnje?“ Kratki dopis povodom ispada rektora D. Veličkovića uputio sam listu *Politika* 8. marta 1995. a nekoliko dana kasnije i listu *Naša Borba*. Ostao je neobjavljen, pa sam ga uvrstio u svoju knjigu *Balkanski paradoksi* (str. 205-206, 2000).

ko plaća da bi se uništio mogući centar otpora stvaranju autičnog i ksenofobičnog, sa čitavim svetom zavadenog društva. Proces opadanja intelektualnih i moralnih vrednosti na Univerzitetu traje više decenija i neće se završiti novim Zakonom o univerzitetu. Taj Zakon je samo karika u lancu sveopšteg propadanja. On ne leži bolest nego cementira jedno bolesno stanje.

Na drugoj strani, sankcije međunarodne zajednice protiv Jugoslavije pogodile su veoma teško sve oblike naučne i kulturne saradnje akademskih institucija. Ma koliko to paradoksalno zvučalo, one su bile dodatni politički podsticaj autičnosti i ksenofobiji Miloševićevog režima. Jugoslovenski univerziteti isključeni su iz svih ozbiljnih programa, kao što su PHARE program, TEMPUS i EUREKA. Ni nakon formalno ukinutih sankcija saradnja nije ozbiljnije obnovljena ili unapređena. Srbija i Belorusija su retke evropske države koje nisu članice Saveta Evrope, ali se međusobno odlično politički slažu. *Similis simili gaudet!* Tako su se univerziteti u Srbiji našli između čekića unutrašnjih i nakovnja spoljnjih sankcija. Slobodno se može reći da je situacija katastrofalna, mada ne i beznadežna.

Posebni uslovi za međunarodnu naučnu saradnju u Srbiji

Prema službenim procenama u Srbiji se 1994. godine naučno-istraživačkim radom bavilo oko 16.500 istraživača na šest univerziteta i 174 naučna instituta i istraživačke jedinice, a za naučna istraživanja izdvajano je oko 1% društvenog proizvoda. Međutim, prema prikupljenim nepotpunim podacima, u periodu od 1990. do 1994. godine iz Srbije je na rad u inostranstvo otišlo 918 istraživača.⁷ Do 2000. godine broj istraživačkih organizacija se povećao na 227 (plus 89 fakulteta i 38 neregistrovanih naučno-istraživačkih organizacija), a broj istraživača se smanjio na 15.716, od kojih je sa punim radnim vremenom bilo zaposleno 9.687 istraživača i saradnika. Od ukupnog broja istraživača 37,7% je imalo

7) Izvor: *Stanje migracija visokostručnog, naučnog kadra iz SR Jugoslavije sa predlogom smernica i mera za ublažavanje negativnih efekata na razvoj zemlje*, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, mart 1996.

doktorat nauka, 22,2% magisterij, 1,9% specijalizaciju, dok je najveći broj – 38,2% imalo samo osnovno fakultetsko obrazovanje.⁸ Ulaganja u nauku su šest puta manja u odnosu na srednjera-zvijene zemlje, na primer u Sloveniji, a deset i više puta u odnosu na visokorazvijene zemlje. Dok većina zemalja, članica OECD za nauku izdvajaju između 2 i 3% bruto nacionalnog proizvoda, u Srbiji se u 2001. godini predviđa izdvajanje od 0,25% bruto nacionalnog proizvoda (odnosno nešto preko 55 miliona DM, što predstavlja povećanje od 100% u odnosu na 2000. godinu), a za 2002. godinu predviđa se povećanje na 0,4% BNP.⁹ Tek u srednjoročnoj perspektivi predviđeno je povećanje na 1%. No, tu nije kraj priče: dok se u visokorazvijenim zemljama ulaganja u nauku iz javnih prihoda kreću na nivou 45-60%, u Srbiji je privreda toliko osiromašila, da se zapravo naučno-istraživački rad finansira skoro isključivo iz budžeta. Ako to nije sasvim tačno za neka primenjena istraživanja, za fundamentalna istraživanja, naročito u oblasti društvenih i humanističkih nauka je to pravilo. Napokon, ulaganja po istraživaču su 10 do 30 puta veća u srednje i visokorazvijenim zemljama nego u Srbiji.¹⁰

Katastrofa u kojoj se nalazi jugoslovensko društvo nije zaobila ni akademsku zajednicu. Zakon o univerzitetu koji je usvojila Skupština Srbije maja 1998. godine samo je „vrh ledenog brega“.¹¹ Univerziteti su bili samo krajnje labave zajednice pojedinih fakulteta i drugih visokoškolskih institucija pod striktnom kontrolom – ne organa vlasti ili resornih ministarstava – nego neformalnih centara političke moći. Štaviše, često su ljudi sa univerziteta davali svoj puni doprinos moći tih neformalnih centara. Fizičku i ideološku represiju je bez roptanja prihvatila i „nema većina“ na univerzitetima. Može se reći da je taj Zakon zapravo pomogao

8) Izvor: *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja republike Srbije do 2010. godine*, Ministarstvo za nauku i tehnologiju republike Srbije, Beograd, mart 2000. godine.

9) Izvor: *Izveštaj Ministarstva za nauku, tehnologiju i razvoj republike Srbije tokom prethodnog šestomesečnog perioda*, Beograd, 6. avgusta 2001. godine.

10) Izvor: *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja republike Srbije do 2010. godine*, Ministarstvo za nauku i tehnologiju republike Srbije, Beograd, mart 2000. godine, str. 62

11) Videti o tome moj rad „Serbia: The University Overshadowed by the New Law“.

jednom delu univerzitetske zajednice da prikrije sve unutrašnje slabosti i odgovornosti za loše stanje na univerzitetima. Ako je i postojala autorefleksija o aktualnom stanju i istoriji univerziteta u SR Jugoslaviji, najčešće je bila reč o banalnim ideološkim falsifikatima. Virtuelnu realnost u kojoj je živeo vrh političkog režima Slobodana Miloševića podržavali su i ljudi sa univerziteta, zajedno sa ogromnom mašinom propagandnog aparata televizije i drugih državnih medija.

Akademski zajednica nije uspeła da razvije kritičku svest o krizi i/ili katastrofi društva, države i univerziteta. Otpori pojedinih segmenata te zajednice bili su više simbolični i svakako suviše slabi da bi uspeli da menjaju postojeće stanje. Neefikasni protesti univerzitetskih profesora i saradnika protiv politike vladajućih krugova oko Slobodana Miloševića često su rezultirali smanjenjem kvaliteta nastave, a u svakom slučaju smanjenjem njenog obima. Ako se situacija sagleda u celini može se reći da su i politika vladajućih partija, ali i protesti protiv te politike imali za posledicu slabljenje kvaliteta znanja koja su studenti dobijali u toku školovanja. Naravno, ne treba pri tome zaboraviti da su odgovornosti vladajućih partija za takvo stanje daleko veće, kao što to pokazuje slučaj Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji je drastičnim merama vlasti ostao bez nekih od svojih najboljih profesora i najperspektivnijih mladih saradnika.

Da se stanje ne može menjati u kratkom vremenskom periodu, da je snaga inercije još uvek značajna, da se ljudi ne mogu brzo osloboditi osećanja frustracije i bespomoćnosti, da su institucije države do te mere oštećene da se ne mogu (re)konstruisati preko noći – sve je to poznato iz iskustva postkomunističkih zemalja. Da su odnosi između akademske zajednice i državnih organa daleko od normalnih komunikacija u zemlji koja, građani hoće da veruju, nije beznačajno zakasnila sa modernizacijskim procesima, ne treba posebno naglašavati. Te napetosti u odnosima između akademske zajednice i državnih organa dobro ilustruje intervju koji je rektorica Univerziteta u Beogradu, profesorica Marija Bogdanović, dala jednom dnevnom listu, naglašavajući da „Univerzitet mora da povrati dostojanstvo..., da ojača, a to može da postigne uspostavljanjem statusa koji odgovara njegovom

društvenom značaju, što podrazumeva i individualno dostojanstvo svakog pojedinačnog nastavnika i saradnika".¹²

Dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, profesor Živan Lazović, ističe da je univerzitet više nego ikada dosad gurnut na margine društvenog života, da su plate profesora ponižavajuće niske, da odliv mladih stručnjaka ne samo da nije zastavljen nego je pojačan, a ni zloglasni Zakon o univerzitetu iz 1998. godine još uvek nije promenjen.¹³

Jedan od profesora Beogradskog univerziteta je svoje mišljenje javno nešto ranije izrazio na sledeći način: „Stanje nauke je sledeće: oprema je zastarela (ako uopšte postoji), nedostaju potrošna sredstva, materijali i hemikalije, nedostaje naučna literatura i časopisi, još uvek smo izolovani od sveta, industrija i privreda još uvek nemaju ni interesa niti mogućnosti za finansiranje ozbiljnih naučnih projekata, kadrovi napustili zemlju, novi kadrovi ne vide svoju budućnost u ovakvim uslovima, a vlast se ponaša kao da sve to ne vidi.“¹⁴ U ovom trenutku naučni instituti i univerziteti u Srbiji jedva preživljavaju zahvaljujući arbitramoj dobroj volji vlasti, a ne smišljenoj strategiji razvoja nauke i sistema visokog obrazovanja.

12) Dr Marija Bogdanović, „Univerzitet mora da povrati dostojanstvo“ (intervju), *Danas*, 22-23 septembra 2001. str. VII. Bilo bi zanimljivo razmotriti pitanje kada je „dostojanstvo univerziteta“ izgubljeno i koliko je tome doprinela „nema većina“ članova akademske zajednice. Inače u tom intervjuu rektorica Bogdanović naglašava da je univerzitet uspostavio „stabilne veze sa univerzitetima u Americi, Evropi, sve do Japana“, da studenti dobijaju stipendije, da su u toku zajednički projekti.

13) Uporedi: dr Živan Lazović, „Kraj iluzije o 'prirodnim prijateljima'“, *Danas*, 27. septembra 2001, str. 8.

14) Živorad Čeković, „Godina koju su pojeli skakavci“, *Danas*, 20. septembar 2001, str. 8. Ne bez razloga, autor ukazuje na činjenicu da se preko godinu dana naučna istraživanja u Srbiji ne finansiraju „jer nema ni projekata niti ugovora Ministarstva sa naučnim institucijama, pa se postavlja pitanje kako Ministarstvo opravdava i ono malo para za puko preživljavanje naučnih institucija i fakulteta. Izgleda da su skakavci pojeli jednu i po godinu srpske nauke.“

Milošević i naslednici: jedno poređenje

U jesen 2000. godine Srbija je prošla dramatično razdoblje političkih promena. O karakteru tih promena pisao sam u radu „Demokratski deficit političkih promena u Srbiji“. Mada i dalje građani Srbije žive u veoma teškim uslovima, ponekad i ponegde i težim nego pre, promene su ipak uočljive, a posebno su vidne u međunarodnoj saradnji. Više je to rezultat inicijativa međunarodnih činilaca nego osmišljena politička strategija novih vladajućih političkih struktura u Srbiji. Razloži da procesi saradnje nisu brži i snažniji su prosti: međunarodni činioци imaju mogućnosti ali ne i želju da ih inteziviraju, a domaći imaju želju a nemaju mogućnosti. Zanimljivo je stoga razmotriti pitanje kako su prethodne i današnje političke vlasti u Srbiji gledale na međunarodnu saradnju u oblasti nauke i visokog obrazovanja.

Miloševićeva politika odvela je i nauku i univerzitete u Srbiju u pustinju izolacije. Dokumenti vlasti i vladinih institucija veoma stidljivo pominju međunarodnu naučnu saradnju. Kako se, ipak bez kontakata sa svetom ne može, smišljen je zaobilazni put *uspostavljanja, održavanja i unapređenja* „saradnje sa visokostručnim, naučnim kadrom u inostranstvu, kako sa građanima SRJ tako i sa iseljenicima tretirajući ih kao deo nacionalnog bića“. Takođe je predviđeno „uključivanje naših istaknutih naučnika iz inostranstva u naučnoistraživačku delatnost u zemlji“ i „veće uključivanje našeg visokostručnog, naučnog kadra koji se nalazi u inostranstvu u programe međunarodne naučne i tehnološke saradnje“.¹⁵ Ovakvoj etnonacionalnoj politici međunarodne saradnje zaista nikakve spoljne sankcije nisu bile potrebne. Na eventualni prigovor da je citirani dokument nastao u periodu međunarodnih sankcija, može se odgovoriti i pokazati da je zaista reč o strateškom opredeljenju odvajanja i izolacije Srbije od demokratskog sveta. To opredeljenje došlo je do punog izražaja u *Strategiji naučnog i tehnološkog razvoja republike Srbije do 2010. godine*, iz marta 2000. godine. Tu se, pored opšte fraze da nauka i tehnologija postaju sve značajnija

15) Izvor: *Stanje migracija visokostručnog, naučnog kadra iz SR Jugoslavije sa predlogom smernica i mera za ublažavanje negativnih efekata na razvoj zemlje*, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, mart 1996.

proizvodna snaga i predstavljaju nacionalne prioritete, naglašava da „humanističke nauke dobijaju na značaju u pogledu očuvanja nacionalnog identiteta i afirmacije čoveka u svim domenima stvaralaštva.“ Ako se izuzme istorija kojoj su namenjeni enormni „nacionalni zadaci“ i sociologija je dobila „odgovoran“ zadatak „da doprinese razvoju onih odbrambenih mehanizama koji su superiorni u odnosu na sile koje ugrožavaju slobodu čoveka i ličnosti, nezavisnost, suverenitet i kulturu našeg naroda i pojedinih kolektiviteta.“¹⁶ Ova otužna etnonacionalistička retorika naravno nije mogla biti pretpostavka bilo kakve ozbiljne naučne saradnje.

Praksa je – što je manje vidljivo – daleko nadmašivala tu retoriku. Vlasti su činile praktične korake da spreče bilo kakvu međunarodnu saradnju, posebno sa susedima, i da sve pokušaje saradnje propagandno difamiraju. Izdavana su stroga uputstva o kontaktima sa strancima, posebno stranim diplomatskim predstavnicima, koja su prosljeđivana ne samo nižim državnim organima, nego institutima i univerzitetima. Dolasci kolega iz inostranstva *a priori* su bili predmet obrade političke policije, a o svim kontaktima traženi su izveštaji. Predmetom posebne podozrivosti bilo je olako prihvatanje „strane inicijative za saradnju“. Tako je predsednik SANU i ministar za nauku i tehnologiju vlade Srbije, akademik Dušan Kanazir 1996. godine cirkularnim pismom zahtevao da se za bilo koji oblik saradnje sa inostranim fondacijama i institucijama traži prethodno odobrenje ministarstva, jer naučno-istraživački projekti u protivnom neće biti finansirani. Paradoks njegovog zahteva sastojao se u tome što je bio uperen protiv institucije registrovane u Jugoslaviji, *Fonda Otvoreno društvo* koji je finansirao George Soros, a ne protiv inostranih fondacija. Svrha je bila jednostavna: podvrći svaku međunarodnu naučnu komunikaciju kontroli vlasti i svaki uspeh u toj komunikaciji pripisati delatnosti vlade. Naravno, postojao je i skriveni cilj – preventivno zaplašiti sve one koji maštaju o međunarodnoj saradnji. Ne može se reći da taj cilj nije uspešno ostvarivan, kao što bi bilo pogrešno prećutati otpore takvoj politici izolacije.

16) Izvor: *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja republike Srbije do 2010. godine*, Ministarstvo za nauku i tehnologiju republike Srbije, Beograd, mart 2000. godine, str. 51.

Tu svakako treba pomenuti AAOM kao vid otpora nasilju Miloševićeve vlasti nad akademskom zajednicom. Odgovor onih samosvesnijih članova akademske zajednice na katastrofu u kojoj su se našli država, društvo i univerzitet bio je stvaranje Alternativne akademske obrazovne mreže (AAOM) u Beogradu kao nevladine, neprofitne, obrazovne i istraživačke asocijacije posvećene preispitivanju, unapređenju i zaštiti kvaliteta univerzitetskog obrazovanja u Jugoslaviji.¹⁷

Studentska populacija je na represiju prema akademskoj zajednici reagovala na dva osnovna načina: jedan deo studenata i postdiplomaca je jednostavno napustio zemlju, bilo kao dezerteri bilo kao emigranti i rasuo se po svetu od Novog Zelanda do Kanade. Prema nekim, možda preuveličanim projekcijama, u javnosti se pojavio podatak da je zemlju napustilo oko 300.000 mladih ljudi. Drugi deo studenata se manje ili više organizovano suprotstavljao represivnom sistemu u nizu političkih akcija i drugih, često veoma inventivno smišljenih performansa. U tom delu nikla je studentska organizacija „Otpor“, koja je u periodu koji je prethodio septembarskim izborima i odbrani na izborima izražene volje građana početkom oktobra 2000. godine podnela glavni deo represivnog besa političkog režima i na taj način oslobađala građane straha. Ti mladići i devojke su nedovoljno zapaženi činioци društvenih promena u Srbiji koji mogu da obezbede konstituisanje demokratskog sistema.

Takođe je važno istaći da su, istina nedelotvorni, ali kao podrška univerzitetima u Srbiji značajni, protesti koje su mnoge akademske institucije, zajednice i pojedinci uputile Miloševićevim vlastima povodom Zakona o univerzitetu iz 1998. godine dobra pretpostavka buduće saradnje.¹⁸ Neosporno je, isto tako, da su po-

17) Ciljevi i zadaci AAOM-a formulisani su na sledeći način: proučavanje postojećih studentskih programa i stvaranje alternativnih programa koji će ispunjavati visoke standarde univerzitetske nastave; povezivanje sa svetskim akademskim mrežama i visokoškolskim ustanovama; stvaranje novih akademskih multidisciplinarnih projekata i programa, uključujući i manje gradove; pružanje podrške programima i nastavnicima koji su ugroženi novim Zakonom; stvaranje banke podataka o alternativnim programima, o razvoju i rezultatima istraživanja.

18) Lista protesta je izuzetno dugačka: Österreichische Rektorenkonferenz, École des hautes études en sciences sociales, Hochschulrektorenkonferenz (Bon), University of Southern

jedini instituti i fakulteti i u najtežim uslovima represije održavali naučnu saradnju.¹⁹ Napokon, jedan, istina mali broj, pojedinaca, članova akademske zajednice je kontinuirano i konsekventno održavao međunarodne kontakte i razvijao međunarodnu saradnju.²⁰

Nove vlasti su međunarodnu naučnu i tehničku saradnju stavile na listu svojih „visokih prioriteta“. Planirano je uključivanje naučno-istraživačkih organizacija u programe Evropske unije, posebno u *Šesti program istraživanja EU* koji će se realizovati od 2003. do 2005. godine, a za koji se prijave podnose 2002. godine; potpisivanje više bilateralnih i multilateralnih sporazuma o saradnji sa zemljama regiona Jugoistočne Evrope, obnavljanje naučne saradnje sa SAD; podsticanje naučno-istraživačkih organizacija da nude svoje usluge inostranim kompanijama. Posebno je vredno pomenuti ideju da će Vlada obezbediti „podsticajna i dodatna sredstva za svaki međunarodni projekt koji omogućava našim naučno-istraživačkim organizacijama da dobiju finansijska sredstva iz inostranstva.“²¹

Dobra volja postoji, ali nije dovoljna. Može se reći da su političke prepreke za saradnju nestale, ali su praktične mogućnosti ostale veoma skučene. Još uvek se smatra da je saradnja državnih organa primarna, dok je međuuniverzitetska i međuinstitutska saradnja u drugom planu, a da se ne govori o neposrednoj saradnji i redovnim komunikacijama naučnika i istraživača. Svakako da je

California, School of Slavonic and East European Studies, Università degli studi di Milano, University of Fribourg, The New School for Social Research (New York), University of Copenhagen, Loyola College, University of York, University of Ljubljana, Oxford University, London School of Economics, American Association of University Professors, École normale supérieure de Fontenay, Council of Europe, Abo Akademi University (Finland), University of Ottawa, University of Illinois at Chicago, Göteborgs Universitet, University of Amsterdam, The International Association of Universities itd.

19) Tako su, na primer, kolege iz novonastalih država bivše Jugoslavije i drugih zemalja u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu bili uvek rado viđeni i poštovani gosti. Slično je bilo i u nekim drugim institutima i fakultetima.

20) Neka mi ovde bude dozvoljeno da pomenem lično iskustvo. Uz podršku Confidence Building Measures Programme Saveta Evrope, organizovao sam u periodu 1994-1998. godine pet godišnjih konferencija posvećenih interkulturalnosti.

21) Izvor: *Izveštaj Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj republike Srbije tokom prethodnog šestomesečnog perioda*, Beograd, 6. avgusta 2001. godine.

značajno da je sklopljen sporazum o saradnji sa CERN, UNESCO/ROSTE ili sa Međunarodnom agencijom za atomsku energiju, ali je daleko značajnija kontinuirana saradnja naučnika i studenata, permanentno aktivno učešće u međunarodnim projektima i aktivnostima, prisustvo na međunarodnoj akademskoj sceni rezultatima vlastitog rada.

Izlaz iz pustinje u kojoj su se našli nauka i visoko obrazovanje u Srbiji biće dug i mukotrpan proces. Načelo kolegijalnosti je neophodni uslov konstituisanja i postojanja univerzitetske zajednice, ali je kolegijalni komformizam osnova njenog truljenja. Razlozi propasti univerziteta ne leže samo u novom zakonu. Da bi došlo do pozitivnog obrata situacije neophodno je ispuniti dva osnovna uslova. Potrebno je, pre svega, da se u Srbiji formira intelektualna zajednica čije će oružje protiv primitivizma i nekontrolisane, mafiozno organizovane, političke moći biti prezir. Tu zajednicu mogu činiti ljudi snažnog moralnog i intelektualnog integriteta, istančanog osećanja za ljudsko dostojanstvo i velikog obima stručnog znanja. Morali bi to biti ljudi oslobođeni nacionalističke mržnje prema susedima i pogubne ideološke floskule da „nas čitav svet mrzi“. Namesto lamenta nad sudbinom univerziteta u Srbiji, bilo bi vredno razmisliti koliko su ljudi na univerzitetu odgovorni što su odbijali da preuzimaju rizike života dostojnog čoveka. Namesto pasivnog otpora fašizaciji univerziteta, neophodno je stvarati alternativne institucije, nuditi svetu nove ideje i projekte, atraktivne programe istraživanja. Ako budu zaista dobri, međunarodna javnost će ih prepoznati. Ali to je samo jedan uslov. Drugi, ne manje važan, uslov je otvaranje kanala međunarodne saradnje. Neophodno je da evropski univerziteti nađu načina, da u dvostruko otežanim okolnostima i u Srbiji i u Evropi, prihvate mlade istraživače iz Srbije, da im omoguće rad i razvoj, da podrže alternativne programe istraživanja, nove projekte, da pomognu njihovu realizaciju u Srbiji. Univerzitate u Srbiji ne čine samo rektori i dekani koje postavlja država. Postoje široka područja i mogućnosti saradnje sa pojedincima i grupama i mnogobrojni načini podrške koji bi im bili vitalno značajni. S tim delovima univerzitetske zajednice potrebno je razviti saradnju, dok ne bude sasvim kasno.

Ni evropskoj kulturi nije u interesu da Srbija ili bilo koja druga zemlja bude njena *cloaka*. Uveren da je tako, molim vas da moj prilog shvatite kao apel za razumevanje i pomoć. Univerziteti u Srbiji će preživeti samo ako budu integralni deo evropske univerzitetske zajednice. Apelujem da svi zajedno delujemo u tom pravcu, nezavisno i nasuprot svim kontraproductivnim akcijama vlasti u Srbiji.

Dodatak 1

Nova lica jezika Ranka Bugarskog

(Ranko Bugarski, *Nova Lica jezika, Sociolingvističke teme*,
XX vek, Beograd, 2002)

Nakon *Lica jezika*, Ranko Bugarski nas je obdario novim delom, kojim je i njegov izdavač Ivan Čolović, preživeo dvadeseti i sa nekoliko izvrsno odabranih naslova ušao u XXI vek. Pripadam onom krugu čitalaca koji su s nestrpljenjem, nakon *Lica Jezika*, očekivao *nastavak*. Iako nisam sociolingvist, taj nastavak sam dočekao sa istim onim interesovanjem i nestrpljenjem, s kojim sam čitao i prethodno delo Ranka Bugarskog.

Počecu podsećanjem na jednu pričicu koju sam davno čuo u Bosni. *Fama est*, da je neko upitao Ivu Andrića, tog čoveka koji je proputovao veliki deo sveta, o vrednosti putovanja za njegovo stvaralaštvo. Andrić, kao rođeni Bosanac, nije odgovorio direktno, nego pričicom koje sam se prisetio povodom dela Ranka Bugarskog. Ispričao je da je u Stocu, u Hercegovini, živeo neki beg koji bi dva puta godišnje odlazio u mostarski han i tu boravio dve do tri nedelje. U taj han svraćali su karavani trgovaca i drugi putnici sa zapada u Istanbul i obratno. Beg je malo govorio, a pažljivo gledao i osluškivao šta se u hanu zbivalo. Kažu da nije bilo bolje obaveštenog čoveka o zbivanjima u svetu kao što je bio taj beg. Ranko Bugarski me pomalo podseća na stolačkog bega iz anegdote o Andriću: godinama, decenijama sedi u svom kabinetu i osluškuje, da upotrebim Mandeljštajmov pesnički iskaz, „šum vremena“. Pre nekoliko godina vlasti su neuspešno – hvala Bogu – pokušale da ga iz tog kabineta isteraju. Ta „nezgoda“ kao da je njegov vid i sluh još više izoštrila. Postao je jednostavniji, direktniji, oštrij i precizniji u iskazu, na radost svih onih malobrojnih

gradana kojima je stalo do neke istine i do građanskog dostojanstva i samopoštovanja. Prisećam se u ovom trenutku svog davnog čitanja dela jednog značajnog lingviste, Noama Čomskog *Novi mandarin*... i njegovog priznanja da ga je od zatvorenih lingvističkih analiza odvojila buka studentskog protesta u kampusu. Bugarski nije postao tako oštar kritičar društva kao Čomski, ali je svakako uneo jednu dragocenu notu u kulturni i javni život ove zemlje.

Izbliza posmatrano, priznajem da svakodnevno s nestrpljenjem očekujem da vidim novu Koraksovu karikaturu. Sa velikim žaljenjem primećujem da tako pregnantan i precizan kritički izraz „duha vremena“ ne mogu da sretnem ni u učenim sociološkim, politološkim, pravničkim, filozofskim ili ekonomskim radovima, a ni u različitim vidovima umetničkog izraza. Pitao sam se često da li je neko u stanju da se bar malo približi toj Koraksovoj snazi kritičkih uvida u bedu naše svakodnevnice. Možda se to Ranku Bugarskom kao naučniku neće svideti, ali u njegovim tekstovima otkrivam da on „to zna“ (ne kao aktualni predsednik države) i da je „na dobrom putu“ (ne kao aktualni predsednik vlade Srbije).

To je, dakle, perspektiva iz koje ja prilazim novom delu Ranka Bugarskog. Za mene kao sociologa od posebnog su značaja dva odeljka tog dela: uvodni i najobimniji „Etnicitet i nacionalizam u jeziku“ i „Prebrojavanje jezika na Balkanu: neobična aritmetika srpskohrvatskog“. Mogu da posvedočim da je drugi pomenuti odeljak, predstavljen na jednom značajnom međunarodnom skupu, izazvao nepodeljeno interesovanje, odobravanja, pa i simpatije.

Mnogo toga što je Bugarski napisao na temu „Etnicitet i nacionalizam u jeziku“, o odnosu etniciteta, nacije i jezika, teorijski je u najboljem smislu provokativno i kao saznanje za građane ove zemlje je dragoceno. Kada Bugarski, na primer, piše: „Produženo propagiranje nacionalizma – makar navodno demokratskog, umerenog i humanističkog, kakav reklamira jedan deo političke vlasti u današnjoj Srbiji – u najmanju ruku je neukusno i neodgovorno... Jednostavno, ne sme se zaboraviti da je nacionalizam doneo mnogo zla i patnje svima na ovim prostorima, dostižući svoj krvavi vrhunac u sramnoj teoriji i tragičnoj praksi etničkog čišćenja.“ (35-36)

Na isti način odnosim se i prema onim, brojnim mestima na kojima Bugarski upozorava na antidemokratski karakter nacionalizma, na nacionalističku isključivost, različite vidove nacionalističke manipulacije jezikom, kada ne dozvoljava da se izvinjenja za jezik mržnje traže u banalnom prostakluku i primitivizmu, kada primećuje da nacionalizam nije isto što su rodoljublje i patriotizam, kada ustaje protiv antisemitizma, šovinizma i ksenofobije. Njegovo razlikovanje multikulturalizma i interkulturalizma je veoma precizno, a njegove analize odnosa jednojezičnosti, višejezičnosti, jednokulturalnosti, višekulturalnosti, šovinizma i ksenofobije u državnim okvirima više su nego instruktivne.

Pa ipak, čini se da ponekad Bugarski kao da zaboravlja – ma da ne sumnjam da mu je dobro poznata – staru istinu da *nacionalni pokreti počinju kao uspavane lepotice a završavaju kao Frankeštajnova čudovišta*. Navešću samo jedan primer. Bugarski s pravom kritikuje „lukavstvo provincijalnog uma“ i odbranu koja ne osuđuje skandaloznu nakanu samozvanih etničkih kontrolora da proveravaju etničku i versku pripadnost javnih poslenika, nego ih zapravo pravda pomoću neobaveštenosti. (Reč je, naravno, o aluzijama Velimira Ilića na jevrejsko poreklo gospodina Labusa i tvrdnji gospodina Đindića koji kao prekoreva Ilića da je reč o srpskom prezimenu iz Krajine „iz tvrdih izvora jezgra srpskog naroda“.) Ako je autorova analiza tačna, a po mom mišljenju jeste, onda bi i Bugarski trebalo da bude oprezniji u stavu da „se bar u nekim slučajevima unutar iste etnije periferni, ('graničarski') etnicitet pokazuje 'jačim'“ (str. 17).

Očigledno je da autor ima neke probleme sa samim pojmom *etnijska*. To je krajnje neodređen pojam koji je pre nekoliko decenija upotrebljavao akademik Nedim Filipović u Sarajevu da označi Muslimane kada još nije bilo politički sasvim oportuno govoriti o bosanskim Muslimanima, danas Bošnjacima, kao naciji. Naime, Bugarski s pravom razlikuje građanski i etnički nacionalizam, ali nedovoljno razlikuje etnički i politički koncept nacije. To je, posmatrano iz sociološke perspektive, možda i najveća slabost ove inače izvrsne knjige.

Dodatak 2

Šverceri vlastitog života Milana Kangrge

(Republika, Beograd, 2001, i Feral tribune – Kultura i rasvjeta, Split, 2002)

Odgovori poznatog zagrebačkog filozofa, jednog od osnivača i urednika časopisa *Praxis* i *Korčulanske ljetnje škole*, na izazove istorijski tragičnog vremena u zemljama bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji dvadesetog veka kada je sve ljudsko nemilosrdno uništavano, a mladi građani pretvarani u topovsko meso, sadržani su u svojevrsnoj trilogiji koju čine knjige *Izvan povijesnog događanja* (Feral tribune, Split, 1997), *Šverceri vlastitog života* (Republika, Beograd, 2001, i Feral tribune – Kultura i rasvjeta, Split 2002) i *Nacionalizam ili demokracija* (Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002). Mada je prvo, neznatno skraćeno izdanje *Švercera vlastitog života* izašlo 2001. godine u Beogradu i splitski izdavač je svoje izdanje označio kao „prvo“ i tako stvorio izvesnu konfuziju kod čitalaca, jer se autor, Milan Kangrga, u splitskom izdanju svog dela korektno poziva na prvo izdanje izašlo u Beogradu (videti, na primer str. 132. splitskog izdanja).

Za izdavača prvog izdanja Nebojšu Popova i beogradsku *Republiku*, napisao sam avgusta 2001. godine sledeću recenziju:

Knjiga Milana Kangrge, na prvi pogled neobičnog ali veoma preciznog naslova, *Šverceri vlastitog života — Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti* je veoma uspešna kombinacija autobiografskog kazivanja, promišljenih filozofskih iskaza i analiza, delomične rekonstrukcije sudbine *Praxisa* i *Korčulanske ljetnje škole* i snažne kritike hrvatskog etnonacionalizma i na ustaškoj

ideologiji i šovinizmu zasnovanog političkog ponašanja. Kangrga otvoreno i bespoštedno iznosi ne samo činjenice nego i svoje stavove „koji se možda nekome neće svidjeti“. Njegova knjiga je *ispovest*, iskrena i istinita, pisana s ciljem da otrgne od zaborava i, kao iskaz autentičnog svedoka, onemogućiti postojeće i naknadne falsifikate najznačajnijeg i najdragocenijeg ploda hrvatske kulture u drugoj polovini dvadesetog veka – filozofskog časopisa *Praxis* i *Korčulanske ljetnje škole*.

U centru Kangrginih razmatranja stoje čovek, sloboda i problemi ljudskog dostojanstva. U traganju za odgovorom na osnovno pitanje Kantove filozofije – *Što je čovjek* – Kangrga se obilato služi Hegelovim i Marksovim idejama, ali bi bilo krajnje pogrešno zaključiti da je njegov odgovor hegelijanski ili marksistički. Nije potrebna osobita analitička domišljatost da se iza tih ideja otkrije autentična Kangrgina misao o ljudskoj egzistenciji kao nečemu što čoveku nije dato nego je zadato. Samim rađanjem ljudsko biće nije čovek; ono to tek mora postati svojim nastojanjem da bude slobodno i da se izbori bar za minimum ljudskog dostojanstva. Čovjek je, po Kangrgi, zapravo biće koje svojim vlastitim djelom premošćuje i prevladava svoju ograničenost i nesavršenost. Rečeno „u ključu“ egzistencijalističke filozofije, čovek je, kao „povjesno-djelatno biće“ tek *projekt* jer stvara sebe kao čoveka, dospeva sebi kao čoveku u onoj meri u kojoj se bori za istinu. U pojmu mišljenja impliciran je pojam slobode, a boriti se za istinu znači boriti se za slobodu.

Kangrgina razmišljanja o hrvatskoj političkoj kulturi pisana s namerom da budu prilog boljem snalaženju u neposrednoj budućnosti, „bez ponavljanja onog najgoreg iz naše prošlosti“, snažan su pledoaje za slobodu i autonomiju autentičnog kulturnog stvaralaštva. Njegova odbrana kulture od uticaja raznih ideologija i dnevno-političkih interesa centara političke moći je kontinuirana beskompromisna borba za autentičnost i autonomiju kulture od njegovog prvog članka, objavljenog pre više od pola veka do rukopisa ove knjige.

Svoje stanovište o nezavisnosti kulture od praktične politike i ideologije, Kangrga gradi u protivstavu *švercerima vlastitog života*, koji glume svoje, a švercuju i svoje i tuđe živote, švercuju svim i

svačim – od ljudi i ideja, do nacije i države. Za razliku od svojih prethodnika – *ketmana* – kojima se bavio Česlav Miloš, Kangrgini *šverceri vlastitog života* su životniji i prepoznatljiviji; imaju imena i prezimena, tačno se zna na koje su sve gadosti spremni, koliko su prevrtljivi i koliko zla mogu da nanese slobodi kulturnog stvaranja. Kangrgina ideja o *švercerima vlastitog života* je pomak ka boljem razumevanju funkcionisanja sistema „realnog socijalizma“ u odnosu na *ketmana*. Dok *ketman* svoj najbezbedniji zaklon vidi u bezličnom služenju partijskom aparatu, *šverceri vlastitog života* svoje najsigurnije pribežište vide u etnonacionalizmu. *Šverceri vlastitog života* služe Kangrgi da precizno uoči i registruje „zverinjak u nama i oko nas“ koji identifikuje kao desničarsko-konzervativni nacionalizam tzv. „hrvatskog proljeća“ ranih sedamdesetih, kao i ustaški zločinački šovinizam devedesetih godina u hrvatskoj političkoj kulturi.

„Švercer vlastitog života“ je tip rasprostanjen u politici i kulturi, koji službouljudno služi šefa, provereni je partijac bilo koje partije na vlasti, ali je beznačajan intelektualac. Služnik je svake postojeće vlasti, dobro snalažljivi partijac i nacionalist, neprekidni predsednik svega što postoji, a u stvari ordinarni lažac, falsifikator, doušnik i šovinist. To je tip koji glumi svoj život, švercuje svoj i tuđe živote. To je moderni Čičikov koji ne trguje mrtvim dušama jer je njegova duša već mrtva. Tim tipovima ne treba verovati. Mogu biti sve i svja! U biti su samo šverceri – idejama, ljudima, nacijom, državom. Kangrgina galerija takvih likova u hrvatskoj kulturi i politici je impresivna: od akademika, profesora univerziteta, književnika, „kolega“ filozofa i sociologa, do gomile kameleonske služinčadi u politici, bez obzira da li su na hijerarhijskim ljestvicama moći postali „poglavnici“, „doglavnici“ ili „savetnici“.

Najbezbedniji zaklon „švercera vlastitog života“ je etnonacionalizam. Odbacujući optužbe za „nacionalni nihilizam“ izrečene na račun *Praxisa* kao tendenciozne i lažne, Kangrga upozorava da se pod firmom nacionalnoga želi prošvercovati nacionalizam i šovinizam. Otuda za njega nema „dobrog nacionalizma“. On precizno uočava i registruje „zverinjak u nama i oko nas“ koji identifikuje kao desničarsko-konzervativni nacionalizam tzv. „hrvatskog proljeća“ ranih sedamdesetih, kao i ustaški zločinački šovinizam

devedesetih godina u hrvatskoj političkoj kulturi. Tim retrogradnim, ali dominantnim strujama koje su duboko usidrene i sa svih strana u Hrvatskoj podržavane, *Praxis* i *Korčulanska ljetnja škola* bili su i ostali, po Kangrginom mišljenju „najveći i naopasniji neprijatelj“. Tu svoju tezu Kangrga je ubedljivo obrazložio i dokazao bespoštednom, razomom kritikom hrvatskog nacionalizma.

Pisana perom strasnog polemičara, Kangrgina knjiga obiluje jakim, ponekad prejakim, izrazima. U žaru polemike, ponekad mu promiču neke činjenice, koje nisu samo detalji. Neka naknadna razočarenja u ljude, čine njegova sećanja selektivnim na jedan način koji nije uvek u saglasnosti sa realnim tokom zbivanja. Neka ovde budu pomenuta samo dva primera. Prvo, činjenica je da je saradnja beogradskih kolega u *Praxisu* bila intenzivnija nego kolega iz inostranstva. Kangrga je s dobrim razlozima razočaran ponašanjem i stavovima nekih beogradskih saradnika *Praxisa* tokom tragične poslednje decenije dvadesetog veka, ali to ne bi trebalo da bude razlog da se njihova saradnja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina minorizuje, da se previdi da je saradnja beogradskih kolega u tom periodu bila redakcijski organizovana. Drugo, razumljivo je njegovo nezadovoljstvo uticajem i učinkom „hercegovačkog faktora“ ili, što ne reći, ustaškog lobija u hrvatskoj politici. Zagrebački malograđani optužuju „Hercegovce“ za sva zla, pljačke i zločine počinjene sa hrvatske strane, za pljačku Hrvatske u celini i na taj način dosta nevešto skrivaju vlastitu političku bedu. Slično čine i srpski šovinisti koji optužuju „papke s brda“, bradate primitivce koji su čak i za četnike uvreda, da su počinili sve pljačke i zločine, kao da ta politika nije pravljena u krugovima političke i kulturne elite u Beogradu, kao što su Predsedništvo Republike, Akademija nauka itd. Kangrga je apsolutno u pravu kada ukazuje na poguban uticaj „Hercegovaca“, ali to ne sme da postane isprika za široku javnost u Hrvatskoj koja i danas strasno brani „heroje domovinskog rata“. Ubistva nemoćnih staraca i starica širom Hrvatske, ubistva celih porodica u gradovima u kojima nije bilo borbi samo zato što su srpske, svakako nisu delo samo „Hercegovaca“, nego smišljene političke strategije političke i kulturne elite u Hrvatskoj.

Napokon, Kangrgina knjiga kao *hommage* svojim preminulim prijateljima iz *Praxisa* – tim velikim tvorcima evropskog duha u hrvatskoj i jugoslovenskoj kulturi – je dirljiv ljudski dokument. Jednako se to odnosi na beskrajno poštovanje i ljubav iskazanu prema Gaji Petroviću koji je za Kangrgu neupitni autoritet, na opise duha i duhovitosti Danka Grlića, gospodstvenu uzdržanost Branka Bošnjaka, i prijateljsko gundanje povodom beskrajne ljudske širine Rudi Supeka. Te stranice posvećene prijateljima služe na čast Milanu Kangrgi.

Danas već daleke 1925. i 1926. godine „Srpska književna zadruga“ objavila je u Beogradu *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj* Imbre Tkalca koje su sadržavale snažnu kritiku političkih, posebno nacionalnih, i kulturnih prilika u Hrvatskoj u XIX veku. Na žalost, ta knjiga nije ostavila veći trag ni u hrvatskoj ni u srpskoj kulturi. Danas će svakako biti čitalaca u Srbiji koji će Kangrginu kritiku hrvatskog nacionalizma oduševljeno prihvatiti. Bilo bi mudro ako bi taj deo čitateljstva imao na umu staru izreku *De te fabula narratur!* Srpski nacionalizam još uvek čeka svog autentičnog kritičara; Kangrgina knjiga *Švercери vlastitog života* će mu u tom poslu biti izvanredan podsticaj i putokaz.

* * *

Splitsko izdanje *Švercера vlastitog života* je štampano na kvalitetnijoj hartiji, a sadrži i fotografije koje imaju nesumnjivu dokumentacionu vrednost. Kao dodatak izdanju objavljen je „Stenografski zapisnik razgovora sa članovima redakcije *Praxisa* i predstavnicima *Korčulanske ljetnje škole*, održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu“ (str. 387-463), koji je vodio tadašnji partijski funkcioner Jure Bilić. To su na prvi pogled uočljive razlike. Splitsko izdanje je, takođe, bogatije i za poglavlja koja ne ulaze u *meritum*: „Ivan Supek i filozofija“ (str. 102-106), „Što je 'građanin'“ (str. 217-227), „Hercegovci i rasizam“, „Hadezeovci, pomozite Budiši do vlasti“ (str. 310-328) i „Primjer teme jednog zasjedanja“ (str. 378-383).

Daleko su zanimljivije izmene koje je autor izvršio u splitskom izdanju. Pri tome treba imati u vidu da su urednik *Republike*

Nebojša Popov i pisac ovih redova kao recenzent tretirali Kangrgin rukopis kao dragoceno svedočanstvo, kao ličnu ispovest i dokument, pa namerno nisu intervenisali iako su u rukopisu uočavali očigledne greške i naknadne pristrasnosti. Najuočljivija je korekcija stava prema beogradskim kolegama koji su nesumnjivo bili praksisovci. Pre svega, autor je skinuo znake navoda iz naslova odeljka „Beogradski praxisovci“ i izbacio neka ogrešenja o činjenice i najoštrije osude, zadržavši opravdano kritički stav prema promeni pozicije nekih od beogradskih kolega ka nacional-socijalizmu ili nepatvorenom nacionalizmu. Ta korekcija stava izvršena je na krajnje korektan način i znak je intelektualnog poštenja i moralnog digniteta autora. Time je autor, kako sam kaže, „otupio sve one oštrice tzv. 'kritičara' *Praxisa*“ koji difamiraju časopis i *Korčulansku školu* sa stanovišta klerikalno-ustaške „duhovne pustoši i intelektualne mucavosti“. Do koje mere sam autor ovu korekciju smatra značajnom potvrđuje njegov uzvik na kraju *Dixi et salvavi animam meam!*

Druga bitna korekcija je lična, ali ne manje značajna. Autorovo odbijanje da prihvati beskrajnu ljudsku širinu svog prijatelja i kolege Rudija Supeka sam u recenziji nazvao „prijateljskim gundanjem“. Kangrga je časno postupio kada je iz splitskog izdanja izbacio jednu invektivu o tobožnjoj ambiciji Rudi Supeka da bude jedan od glavnih urednika časopisa *Praxis Internacional*, a posebno kada je u splitskom izdanju naglasio da je Rudi Supek bio za nas „u mnogom pogledu pravi uzor“ i zapisao: „Zato moram ovdje *post mortem* našem najstarijem drugu i suradniku, jednom od glavnih urednika redakcije *Praxisa*, kao i osnivaču (zajedno sa mnom) *Korčulanske ljetnje škole* odati puno priznanje za sve ono što je radio i učinio sve do svoje smrti 1993. god. Bio je hrabar, kritičan i pošten čovjek i intelektualac, kakvih je bilo i jeste malo u našoj sredini!“ (str. 68–69). Čudno je jedino zašto se među fotografijama urednika *Praxisa* u splitskom izdanju nije našla i fotografija jednog od glavnih urednika redakcije *Praxisa* i osnivača *Korčulanske ljetnje škole* – Rudija Supeka.

Nisu sve autorove korekcije kazivanja izvršene u splitskom izdanju jednako značajne i uspešne. Tako, na primer, Kangrga u splitskom izdanju odaje priznanje Stipi Šuvaru „zbog njegove

idejne dosljednosti“, naglašavajući da je Šuvar „jedini političar koji je nakon preuzimanja vlasti od strane Tuđmana i njegovih 'domo-keso-ljubaca' ostao na *socijalističkim* pozicijama, te osnovao po ideji jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“ (str. 22). Kao da je Kangrga zaboravio svoje primedbe povodom Šuvarovog izbora za redovnog profesora, „Bijelu knjigu“ sa listom „anarholiberalnih intelektualaca“ na kojoj je Kangrgino ime obilato prezentirano, na Šuvarovo posprdno političko obeležavanje kolega koji su argumentovano ukazivali na krizu jugoslovenskog društva sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka kao „kruzologa“ itd. Moguće je (i verovatno da je tako) da je Šuvar promenio svoje osnovno stanovište, ali ako je *ostao*, kao što piše Kangrga, na svojim „socijalističkim pozicijama“, onda je to katastrofalno za „jedinu progresivnu stranku u današnjoj Hrvatskoj“. Pa, Kangrga je i u ovoj knjizi i u svojim drugim delima veoma ubedljivo pisao o tome da socijalizma na temeljima visokorazvijene građanske demokratije i ljudskih vrednosti građanskog društva nije ni bilo!

Napokon, zanimljivo je da Kangrga ni u beogradskom ni u splitskom izdanju svog dela u odeljku „*Praxis* br. 3-4/1971. godine“ nije našao za potrebno da pomene činjenicu da je pisac ovih redova bio *jedini* saradnik *Praxisa* koji je zbog članka u tom broju časopisa, bio hapšen i suđen. Činjenica da je saradnik *Praxisa* zbog članka u časopisu hapšen i suđen nije bila beznačajna i za redakciju. O tome svedoči podatak da je *Praxis* u broju 1-2/1973 objavio prilog „Dokumenti o istrazi i suđenju protiv Božidara Jakšića“ (str. 255-272).

Postoji nada da je pojava Kangrgine knjiga *Šverceri vlastitog života* i u Srbiji i u Hrvatskoj, kao što je to slučaj i sa delima Dubravke Ugrešić, jedan od prvih znakova da se i jedno i drugo društvo kreću u pravcu normalizacije svakodnevnog života. Da li će Kangrgino delo *Šverceri vlastitog života* postati vredan deo kulture i jednog i drugog društva ili će *perači vlastitih biografija*, ta srpska braća hrvatskih *švercera vlastitog života*, učiniti sve što mogu da takve knjige ostanu prećutane i bez uticaja, ostaje da se vidi. Uticaj takvih dela u kulturi biće ujedno i znak koliko su i jedna i druga kultura uspele da se približe osećanju samopoštovanja i dostojanstva.

Dodatak 3

Nacionalizam ili demokracija

(Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, razgovor u biblioteci u Staroj Pazovi, 17. decembar 2002)

Nacionalizam ili demokracija u izdanju Zorana Stojanovića (Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002.) deo je opusa angažovanog intelektualca i jednog od osnivača *Praxisa*, Milana Kangrga, koji čini, rekao bih, „trilogija“ – *Izvan povijesnog događanja* (Feral tribune, Split, 1997), *Šverceri vlastitog života* (Republika, Beograd, 2001). U tim svojim delima, sastavljenim od članaka, eseja i intervjua – *Šverceri* su donekle izuzetak – Kangrga podvrgava razornoj kritici sistem političke vlasti i moći u Hrvatskoj, posebno sam vrh vlasti, negovu ustašoidnost, retrogradnu ideologiju i ogromne pljačkaške apetite. Svoju poziciju Kangrga formuliše kao „kritiku, i to radikalnu kritiku povijesne tragedije što je zadesila Hrvatsku“. U svojoj najnovijoj knjizi Kangrga pokazuje i svu bedu „čuvene hrvatske šutnje“, sluganski odnos ljudi koji se predstavljaju kao intelektualci. Pred ustaško-fašističkim duhom, za Kangrgu je najporaznija šutnja takozvane hrvatske inteligencije. „Ta je šutnja sada upravo prerasla u najordinarniju sramotu“ (133). Sjajna metafora o septičkoj jami kao da sažima autorov stav o političkim, duhovnim, posebno moralnim i kulturim prilikama u Hrvatskoj.

Za razliku od prethodne dve knjige, u najnovijoj Kangrga svoje osnovno stanovništvo široko elaborira na zasadama filozofskih ideja nemačke klasične filozofije, pre svih, Hegela i Kanta, da bi – verovatno na užas i zgražanje hrvatskih nacionalista – u tri posebna poglavlja izložio neke ključne Marksove filozofske stavove. Nekome se ovo utemeljenje Kangrgine kritike može učiniti

doktrinarnim, ali bih voleo da u Srbiji vidim danas nekoga ko tako otvoreno, sigurno i bez imalo zazora, izlaže i brani Marksov humanistički opus. Kangrga se obilato služi Hegelovim i Marksovim idejama, ali bi bilo krajnje pogrešno zaključiti da je njegov odgovor hegelijanski ili marksistički. Nije potrebna osobita analitička domišljatost da se iza tih ideja otkrije autentična Kangrgina misao o ljudskoj egzistenciji kao nečemu što čoveku nije dato nego je zadato.

Drugo, takođe teorijsko, polazište Kangrgine kritičke pozicije je njegova afirmacija ideje o vladavini prava, visokom stupnju građanske demokratije kao osnovi bilo kog socijalističkog poduhvata. Kritikujući staljinizam kao sistem, Kangrga sociološki jasno i precizno uočava da je jedan, staljinistički autoritarni i u mnogim aspektima zločinački sistem u svetskim razmerama, zamenjen drugim, takođe autoritarnim i zločinačkim sistemom zasnovanom na nacionalističkim pretpostavkama.

Osnovna Kangrgina misao sadržana je već u naslovu knjige *Nacionalizam ili demokracija* da bi u kratkom predgovoru bila maksimalno zaoštrena „*tertium non datur*“. Tu svoju misao će dovesti do pune izvesnosti rečima „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program!“ (str. 17). Elaboriranju tih stavova posvetio je i dva posebna poglavlja „Nacionalizam ili demokracija“ i „Nacionalizam nije i ne može biti politički program“. Kangrga, kao i Dubravka Ugrešić i Boris Buden, ističe da je u Hrvatskoj na delu „kultura i politika laži“ kao vrhovni princip komunikacije. Oštrinu Kangrginog stava ilustruje činjenica da je kao naslov jednog svog iskaza stavio „Biti samo Hrvat, znači još ne biti čovjek“ ili njegov komentar predizborne propagande „koja doslovno smrdi po fašizmu i ustaštvu“. Za savremenu Hrvatsku „katastrofu po svim linijama života“, Kangrga optužuje hrvatske nacionaliste, ustaštvo, pljačkaške krugove moći, a posebno Hrvate-Hercegovce iz zapadne Hercegovine i Bosne. U hercegovačkim plemenskim biračima „iz druge države, koji odlučuju sudbinu Hrvatske“, Kangrga vidi pravu bazu HDZ vlasti.

Da Kangrgina kritika hrvatskih političkih i kulturnih prilika ima daleko šire značenje, pokušaću da pokažem jednim navodom iz njegove knjige: „Zato, kad premijer... za sebe kaže da je on le-

galist, onda je time ostao dužan odgovora: *koji, čiji i kakav legalist?! Ako se, naime, nije ni dimulo u ovaj naslijeđeni tudmanovsko-hadezeovski pljačkaški i rušilački legalitet, kojim se deset godina 'zakonski kralo i uništavalo sve oko sebe', onda je pozivanje na legalitet in abstracto obmana i samoobmana, jer to znači strahšan kontinuitet toga bivšega katastrofalnoga 'legaliteta' tudmanovske vlasti ('mi smo pljačkali po zakonu', to je taj tzv. legalitet), pa se onda ne možemo još i hvaliti poštivanjem tog legaliteta kao 'legalist'". (str. 104)*

Prema Milanu Kangrgi ne gajim samo izuzetno kolegijalno poštovanje, nego i osećanja dubokog prijateljstva. Kako istinska prijateljstva veoma obavezuju, hteo bih i javno da kažem nešto što mi se čini izuzetno važnim. Kangrga je na kraju svoje knjige objavio i tri intervjua. U poslednjem, datom Bogdani Koljević, Kangrga veoma hvali svoje domaćine u Srbiji, kada je došao na Sajam knjiga 2001. godine. Ne sumnjam da je bio veoma lepo primljen. I sam sam svedok srdačnosti kojom je bio okružen. Međutim, među onima koji su prema njemu bili veoma srdačni bilo je i srbijanskih „perača vlastitih biografija“, braće „švercera vlastitog života“ u Hrvatskoj. U osnovi njihovog srdačnog prijema nije stajalo (samo) poštovanje prema oštrom kritičaru hrvatskog nacionalizma i poznatom filozofu, nego i namera da se preko te bliskosti „properu biografije“, bar onih koji su organizovali skupove ili učestvovali na skupovima kojima su Vojislav Šešelj i Mihailo Marković bili glavni govornici.

Izražavajući nadu u mogućnosti prevladavanja nacionalizma kao političkog programa, Kangrga veruje da će manipulatora „nacionalnim osjećanjem biti vjerovatno sve manje“ (172). Bilo bi to sjajno, ali se bojim da su sve novonastale države daleko od realizacije te mogućnosti. Iskustva izbora u Bosni i predsedničkih izbora u Srbiji, kao i bilo kojih izbora u Hrvatskoj, o tome jasno svedoče. To dovodi u sumnju Kanrgin iskaz da „nacionalizam nije i ne može biti ni osnova za politiku, ni politička kategorija, ni politički program“. Mislim da ćemo se, još dugo, nalaziti pred provalijom pitanja, odakle takva snaga nacionalizma i pored svih tragičnih iskustava, zločina počinjenih ne samo nad pripadnicima drugih, nego i vlastitog naroda.

Dodatak 4

Manjinsko javno mnjenje je sačuvalo dostojanstvo Beograda¹

(Intervju za *Glas islama*, razgovor vodio Refik Sadiković)

Dr Božidar Jakšić rođen je u Bosni, školovao se u Sarajevu. Studirao je filozofiju i istoriju, a kasnije sociologiju. Prije trideset i nešto godina otišao je iz Sarajeva jer je protjeran sa Univerziteta; hapšen i suđeno mu je, navodno, zbog neprijateljske propagande. Nakon što je došao u Beograd, bio je dugo bez posla. Međutim, njegove kolege pomogli su mu da nađe posao u jednom institutu i odnedavno je u penziji. Objavio je nekoliko knjiga iz oblasti sociologije. Posljednje dvije knjige su „Balkanski paradoksi“, u kojoj se bavi zbivanjima u posljednjoj, tragičnoj deceniji dvadesetoga vijeka na Balkanskom poluostrvu. Druga knjiga je „Ljudi bez krova“, u kojoj analizira i opisuje život izbjeglica iz Bosne i Hrvatske i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori. Posljednja stvar koju je završio i koju namjerava uskoro da objavi jeste jedno veće istraživanje o životu Roma u Srbiji.

Kako ste se osjećali u vrijeme bombardovanja Sarajeva?

Da neko od Vaših cijenjenih čitalaca ne bi pomislio da svoja osjećanja naknadno gradim, pročitacu Vam jedan pasus iz svog uvoda za knjigu *Balkanski paradoksi*: „U početku ratnih sukoba u Bosni noćima sam nekoliko meseci sanjao jedan san: granate padaju u onaj deo Sarajeva u kome sam odrastao, iznad Katedrale,

1) Novinski naslov je dala redakcija *Glas islama* i odnosi se na marginalizovane građane, a ne na manjinske etničke ili nacionalne zajednice.

od Hajduk Veljkove ulice prema Karpuzovoj i Pirinom Brijegu. U tim ulicama i mahalama bilo je mnogo porodičnih zgrada sa velikim baštama u kojima smo leti brali voće, a zimi se sankali. Negde šezdesetih godina izgrađene su tu neke velike kuće i ambijent je sasvim promenjen. U mojim košmarnim snovima granatirane su te male skromne kuće i pitome bašte, a ne novoizgrađene kućerine. Naknadno sam shvatio da su te granate ubijale i moje detinjstvo. Pripremajući knjigu sećao sam se mog Sarajeva kojeg više nema, mojih Sarajlija kojih više nema. Pre svih strica Rade Jakšića, čoveka čiju sam roditeljsku ljubav, pažnju i brigu osećao čitavog života. Ne manje predivnih ljudi, dragih i pouzdanih prijatelja, Miroslava Miloša i Muhameda Mujezinovića. Junački su, nevini i bespomoćni, izdržali sve strahote ratnih dana i noći u Sarajevu, ali ne i tegobe mira. Neka ovo izdanje bude *in memoriam* Sarajevu kojeg više nema i meni dragih Sarajlija kojih više nema.“

Bili ste u Beogradu sve vrijeme rata, slušali ste vijesti o stradanju ljudi, razaranja kulturno istorijskih i vjerskih spomenika i objekata u Bosni. Kakvo je bilo javno mnijenje, ono što je dolazilo do običnih ljudi i ono što možda nije dolazilo do ljudi, a vjerovatno je postojalo među intelektualcima.

Znate, javno mnijenje nije jedinstveno i mogu da govorim o onom većinskom javnom mnijenju s velikim prezirom, ali prosto-naprosto ne bih vrijedao papir na kome ovaj razgovor može biti objavljen. Govorio bih o manjinskom javnom mnijenju, o ljudima s kojima sam, pred *Adrom* i drugim humanitarnim organizacijama, satima i satima stajao u redu da bi predali pakete za svoje prijatelje u Sarajevu, o ljudima koji su palili svijeće na beogradskim ulicama, o ženama koje su to radile. O njima bih govorio sa velikim poštovanjem. Prema tome, to manjinsko, demokratsko i humano javno mnijenje u Beogradu je postojalo, nasuprot ratnohušakačkom. Tako je bilo manje više u svim dijelovima bivše Jugoslavije. Vrlo mi je žao da se danas na mnogim stranama smatra da u Beogradu nije postojao nikakav otpor. To je samo jedna politička laž, kao što je laž da su u Sarajevu svi ljudi bili dobri i poštteni. I jedno i drugo su političke laži. Priznajem da sam protiv političkih laži bi-

lo koje vrste. Stvari treba diferencirano posmatrati i mislim da je to manjinsko javno mnijenje sačuvalo neko dostojanstvo Beograda. Naravno, to ne znači da ja sam ne smatram i sebe odgovornim što nisam možda učinio i nešto više od onoga što sam činio.

Pratili ste događaje oko ponovne izgradnje Ferhadije u Banjaluci. Kakvo je vaše mišljenje o tim događajima?

Moje mišljenje je veoma kritičko. Taj incident se desio 7. maja 2001 godine. Imao sam priliku da već 8. maja dam intervju za *Radio France international*, kada sam taj incident osudio, ali ne kao huliganski ispad nekih maloljetnika ili nekih neodgovornih ljudi, nego kao smišljenu i stratešku politiku koja se vodi u Republici Srpskoj i koja je, priznajem, više nego skandalozna. To, da se ne dozvoli da se obnovi jedan kulturno istorijski spomenik i vjerski objekt koji čini čast Banjaluci, kao što to čini Aladža-džamija u Foči, kao što čini pravoslavni manastir Žitomislić u Hercegovini, to je jednostavno kulturna i moralna sramota za sve građane u Bosni i Hercegovini. Zbog toga sam taj događaj osudio kao dio jedne fašistoidne politike koja se vodi u Republici Srpskoj.

Spomenuli ste da ničije nije „maslo za ramazana“.

„Ni njegovo maslo nije za ramazana“, govorilo se u mojoj Bosni, kada bi neko lijepo pričao a loše radio. S obzirom na razmjere tragedije, ne samo u Bosni, mogu slobodno reći „ničije maslo nije za ramazana“ i svak bi trebalo da pogleda i u svoj sahan i u svoju seharu. Svašta bi našao! Neophodno je da se svi suočimo sa vlastitim odgovornostima. To što sam veoma kritičan, na primjer, prema nacionalističkoj politici u Republici Srpskoj, ne znači da nisam kritičan prema nacionalističkoj politici koja se vodi u zapadnoj Hercegovini, prije svega politici HDZ-a, da nisam kritičan prema nacionalističkoj politici SDA u Sarajevu i ja to jednostavno ne želim da krijem. Nacionalne političke i kulturne elite smatram izuzetno odgovornim za tragediju i drugih i vlastitih naroda. Naravno, s ovakvim svojim stavom nigdje nisam prispio. Ilustrovaću Vam to jednim detaljem: U očaju zbog onoga šta se dešavalo oko Sarajeva i u Sarajevu u jednom trenutku želio da se vratim u Sarajevo, da bar podijelim sudbinu sa svojim prijateljima

i ostalim građanima Sarajeva, bez obzira kom narodu pripadali. Kontaktirao sam prijatelje i oni su mi rekli: „Ne dolazi, sasvim je svejedno koja bi od šovinističkih grupa da te ubije.“ Načelni sam protivnik svakog nacionalizma, bio srpski, hrvatski, bošnjački, albanski, bilo čiji. Naučio sam da u čovjeku vidim, prije svega, čovjeka. A ako pođemo od tog stava da je čovjek, ljudsko biće dužno poštovanja, ja sam obavezan da poštujem drugo ljudsko biće, bez obzira na boju kože, vjeru koju ispovijeda, naciju kojoj pripada. Tek onda mogu braniti svoje ljudsko dostojanstvo. U svakoj drugoj priči jednostavno pravim selekciju, ponašam se diskriminatorski prema drugim ljudima i to je s moje tačke gledišta krajnje ljudski nepošteno.

I sami ste bili politički proganjani, a onda ste '82-83. vi ustali da branite političke zatvorenike u Sarajevu, u Foči...

Pa znate šta, te ljude, inače političke neistomišljenike, branili su neki intelektualci i u Beogradu i u Zagrebu, prije svih *Praxisovci* ili ljudi u to vrijeme bliski *Praxisu*. Moja solidarnost je bila velika, ali su moje odbrane, na žalost, bile slabašne. Naravno, ne hvalim se time da sam bio politički proganjan. To nije bio izraz neke moje eventualne građanske hrabrosti ili pameti, ali ni pameti onih koji su me proganjali. Nikada nisam bio neprijatelj ni Bosne niti Jugoslavije i ta priča o „neprijateljskoj propagandi“ zbog članka u *Praxisu*, filozofskom časopisu koji je izlazio u Zagrebu, je jedna politička svinjarija, žalosno svjedočanstvo o ružnom vremenu. U krajnjoj liniji ta politika i ti ljudi koji su tu politiku vodili su na jedan loš način završili, a ja evo, hvala Bogu, bitišem i dalje, i dalje mislim ono što sam i ranije mislio, radim ono što sam i ranije radio. Naravno, ta nedaća mi je pomogla da bolje shvatim staru volterijansku mudrost da moram braniti pravo drugog čovjeka da iskazuje javno svoje misli iako se s njim ne slažem. Otuda sam smatrao da moram dići svoj glas kada su politički progonjeni muslimanski intelektualci. Namjerno kažem muslimanski, a ne bošnjački, mada pravnim razliku, jer su zbog toga bili proganjani. Kao i oni, bili su proganjani i neki drugi ljudi u Sarajevu, Zagrebu, Novom Sadu, Beogradu, Prištini itd. Da bi imao slobodu, čovjek mora braniti slobodu drugog, onoga koji

drugačije misli, ima druge rezone, običaje, drugačiji pogled na svijet i da u njemu vidi čovjeka koji ima pravo da te svoje stavove i uvjerenja javno iskazuje. Samo ako pođemo od pretpostavke da su „svi drugačiji, a svi jednaki“, u tom slučaju mi ćemo imati slobodu. Braneci druge i drukčije, zapravo, branimo svoju slobodu. Pravo na razliku je, rekao bih, jedno od osnovnih ljudskih prava. Život među istomišljenicima bio bi jedan strašno dosadan život.

Na nedavno održanoj tribini u Novom Pazaru spominjali ste latentni fašizam i povampireni populizam. Evidentno je da oni i dalje postoje. Da li postoji način da se mi oslobodimo i „izliječimo“ od tih zala?

Liječenje mora da traje dugo. Spominjao sam i spominjem fašistoidnost i populizam u svim novonastalim državama na tlu bivše Jugoslavije, ne samo u Srbiji, nego i Hrvatskoj, Bosni, pa i u Makedoniji, a na nešto sofisticiraniji način i u Sloveniji. Ako Vas iznenađuje pominjanje Slovenije, pogledajte, na primjer, neke tekstove Rastka Močnika koji o tome veoma jasno svjedoče. Fašizam i populizam su realne opasnosti kojima se ljudi moraju suprotstaviti. Mahanje kokardama i ustaškim zastavama, kao i drugim sličnim obilježjima, neće ljude na Balkanu nikuda dovesti osim tamo gdje ih je uvijek dovodilo – u zločin i tragediju. Proces oslobađanja podrazumijeva i denacifikaciju. Proces oslobađanja građana novonastalih balkanskih država od plitkournne šovinističke i populističke politike, rekao bih, zločinačke politike, sadržane u osnovnoj ideji da nam nema zajedničkog života, biće dug, protivrječan i mukotrpan. Nasuprot toj osnovnoj ideji, tvrdim da nam nema života bez zajedničkog života, što naravno ne znači da moramo živjeti u jednoj državi, pripadati istom narodu ili ispo-vijedati istu vjeru. Za početak je dovoljno međusobno poštovanje, saradnja na bazi jasno definisanih interesa, izgradnja mostova povjerenja. Ako je endemski tip nacional-socijalizma karakterističan npr. za srbijansku, povampireno ustaštvo za hrvatsku, nacionalni fanatizam za bošnjačku, albansku ili slovenačku dominirajuću elitu, onda su perspektive razumjevanja i istinske saradnje dosta neizvjesne. Jednostavno, smatram da je pred građanima ovih zemalja dugi proces otrežnjenja od šovinističkih politika nacionalnih elita. Onom ko misli da se to može jednom proklamacijom,

nekim potezom pera ili nekom velikom međunarodnom ili domaćom konferencijom da uradi mogu reći da se ljuto vara. Neophodno je osloboditi se tih zala u svakodnevnom životu. To je dio našeg svakodnevnog života i mi moramo u svakodnevnom životu da se toga oslobodimo. Da postanemo osjetljivi na zlo u nama i oko nas, da postanemo sposobni da se tom zlu suprotstavimo. Samo pod tim uslovima ćemo moći da izađemo iz katastrofe u kojoj se svi zajedno nalazimo. Bošnjaci su strašno stradali, ali dozvolite, stradali su i Srbi, stradali su i Hrvati. Samo su razmjere stradanja različite, ali ćete svugdje naći primjere stradanja. Hajmo, pokušajmo da ovdje na Balkanu živimo u jednom svijetu bez stradanja, u svijetu sa poštovanjem razlika, u svijetu sa poštovanjem drugog. Ako i ne bi živjeli u materijalnom smislu bolje, živjeli bi u moralnom smislu bolje, živjeli bi u kultumom smislu bolje, bolje bi se mentalno osjećali. Za mene nemaju neki osobit smisao i značaj razne konferencije na kojima se govori engleski i „lokalni jezici“ i na kojima se okupi nas nekoliko koji smo otvoreni jedni prema drugima, slažemo se međusobno, izjadamo, donosimo neku deklaraciju kako su svi ljudi braća itd. Daleko je značajnije vidjeti šta se dešava u svakodnevnom životu i tu nešto bitno mijenjati. To bi tek imalo smisla. A to da se ljudi ritualno sastaju i da se potom razilaze i svako po svome i dalje da radi i da se gleda preko nišana, to je nešto što nas nikuda neće dovesti. Ovaj balkanski prostor će zapravo ostati *kloaka Evrope* i još će dugo po Evropi smrditi. Na nama, stanovnicima ovog dijela Balkana je da to promijenimo. Što prije, to bolje!

Rekli ste da u zadnje vrijeme provodite istraživanja o položaju manjina, posebno Roma u Jugoslaviji. Kažite nam nešto o tim istraživanjima?

Žnate šta, za mene su, kao prvo, Romi ljudi, naši sugrađani, istina nevidljivi i često nepravedno zanemareni sugrađani. Jednostavno sam se okrenuo Romima kad sam vidio katastrofu u kojoj smo se našli i okrenuo sam se njihovom životu, jer su oni najspособniji za preživljavanje. Okolnosti u kojima oni žive su najčešće beskrajno neljudske. Pogledajte život Roma na Batnjiku kraj Novog Pazara, pa će Vam biti jasno na šta sam mislio. Zadivljuje me njihova sposobnost da i u tim uslovima preživljavaju, i otuda moje

ogromno poštovanje prema Romima. Jednostavno mislim da svi mi i Hrvati i Bošnjaci i Srbi, možemo od Roma dosta toga da naučimo i bilo bi krajnje vrijeme da shvatimo da se od Roma ima šta naučiti bar u ovim vještinama preživljavanja u krajnje nemogućim, siromašnim uslovima. I ne samo u tome! Ako sam uspio da nešto malo reflektore i simpatije javnosti usmjerim u pravcu Roma, mislim da moj rad i moja istraživanja imaju nekog smisla.

Jeste li prvi put u Novom Pazaru?

Ma jok, u Novi Pazar i Tutin sam dolazio i ranije. Od kako je počeo rat ja sam u ove krajeve počeo da dolazim. Dolazio sam sa svojim prijateljima Švajcercima iz nekih humanitarnih organizacija. Boravio sam u Tutinu, u Prijepolju, u Novom Pazaru, u različitim mjestima po Sandžaku. Išli smo doduše i u druge krajeve Srbije, tako da sam ovdje i tamo stekao jedan broj poznanika, kolega i prijatelja s kojima se uvijek rado vidam. Moram priznati da u Novi Pazar volim da dolazim. Svojim sam prijateljima Švajcercima koji su se čudili broju „mercedesa“ u šali rekao: „Znate, jeste vi bogata zemlja, ali Novi Pazar je grad sa najvećim brojem 'mercedesa' po glavi stanovnika, bar koliko ja znam“.

Ima li još nešto o čemu biste rado nešto rekli a o čemu vas ja nisam pitao?

Volim da se i javno zna da sam rođen u Bosni, da je Bosna moj zavičaj. Bosnu volim baš kao zavičaj, bez ikakvih političkih, nacionalističkih i drugih natruha. Ponosim se time što me, bez obzira na teškoće i nepravde koje sam baš u Bosni doživio, nikada „diluvijalne“ bosanske mržnje nisu obhvale nego sam uvijek za Bosnu gajio poštovanje.

Rekli ste da ćete ići po pasoš u Sarajevo?

Što da ne! Rođen sam u Bosni i hoću da imam i bosanski pasoš. Ne vidim u tome ništa neobično, ni dobro ni loše, pogotovu sad kad postoji mogućnost dvojnog državljanstva. To je jednostavno moja privatna građanska stvar koja se nikoga ne mora ticati.

Bibliografska beleška

„Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji“, rad pripremljen za naučni skup „Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“, u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, marta 2001. godine, objavljen u zborniku *Revolucija i poredak, O dinamici promena u Srbiji* (priredili Ivana Spasić i Milan Subotić), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001, str. 225-240. Prevod na engleski, „Democratic Deficits in Political Changes in Serbia“, in: *Revolution and Order, Serbia after October 2000* (eds. Ivana Spasić and Milan Subotić), Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade, 2001, pp. 225-240. Prevod na grčki jezik u: *Sihrona temata*, № 78-79, Dec. 2001, pp. 14-23.

„Građani, vlast i demokratija“, rad pripremljen za naučni skup „Iskustva tranzicije: Srbija – godinu dana posle“, objavljeno u *Bilans promena, Srbija – godinu dana posle* (priredio Jovica Trkulja) Kikindski dijalozi, Kikinda, 2002, str. 129-138.

„Bogatstvo razlika: Doprinos verskih zajednica demokratiji u post-totalitarnom društvu“, u: *Demokratija i religija* (ur. Goran Bašić i Silvo Devetak), CIE – ISCOMET, Beograd, 2003, str. 161-165. Prevod na engleski: „Richness of Differences: Contribution of the Religious Communities to Democracy in the Post-Totalitarian Society“, in: *Democracy and Religion* (eds. Goran Bašić and Silvo Devetak), CIE and ISCOMET, Belgrade, 2003, pp. 171-175.

„Nacionalna država i državna crkva“, *Vere manjina i manjinske vere* (priredili D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković), Junir – Zograf, godišnjak, God. VIII (2001), Niš, str. 31-34.

„Srbija posle Đinđića“, *NIN*, br. 2732, 8. maj 2003, str. 30-31.

Razgovor za novosadski *Dnevnik* (vodila Ljubinka Malešević u Beogradu, 11. decembra 2001), objavljen u dnevnom listu *Dnevnik*.

„Kraljica Natalija u ulici Narodnog fronta“, *Republika*, br. 312-313, 1-31 jul 2003, str. 47.

„Nacionalizam/populizam versus građanska opcija – Srbija“, neobjavljen rad, pripremljen u okviru projekta „Civilno društvo i politička kultura – uporedna analiza Hrvatske, Crne Gore i Srbije“, saopšten na Konferenciji „Civilno društvo i politička kultura – uporedna analiza Hrvatske, Crne Gore i Srbije“ održanoj na Paličiću, 26. septembra 2003.

„Interkulturalnost i tolerancija“, izvod iz neobjavljenog predavanja održanog pod naslovom „Interkulturalnost, tolerancija i nacionalizam“, u Novom Sadu, 27. marta 2002.

„Nacionalizam i jezik – jedno balkansko iskustvo“, rad nastao u realizaciji projekta *Individualni i kolektivni identitet u postkomunizmu*, pripremljen za međunarodni skup „*Strong*“ and „*Weak*“ *Languages in the European Union – Aspects of Linguistic Hegemonism*, Thessaloniki, 26-28. mart 1997. godine. Na srpsko-hrvatskom jeziku objavljen je u časopisu *Filozofija i društvo*, 11, str. 83-94, 1997; na engleskom pod naslovom „Nationalism and Language: A Balkan Experience“, „*Strong*“ and „*Weak*“ *Languages in the European Union – Aspects of Linguistic Hegemonism*, Centre for the Greek Language, Solun, 1999, Vol. II, pp. 609-615; grčkom pod naslovom „ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ: ΜΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ“, „*Strong*“ and „*Weak*“ *Languages in the European Union – Aspects of Linguistic Hegemonism*, Centre for the Greek Language, Solun, 1999, Vol. II, pp. 616-623; francuskom pod naslovom „Nationalismes et langues: une expérience balkanique“, u: *Que nos valeurs sont universelles et que la guerre est jolie*, u: Yanick Bovy and Barbara Delcourt (eds), Editions du Cerisier, Cuesmes, Mons (Belgija), 1999, pp. 99-109. Rad je takođe objavljen u Sarajevu pod naslovom „Nacionalizam – jedno balkansko iskustvo“, *Bosanska vila*, Sarajevo, 7-8, 1997. str. 43-48, zatim u Zagrebu „Nacionalizam i jezik, jedno balkansko iskustvo“, *Europa i Nacionalizam*, Zagreb, Deureks, 1999. Napokon u Božidar Jakšić, *Balkanski paradoksi*, Beogradski krug,

Beograd, 2000, str. 196-204. Indikativna je činjenica da je rad objavljen u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu.

„Raspad Jugoslavije i podela jezika“, rad pripremljen na engleskom jeziku pod naslovom „The Disintegration of Yugoslavia and the Division of Language“ za The International Scientific Conference, *Language-Society-History: The Balkans*, Thessaloniki, November 11-12, objavljen u zborniku *Intelektualci u tranziciji* (priredio Jovica Trkulja), Kikindski dijalozi, Kikinda, 2003, str. 207-224. Prevod na engleski i grčki jezik je u štampi.

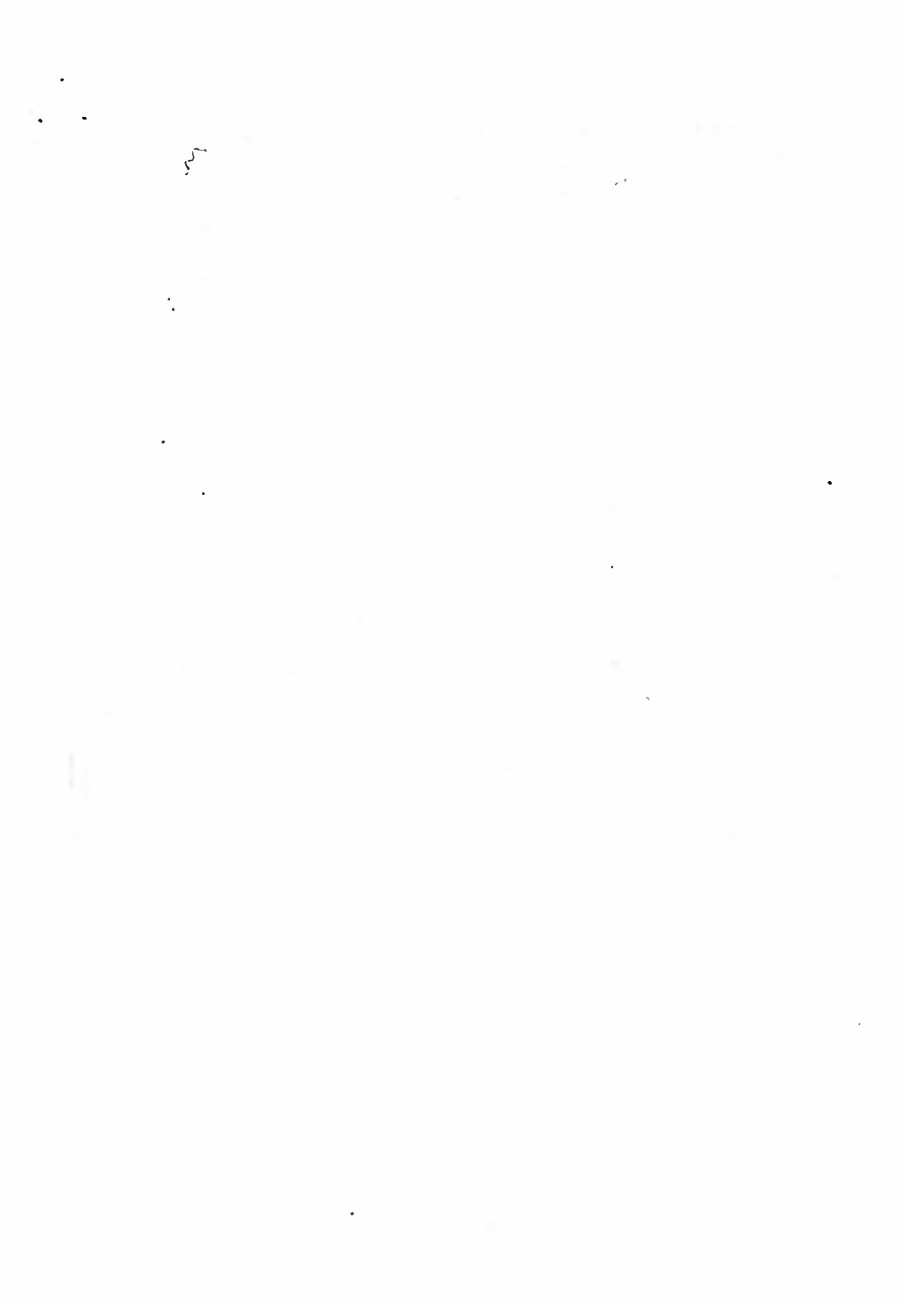
„Naučna saradnja – izlaz iz pustinje“, neobjavljen rad, pripremljen na engleskom jeziku pod naslovom „Scientific Cooperation – a Way Out of the Desert“ za The International Conference, *Science for Peace and Development – Regional Scientific Cooperation in SEE in the context of European Integration*, Maribor 4-6th of October 2001.

„Nova lica jezika Ranka Bugarskog“, reč na predstavljanju knjige R. Bugarskog u Centru za kulturnu dekontaminaciju, 18. oktobra 2002. u Beogradu, objavio *Reporter*, Banja Luka, 29. oktobar 2002, str. 54-55.

„Šverceri vlastitog života Milana Kangrge“, *Republika*, br. 304-305, 1-31. mart 2003, str. 54-56.

„Nacionalizam ili demokracija“, razgovor o knjizi u biblioteci u Staroj Pazovi, 17. decembar 2002, objavljen u časopisu *Republika*, br. 301-302, 1-31 januar 2003, str. 51-52.

„Manjinsko javno mnjenje je sačuvalo dostojanstvo Beograda“, intervju za *Glas islama*, br. 75, god. VII Zu-l-ka' de/zu-I hidždže 1423/februar 2003, str. 20-23.

DEMOCRATIC DEFICITS IN POLITICAL CHANGE IN SERBIA

My basic thesis can simply be formulated. *Political change* indisputably took place in Serbia through the September and December elections in Serbia and Yugoslavia and particularly through the confirmation of the will of the citizens on 5 October, 2000. However, *it is not yet clear whether it is a question of democratic changes*. In any case, one cannot speak about revolutionary changes in Serbia, as was often the case during the state of euphoria produced by learning that Slobodan Milošević lost his power. Bearing in mind the indisputably correct statement that every change requires time, I wish to believe that strivings for democracy will be more clearly articulated during that period. I shall try to expound my thesis about democratic deficits by pointing to some social circumstances and characteristics of political factors of those changes.

First of all, it is necessary to say a few words how those changes took place at all. The participants in the elections – both the ruling and opposition parties – were *stunned* to learn of the election results and the clearly expressed will of the citizens. Should one wish to be ironical, one might say that it was the question of “comedy of errors”. The Socialists participated in the elections being convinced that they would win. The opposition decided to participate in these elections after considerable reluctance due to unfavourable conditions, being convinced that it could not win.¹ On the wings of their propaganda the Socialists made a comple-

1) To what extent disbelief in the possibility of winning the elections was widespread is best shown by the fact that the Democratic Opposition of Serbia (DOS) put up the anonymous student Golubović as its candidate against Dr Vojislav Šešelj, one of the pillars of Milošević's regime. Dr Šešelj and the DOS, including that young man, must have been surprised to learn that Golubović won the election.

tely wrong assessment of their strength and too transparent story about the "victory" over the NATO forces, as well as the effects of their stigmatization of the opposition leaders as *notorious traitors*. On the other hand, being aware of their weaknesses, the opposition parties did not make a realistic assessment of the strength of Milošević's "system" of government.

Such a situation created general confusion, which spread to all spheres of public life although, to tell the truth, the situation was difficult and confusing for a long time. Official propaganda was full of praise for the most prosperous country in Europe and celebrated the "victories over the NATO aggressor" and "successes" achieved in the reconstruction of the country, presenting Potemkin villages to the citizens on a daily basis. At that time, however, the citizens lived in poverty and despair, jobless and without any prospects for the future, while hundreds of thousands of refugees lived in squalid conditions. Despite aggressive propaganda, spread by state institutions through state-controlled electronic media and statements of the ruling parties and state institutions and presenting virtual reality, the citizens could not tolerate their disastrous life any more. Confusion was also stirred up by monarchists, clerical circles and narcissistic members of the cultural elite who jumped into the "victorious train" immediately after the elections. The behaviour of Dejan Medaković, Matija Bečković, Milorad Vučelić and others can be included in "new contributions" to the history of man's dishonour.

More realistic and more sober analysts were aware of the fact that after the NATO bombing, in the summer of 1999, Serbia had a weak government and weak opposition. The regime lost all sense of reality, while most of its representatives competed in serving the leader and mafia-style accumulation of wealth. On the other hand, the opposition was disoriented by the NATO bombing and, exposed to relentless attacks and accusations of the massive propaganda and repressive apparatus of the ruling clique, seemed helpless and as if lacking self-confidence.² Neither of them coun-

2) Suffice it to compare the writing of the daily *Politika* about the presidential candidate, Dr Vojislav Koštunica, before the September elections and after he had been elected President. It can be compared with the writing of the Paris press after the return of Napoleon I to power and his campaign from Marseilles to Paris. *Nihil novi sub sole!*

ted on the strongly expressed will of the citizens and the *significance and value* of the fact that the students, gathered around the organization OTPOR (Resistance), took on their shoulders the venting of political and physical fury of the ruling circles (in the literal sense of the word, too). This wave of repression against the students turned out to be counterproductive. Physical force used by the regime intensified the revolt of the citizens and freed them from fear. Just like during the protests in 1996/97, the citizens expressed their free will, which could not be suppressed either by the violence of the regime or petty calculations of the opposition leaders. This was certainly contributed by the fact that the retrograde political group led by Vuk Drašković dropped out of the political game as the victim of its unrealistic calculations and its discrediting while exercising power at the local level.

The citizens surprised both of them with their votes on 24 September and literally stunned the ruling parties by the strongly expressed confirmation of their will on 5 October. The blows taken by the hitherto ruling parties were so strong that they were unable to regain their strength until the election on 23 December and it is highly questionable whether some of them (the JUL, for example) will ever be able to recover. The victorious coalition was also astounded at popular support and the power deriving from it. This created new confusion. The hitherto ruling parties could not understand that they lost their power and the new ruling parties did not believe that they won the election. The former were not aware of their defeat and the latter of their victory. The former did not realize that the time of their power passed hopefully once and for all, while the latter found themselves partly unprepared to assume power. Hence so much clumsiness, so many contradictory and counterproductive moves on both sides. Confusion is still felt in many spheres of life and, naturally, its victims are citizens. The process of recovery of the destroyed country and society will last much longer than necessary.

There is no doubt that in one paper prepared for a scientific meeting it is not possible to deal with all circumstances in the economic, political, cultural and value spheres, as well as with the characteristic features of the new situation. The disastrous economic situation, destroyed economic life of the country, total

criminalization of economic and political life, significance of the black market for the survival of a large majority of Yugoslav citizens, high unemployment rate and the disappearance of the middle class in the process of total impoverishment of the society are only some of them. The lack of any value system or moral principles in the society also poses an obstacle to strivings for democracy. Here mention should be made of ethnonationalism and chauvinism displayed by a great part of the cultural and political elite, the low level of general and political culture of both the political elite and citizens, gloomy prospects for the future of young generations, which are typically on the losing side, survival as lifestyle, populist tradition and the spirit of communality, similar thought and behaviour patterns of the old and new management structures, half-measures and hiding behind legalism.

All these circumstances call for a specific analytical approach. On this occasion, attention will be devoted to some circumstances and characteristic features of the present situation in Serbia, which may not be the most significant, but can most directly be observed.

1. The Nationalist Character of Most Political Parties in Serbia, Including Members of the DOS

The process of disintegration of the Titoist authoritarian system of government did not lead Serbia, or other newly formed states in the territory of the former Yugoslavia, to democracy, but to an ethnonationalist form of collectivism, expressed by the archaic term "*sabornost*" (*synphonia*). The new party pluralism of the early 1990s did not generate more *types of political parties* despite a great number of new political parties, some of which were evidently formed by the ruling party of Slobodan Milošević. According to their character and political programme, a large majority of them was nationalistic. Thus, ethnonationalism assumed a dominant role on Serbia's political scene. Those rare political parties, such as the Social-Democratic Union of Žarko Korać or, in part, the Civil Alliance of Vesna Pešić and Goran Svilanović, which were not expressing a strong nationalist sentiment, were

numerically inferior and had no greater public influence. Only additional, in-depth critical analyses will be able to provide a precise answer to the question as to whether Milošević's policy was criticized by some opposition parties due to his failure to fulfil his and their dream about a victorious Serbia, a strong Greater Serbia that will dictate to its neighbours not only the terms of mutual co-operation, but also the conditions and boundaries of their life. Thus, it is no wonder that some of those political parties frequently changed their attitude towards Milošević. The notorious or, better said, *vulgar* example of such a change in the attitude towards Milošević's regime is the behaviour of the "Serbian Radicals". Some other parties, like the SPO, for example, did not lag behind them very much, although it tried to present itself in public as the "major" opposition party for a long time. With its authentic and deeply conservative nationalism, anti-Milošević oriented in principle, the Democratic Party of Serbia (DSS) was also unable to avoid controversial closeness to such political parties as Novak Kilibarda's National Party of Montenegro or Radovan Karadžić's "government" in the parts of Bosnia-Herzegovina which were to be called "Republic of Srpska". Naturally, in describing Serbia's political scene, one must not lose sight of the *per definitionem* nationalist parties of Vojvodina Hungarians, Bosniacs (Sulejman Ugljanin's SDA in Sandžak, for example) and others. From such an ethnonationalist orientation of the Serbian political parties, most of which are members of the Democratic Opposition of Serbia (DOS), it is difficult to expect political change towards democracy.

2. The Führer Principle of the Internal Organization of Almost All Political Parties

Serbia's political scene of the 1990s was not spared of the logic of German National Socialism – one people, one state, one party, one leader – at least when the leaders of political parties were in question. The former Communists, who changed the name of their party into the Socialist Party of Serbia (SPS), already had their infallible leader who was supported almost unanimously

by the population for a long time and especially within the first years of his coming to power. However, the newly formed opposition parties did not lag behind them. Each party was distinguishable by its leader rather than by its political programme, commitment or activities. Moreover, there were frequent conflicts within them over the party leadership and the impatient aspirant to the leader's position would most often opt for the formation of his own party, thus becoming its infallible leader. A record is probably held by the Democratic Party (DS), which was divided a few times, thus making a great contribution to the diversity of Serbia's political parties. Especially grotesque were the attempts of the leaders of some political parties, such as the Serbian Renewal Movement (SPO), for example, to look like respectable statesmen while offering themselves as candidates for the leaders of the state and nation ("all Serbdom"). In the Civil Alliance (GSS) there were also splits, but it was the only political party that succeeded in solving the leadership problem in a relatively peaceful way. Although the political parties in Serbia are distinguishable by their leaders, it would probably be too harsh to conclude that the SPS, SRS and DS or DSS do not differ among themselves in principle when their internal organization is in question.

Differences do exist and, at times, can be considerable. However, the organization of political parties according to the *Führer principle* points to the lack of democracy within them. Thus, one can hardly expect that the undemocratically organized political parties will be able to promote democracy in the country and society. The reasons are very simple. Let us cite just three of them. First, the leaders of the DOS, which is now in power, behave as if they have forgotten that they had been elected thanks to the *votes of the citizens against Milošević* and not thanks to their well-conceived programmes. Most citizens were tired of Milošević and his regime and, thus, voted for the DOS. Second, the leaders of the DOS seem to be forgetting that a great contribution to their victory was made by non-governmental organizations, especially *OTPOR* and *trade unions*. Without those organizations as well as foreign support, their victory would hardly be imagined. Third,

the leaders of the DOS are establishing new oligarchic government structures. Their frequent meetings are beginning to resemble the Titoist and post-Titoist meetings of "coordinating bodies", which were completely moved out of any legal government structure. It is interesting to note that this is done by the persons who plead for "legality" and "transparency" in political matters. Moreover, the legally elected bodies of government are faced, to put it mildly, with the formalization of an oligarchic method of government. How else could one explain the fact that the Government of the Republic of Serbia has seven Vice-Presidents?³

Naturally, the Government is only the tip of the iceberg, which is made up of a system of all state institutions and enterprises. *The oligarchic behaviour of political leaders gives rise to the chameleonlike behaviour at the middle and lower levels of government.* Moreover, if one adds *partisanism* – which is present in Serbia by tradition – to all this, the results in the sphere of democracy are disastrous. Namely, the people know that they cannot apply for any position in the government apparatus or firms unless they are close to one of the ruling parties, irrespective of their educational background, expertise or high professional ethic. This resulted in the *revival of populism in Serbia.* According to the latest surveys, 91 per cent of the population has a positive opinion about President Koštunica, and 53 per cent has absolute confidence in him.

3. Clericalization of Public Life

Clericalization of public life is a two-way process, which is often confusing and contradictory. On one side, after half a century of "fasting" and their unjustifiable removal from the public scene, the Serbian Orthodox Church as well as other religious communities were trying to return into public life as fast and as

3) In folk tradition, the number seven is often related to a "seven-headed dragon". This tradition certainly belongs to the past, but some dilemmas have remained, at least among those who know that the Government of the Swiss Confederation has a *TOTAL OF SEVEN* members. The difference probably lies in the fact that Switzerland is a *poor state of rich citizens*, while someone thinks that Serbia can be a *rich state of poor citizens*.

much as possible. Vulgar atheist propaganda was replaced by vulgar religious propaganda. Its main targets were not atheists, as one might expect, but various religious sects, whose flowering in times of crisis is a regular occurrence. The Serbian Orthodox Church tried to act as the "guardian of all Serbdom", giving its support to Milošević's regime from time to time and frequently to the opposition and some individuals as well. At times, it condemned war tragedy and appeal for peace, but its dignitaries, not so rarely, also took part in stirring up nationalist passion and in war-mongering propaganda.⁴ The impatience of some members of the Holy Synod to strengthen their ties with the decisive political factors and become part of such circles, often resulted in strange statements and public actions that had nothing to do with religious life.

However, it would not be fair to put blame only on some representatives of the Serbian Orthodox Church for their attempts to clericalize public life. In this respect, they were just following numerous prelates of the Catholic Church in Slovenia, Croatia and Bosnia-Herzegovina, as well as representatives of the Islamic Religious Community in Bosnia-Herzegovina. Moreover, some representatives of the Serbian Orthodox Church were manipulated not only by the Socialist Party of Serbia, Radicals or government bodies, but also by some opposition leaders and activists of student political groups. All of them were invoking the great authority of Patriarch Pavle in an attempt to "cover" their political actions and behaviour by it. However, that was saying more about their weakness than about their strength.

Extremist tendencies towards the clericalization of political life in Serbia were taking very different forms, ranging from the formation of the inferior St Sava Party to the prohibition of some theatre performances and efforts to organize "synods of the clergy and laity" so as to solve a political crisis in Serbia. The proponents of

4) One of the church dignitaries, for example, appeared on TV showing necrophilically a child's skull and broken finger, while another one, together with Željko Ražnatović - Arkan, was awarding "Obilić medals" to members of paramilitary formations near Nikšić for their "participation" in the Dubrovnik theatre of operations and big plundering in Konafile, or "takeaway", as they call it by tradition.

such ideas were not only the politically anachronous Christian Democrats, after the historical experiences of Italy and some other European countries. Such a contribution was also made by Professor Svetozar Stojanović, a man who consistently proved his commitment to democracy, in his work *Na srpskom delu Titonika* (*On the Serbian Side of the Titanic*). In his speech at the gathering entitled "How to Save Serbia" on 3 July, 1999, Stojanović identified the Serbian Orthodox Church as "the only indisputable catalyst of 'Rallying for the Salvation and Revival of Serbia'".⁵ And in his speech before Patriarch Pavle on 21 June, 1998, Stojanović pointed out that our people and our country were "in mortal danger" and that "the very survival of the people and the country will soon be endangered. Therefore, the Serbian Orthodox Church, as our leading 'metapolitical' institution, must sound the alarm for rallying and counselling", because neither the democratic opposition nor the University nor the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) are up to this task.⁶

-
- 5) Svetozar Stojanović, *Na srpskom delu Titonika* (*On the Serbian Side of the Titanic*), "Filip Višnjić", Social Research Centre, Belgrade, 2000, p. 117 (underlined in the original). He also stated as follows: "Those who are familiar with my analyses and publications know that I have been arguing for years that the time will come when the Serbian Orthodox Church will have to assume a pivotal role. Note that it is the question of a metapolitical role of the church and not of a political one – in the salvation of the people, the congregation and the state." Ibid, p. 130.
- 6) Ibid, p. 118. In one article, which was published in NIN on 1 June, 2000, Stojanović is resolute: "It is high time that it rings all its bells and summons the "Synod of the Clergy and Laity". Ibid, p. 123. Stojanović rejects in advance the three possible remarks on his view as unfounded (i.e. that a political involvement of the church is in contradiction with its character, that such an involvement is without precedent and that the church, as a "civil society" institution, must be separated from the state). He holds that this is not a political struggle, but a struggle for national salvation, that the involvement of the Church in some Latin American countries is similar and that a "civil society" is not an "atheist society", because believers constitute the majority. The only problem lies in the fact that in Serbia there are more religious communities, that one-third of its population are not Serbs or members of the Serbian Orthodox Church, and that among the Serbs themselves there is a great number of atheists. Equating affiliation to the Serbian nation with affiliation to the Serbian Orthodox Church has far-reaching consequences of which Stojanović was evidently unaware while trying to do something for the salvation of "the people, the congregation and the state".

Nevertheless, a deficit in the democratic potential of a society is indisputable if the church and the state are not separate. A democratic state is secular. By the same token, theocratic states are not democratic, but this does not mean, however, that every secular state is democratic.⁷ On the other hand, every citizen has an inviolable right to be a believer and a member of *one of the religious communities*, as well as to practice his religion freely. Likewise, religious communities have the right to organize the *religious life and education* of their members.⁸ Moreover, one does not have to be a believer to understand the great significance of religious communities in the spiritual and cultural life of society.⁹

-
- 7) If one leaves aside the case of Iran, which confirms this thesis in full, the hybrid case of Israel does not refute it either. Namely, one cannot deny the presence of strong democratic elements in the political life of Israel but, due to even stronger, constitutionally guaranteed theocratic elements, its democracy is restricted and constantly threatened with suspension. It is also noteworthy that for one-fifth of the non-Jewish population in Israel that is not democracy at all.
 - 8) Naturally, no reasonable person would ever be against religious upbringing and education of members of religious communities. If one watches certain members of our political and cultural elite crossing themselves, one can understand quite easily why such education is necessary. However, the question that imposes itself is whether the "reintroduction of religious instruction into schools" – which most often implies the "reintroduction" of religion as a required subject and the "reintroduction of instruction in the Orthodox faith" – is the best solution. It is amazing that even more farsighted representatives of the Serbian Orthodox Church have not derived any conclusion from the ill fate of "Marxism as a required subject in school".
 - 9) As far as democratic changes are in question, it is certainly a good sign to have a believer as the President of the Republic or Prime Minister after several decades. However, their meetings with dignitaries of the religious community to which they belong cannot be the meetings of a statesman's character, but only a part of their personal privacy. One cannot, for example, refuse a one-hour meeting with the US Secretary of State, giving the critical situation in southern Serbia as an excuse and then go, with an impressive entourage, on a two-day pilgrimage to the Orthodox holy places, although the "situation in southern Serbia" did not change at all. In the early 1990s, the democratic public in Serbia criticized Slobodan Milošević for his refusal to meet with Warren Zimmerman, US Ambassador to Belgrade, with good reason, because it was aware that such a behaviour was harmful to the Yugoslav interests. Why should one retain old bad manners?

4. Monarchist Tendencies

The more Yugoslavia was turning into Serboslavia, the more the monarchist tendencies were growing. Monarchists never developed into a relevant political group, but the expression of pro-monarchist views or, for example, membership in the Crown Council, whatever that means, was regarded by some Belgrade's intellectuals imbued with loudly coloured nationalism as the matter of prestige. The members of the Karadorđević royal family began visiting Belgrade and Serbia as distinguished guests on an increasing scale. The behaviour of some of them, like Prince Tomislav, provided a real basis for their high reputation. The others, like Prince Aleksandar – at first confusedly, so that Voynovich's aspirant to the throne would envy him, and later on somewhat more rationally – displayed clear political ambitions. But, if the behaviour of the members of the royal family could be understood, the behaviour of their *ad hoc* entourage – Belgrade's ladies and cavaliers – seemed more than grotesque. A reputation as a poet, architect, university professor, academician and the like was evidently insufficient for their ambitions. Thus, they wished to confirm it and strengthen it by establishing their close ties with the would-be *Crown*. The public remained mostly indifferent, while some political leaders were displaying their commitment to monarchism according to the exigencies of the political moment.¹⁰

Within their attempts to restore monarchism, one could hear all kinds of foolish things about the advantages of a monarchical form of government, about the Swedish, British, Danish and Spanish monarchies. However, the short historical memory disregarded

10) It is interesting to note that one of the politicians who is indisputably committed to democracy and who was the first leader of the Democratic Party, Dr Dragoljub Mićunović, was one of the first to travel to London with an invitation to the heir to the throne, Prince Aleksandar, to come to Yugoslavia and include himself in political life. Should one wish to be benevolent towards the "messenger", one might say that this invitation was made "out of despair" because at that time, i.e. in the late 1980s and early 1990s, Milošević seemed so powerful that even the idea with monarchism did not have to look so bad if it could serve for his overthrow from power.

the "Balkan manners", including the assassination of Aleksandar Obrenović and Draga Mašin, and of Prince Mihailo, the behaviour of King Milan, relations between Aleksandar and Đorđe Karadordević, the behaviour of court camarillas, as well as a number of similar historical facts. They also disregarded the authoritarian and autocratic character of a monarchical form of government in the Balkan countries, a strong link in the chain of the European civilian dictatorships in the inter-war period.¹¹ In the Balkans, comparisons with the Scandinavian monarchies or the British royal family are simply inappropriate.

Serbian and Montenegrin societies are too underdeveloped and destroyed to exhaust themselves any further with quarrels over a republican or monarchical form of government. The principle of republicanism is the achievement of European and world history, while monarchism is its relic. Naturally, this does not mean that some monarchies are better organized than many republics. However, such an organization is not the result of their monarchical form of government, but of the fact that their royal houses do not interfere in political life very much. In those states, the "Crown" is more often a tourist attraction than the symbol of unity and sovereignty. One could even say without being ironical that it would not be rational to "abolish" the British monarchy, for example, because the "Crown" is one of its greatest tourist assets, while stories about members of the royal family are an inexhaustible source of inspiration and revenues of the British media.

It is evident that experiments with the promotion of monarchy do not mean too much to poor and increasingly poorer Serbian citizens and that they are not likely to succeed in public life. Therefore, it is surprising that, within the first days of his taking office, the very busy President of the Federal Republic of Yugoslavia, Dr Vojislav Koštunica, had enough time to receive the heir to the Serbian/Yugoslav throne. This is certainly a polite gesture, which

11) The experiences of the Balkan countries with a republican form of government, especially with "plebiscitary caesarism" of political leaders, are frequently not any better. In this region, the authoritarian syndrome takes a widely varied form, but this topic is beyond the context of this paper.

speaks well of the President's manners, but was absolutely superfluous, confusing and counterproductive from a political viewpoint. Moreover, if President Koštunica's political party is pro-monarchist and if he also feels that way, it is not clear why he ran for *President of the Republic*. In addition, the fact that one politician, who declared himself for a monarchy, was sent to *represent the Republic* in one of the most respected monarchies – the United Kingdom – shows that it was not a question of one's personal failure, but of political confusion in general. It was the height of absurdity that the new government appointed another monarchist, who boasted in public that he did not recognize the national anthem, as the ambassador to the world's most powerful country, whose republican principles, in addition to the French ones, have been the symbol of republicanism for more than two centuries. In any case, the monarchist views of one part of the new government are not a good recommendation or basis for a democratic revival of Serbia.

5. The Non-democratic Character of Relations Between Serbia and Montenegro and the Kosovo Problem as a Drag on Democratic Development of Serbia

The international military and civilian protectorate over Kosovo and Metohija, relations between Serbia and Montenegro and Albanian revolts in the municipalities of Preševo, Medveda and Bujanovac in southern Serbia pose a special problem, which does not speak in favour of democratic changes in Serbia.

Yugoslavia's disintegration is a political process which has not yet been completed. It is highly questionable whether it will be completed with the independence of Montenegro, because it is not likely that Kosovo will remain in any union with Serbia/Yugoslavia after the termination of a military and political protectorate. If Montenegro has the right to declare its independence on the basis of the referendum results, there are no political possibilities or plausible reasons to prevent Kosovo citizens from expressing their will in the same way. Therefore, it is incomprehensible

that the government representatives accept the idea about a referendum in Montenegro almost indifferently, while at the same time opposing resolutely the "Albanian" idea about a referendum, through which the will of Kosovo citizens concerning the future status of the province would be determined. They probably think that the referendum results in Montenegro are still uncertain, while those in Kosovo are known in advance!

The complexity of relations between Serbia and Montenegro is best evidenced by a change in the behaviour of political factors after the demise of Slobodan Milošević's power. Whereas the Serbian opposition and the ruling parties in Montenegro could easily find a common political language during Milošević's regime, or at least during the last three or four years, political change in Serbia revealed the deeper strata of their conflict, which had been covered by a common struggle against Milošević. It has become evident that the struggle itself cannot be a political programme and that a penalty for various forms of cooperation with Milošević will have to be paid one day. This was most drastically experienced by Vuk Drašković's SPO and Vojislav Šešelj's "Radicals". The same problem was faced by the DPS of Milo Đukanović, President of the Republic of Montenegro, albeit in a somewhat different form. Namely, the Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia was not called the "Žabljak Constitution" by pure accident nor could participation in Milošević's conspiracy against Milan Panić and Dobrica Ćosić remain without any consequences. Moreover, Montenegro was also not spared of disastrous effects of populism in Serbia, which were pointed out by Nebojša Popov.¹² Thus, Milika Pavlović wrote: "A wave from the street pounded the so-called *institutions of the system*, bringing along somber, ambitious bureaucrats and taking away the tired ones. The deafening noise of drums announced *the victory of an antibureaucratic revolution which was won by the people*. This was the initial yet *great deception*. The crowd was frenetically shouting and rejoicing, singing and applauding, dancing and shooting without sparing ammunition. At the top of its lungs it

12) Cf. Nebojša Popov, *Srpski populizam (Serbian Populism)*. Belgrade, 1993.

was asking for weapons and the launching of a military campaign, against Zagreb and Ljubljana, or against Kosovo, or against both of them at the same time. On the path of evil."¹³

During the late 1980s and early 1990s, populism and national-socialist and fascist tendencies were also very strong in the public life of Serbia. At that time, I wrote as follows: "Sufferings inflicted by war, street and domestic violence, hundreds of refugees, suspension of production, severed economic, political and cultural ties with the rest of the world, tens of thousands of people on so-called forced leave of absence, arrogance of the regime, which was taking advantage of the disastrous situation of the population to settle accounts with those few intellectuals in cultural and research institutions, and to add political fears to those of war and for survival, many new leaders who offer the Messian solutions to the panic-stricken people, making rash promises and stirring up false hopes. The agony in the territory of the former Yugoslavia will last for a long time. Probably for decades! The December election gives reliable testimony about this."¹⁴

13) Husein Bašić, *Smrt duše (Death of the Soul)*, Milika Pavlović, *Podrum (The Cellar)*, Montenegrin Pen Club, Cetinje, DAMAD, Novi Pazar, 1992, p. 232. At the time when the DPS in Montenegro was still a single political party and Milošević's strong supporter, Pavlović described its character in the following way: "The only proven and 'thoroughly' confirmed 'democratic' attribute of the present government is its amazing skill at flirting with democracy and party pluralism. The perfect school of flirting, highly 'seasoned' with unculture and political dishonesty."

14) I wrote about this issue in the article "Izbori kao pokazatelj fašizacije društva" ("Elections as an Indicator of the Fascistization of Society"), which was published in the magazine *Gledišta*, 1992, No. 1-6, pp. 162-164. This article also appeared under the title "Izbori i fašizacija na opšestvo" ("Elections and the Fascistization of Society") in the Skopje magazine *Dijalog*, 1994, No. 6, pp. 59-62, in Macedonian. In this article, I wrote the following: "I wish to turn attention to the dominant characteristic of the December election – victory was actually won by political parties and movements with a high fascistoid charge. If one makes a careful analysis of the composition of the newly constituted Serbian parliament, for which my esteemed predecessor said that it would be stable, one can see that one-third of the seats in this future National Assembly of Serbia will be held by deputies who openly express their pro-fascist views. If we add fascistoid tendencies in other political parties and coalitions, it can be concluded that this formal one-third represents a much greater danger than the danger of sanctions imposed against Serbia and Montenegro by the international community."

Since then, that is, the early 1990s and a civil war for “ethnically clean borders”, many things have changed both in Serbia and Montenegro. A positive political change in Montenegro took place earlier than in Serbia. The close collaborators of Slobodan Milošević in Montenegro divided politically and became fierce opponents. Some remained Milošević’s strong supporters, while others established their own “independent” authority, changing their political commitment very simply – by taking over the basic idea about full independence of Montenegro from the Montenegrin Liberals. Hence such a heated debate between Đukanović’s DPS and the Liberals, who kept complaining that their political programme had been stolen. In this case, the “tyranny of slight differences” also demonstrated its full strength. Regardless of such a debate, the fact remains that the present ruling elite in Montenegro considers not only “Milošević’s Serbia” but any other Serbia to be an unacceptable partner in a common state. In other words, any form of a common state as unacceptable in principle. If the majority of its citizens shares this opinion, Montenegro has an indisputable right to separate itself from Serbia. Moreover, this would be the strongest argument in favour of the findings of the so-called Badinter Commission concerning Yugoslavia’s disintegration.

It is interesting to note that disputes between the political and, in part, cultural elites of Serbia and Montenegro are focused mostly on the problem of statehood. Vast energies are expended on the proposals for “separation” and “two seats in the United Nations”, or on the principles on which a common state must be based.¹⁵ The problems relating to everyday life and economic and cultural prospects are mostly left out of consideration. There is no doubt that it can be significant whether Serbia and Montenegro have one or two seats in the United Nations, a common government and parliament, or maintain just customs, economic,

15) Compare the Montenegrin platform with that drawn up in Serbia. See also NIN, Special Section, March 2001: “Srbija i Crna Gora, Federacija ili konfederacija? Zajednička država ili državna zajednica? Dva predloga za javnu raspravu” (“Serbia and Montenegro, Federation or Confederation? A Common State or State Community? Two Proposals for a Public Debate”).

commercial and other cooperation. However, it would be necessary to make a careful analysis of the common and special strategic interests of the two republics. While virtually quarrelling, instead of discussing the principle of statehood, the Serbian and Montenegrin elites are more or less silently watching the ruining of the Belgrade-Bar railway, underutilization of the Port of Bar, collapse of large business systems in Smederevo, Nikšić, Kragujevac, Podgorica, Cetinje and Belgrade. On an international scale, both republics are small, underdeveloped, extremely devastated and poor. The majority of their population lives on the threshold of poverty, while the number of unemployed exceeds the limit set in economic theory as the limit beyond which the economic life of a society is in total collapse. According to many indicators, some sections of the population live below any subsistence minimum. In both republics, a great number of families, especially refugees and displaced persons, can survive only thanks to foreign grants, while many infrastructural and power-generating systems have been saved thanks to foreign aid. Pensions could also be paid thanks to foreign grants. Those are the basic facts which the political elites and ruling circles in Serbia and Montenegro must seriously take into account while considering the advantages and disadvantages of living together or separately.

On an international scale, the relationship between Serbia and Montenegro is certainly not a priority issue. In fact, those who control the international flows of money, military technology and political interests do not care whether they have one, two or more "clients" in the Balkans. They have already established a military and civilian protectorate in Bosnia-Herzegovina and Kosovo, while its elements, albeit still informal, can be observed in Croatia, Serbia, Montenegro, Macedonia and Albania. It remains to be seen where all that leads to in the case of the "independent and sovereign" Balkan states, whose "statehood" is based on an ethnonationalist principle. In any case, it is very difficult to assume that such a road leads to democracy. One could rather expect in the fairly near future the establishment of the political and economic structure of so-called *wild capitalism* in a Latin American style, which will be dominated by multinational companies,

pursuing their interests through twenty to fifty extremely rich "local" families. At the same time, political power will be held by differently structured oligarchic groups. In such a power constellation, it will be less important whether some of those groups are committed to authoritarianism (or dictatorship) or democracy. The large majority of the population will live in poverty, some in extreme poverty, without jobs and awaiting luck to smile at them at a betting place, on a lottery or a bingo. Such a situation must be reversed, above all, by creating conditions for the development of a democratic country.

6. Chosen Ignorance of War Crimes or the Lack of Critical Consciousness

The characteristic approach to war crimes by parts of the political and cultural elite, as well as a great number of Serbian citizens is chosen ignorance of these crimes. Serbian citizens are still not ready to recognize the fact that during the last decade of the twentieth century, in the "third Balkan war", crimes were perpetrated against members of other ethnic groups and religious communities and that those crimes formed part of official policy. One must not refute the fact that the Serbs living in Croatia, Bosnia-Herzegovina and in Kosovo and Metohija had plausible reasons to feel endangered. On the other hand, one must pose a question as to how much they alone endangered members of other ethnic groups. The indisputably bad historical experience from the Second World War in those regions could in no way give the right to Serbs to commit *preventive crimes*.¹⁶ Moreover, there are no human and moral reasons for answering to the possible crime

16) I wrote about this problem in 1995, in the article entitled "Balkanski paradoksi" ("The Balkan Paradoxes"): "Fighting for the maximal (badly set) Serbian 'national aim', expressed by the metaphor – 'Serbian lands are where Serbian graves are!' – had disastrous consequences for both the peoples with which they had lived until then and for the Serbs themselves. There are increasingly more Serbian graves and increasingly less lands and people... Even if there were real grounds for fear that the genocide perpetrated against the Serbs during the Second World War could be repeated, this could still not justify the criminal policy of ethnic cleansing". *Filozofija i društvo*, 1995, No. VIII, pp. 55-56.

with a crime. On the contrary: the policy that led to crime, as well as crimes and criminals must precisely be identified and punished.¹⁷

More careful analysts have already observed that frequently the same citizens, who had been on Gazimestan in 1989, were throwing flowers on the tanks moving from Belgrade toward Vukovar in the early 1990s, protested against Milošević's policy in the winter of 1996/97 and finally overthrew Milošević's regime in the autumn of 2000. What remains to be done not only by them but also by their political and cultural elites, in particular, is to strike a balance, face the consequences of crimes and condemn the culprits. At present, the majority still does not feel that way. The representatives of these elites reproach the International Criminal Tribunal in The Hague for being a political and "anti-Serbian" institution.¹⁸ The identical commentaries on the work of the Hague Tribunal come from Croatia, but this time for its being "anti-Croat". It is evident that a common language can be found not only by mafia-style structures in the Balkans.

If critical consciousness of crimes is required for any normal cooperation with international factors and democracy in Serbia, it

17) Compare the following view: "To be able to live in the Balkans at all, the most important aim today is to stop the war and punish the culprits on all sides. Namely, the origins of the 'third Balkan war' must be sought in the idea that 'we cannot live together'. This is a widespread idea among chauvinists in all national groups. A simple human answer to this idea in the regions affected or threatened by war is that 'there is no life without joint life'. In the opposite, hatred and crime will become the lasting characteristics of life in this territory in the future." Ibid, p. 62.

18) There is no need to waste words on the fact that, as far as its formation and work are concerned, the Hague Tribunal is not the model of a strict observance of legal procedure. Suffice it to say that, prior to any investigation, it rejected the presumption of any NATO's guilt for "collateral damage" during the bombing of Yugoslavia in 1999 and that its indictment against Slobodan Milošević contains the accusations for crimes committed in Kosovo, but not in Croatia and Bosnia-Herzegovina or, in other words, for the period when he cooperated closely with the Americans and was regarded by them as the "guarantor of peace in the Balkans". However, arrogant objections come from those countries – Croatia and Yugoslavia – whose judicial systems are in a disastrous condition and in which the accused of war crimes are turned into national heroes before their courts. While I was preparing this paper, they were crying in Croatia: "We are all Norac!", although it is well known what General Norac was doing and what the word "norac" means in Croatian – *fool, stupid man, madman*.

is very strange that we encounter such resistance and even an arrogant underestimation of cooperation with the Hague Tribunal.¹⁹ If one bears in mind that the most important changes, such as the country's opening to the world, have so far taken place on the initiative of international factors, such resistance will pose an increasing obstacle to long-term cooperation. Internal forces and the sources of finance for the recovery of the country are non-existent. Serbia's economic recovery and the reconstruction of its destroyed productive potentials depend on foreign investments. However, there will be none without the formation of a stable government and social institutions, which will not depend on the political will of any political leader or party. On the other hand, democratic changes will not take place in Serbia until its citizens travel a long road from frustrated subjects to free and self-conscious citizens. The revival of populism can in no way help on this road.

prevod: Vera Gligorjević

19) It is amazing that the President of Yugoslavia can state that he regards cooperation with the Hague Tribunal as "a fifth wheel", or that his party colleague and close collaborator states that the President "has no time" to meet with the chief prosecutor of the Tribunal, because her rank is not high enough to be received by the President. Of course, he was later to meet with her and agree to cooperate after setting some conditions, but damage inflicted by such statements is irrecoverable. This reminds us of Milošević? who would resolutely refuse even sensible proposals and then, under pressure, agree even to that which was not asked from him.

SADRŽAJ

Predgovor	5
I deo – Vrtlozi političkih promena	
Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji	11
Gradani, vlast i demokratija	29
Nacionalna država i državna crkva	41
Bogatstvo razlika: doprinos verskih zajednica demokratiji u post-totalitarnom društvu	45
Srbija posle Đinđića	55
Dodatak 1 – Razgovor za novosadski <i>Dnevnik</i>	63
Dodatak 2 – Kraljica Natalija u ulici Narodnog fronta	68
II deo – Promene kulturnog obrasca	
Nacionalizam/populizam <i>versus</i> građanska opcija – Srbija	73
Interkulturalnost i tolerancija	97
Nacionalizam i jezik – <i>Jedno balkansko iskustvo</i>	103
Raspad Jugoslavije i podela jezika	113
Naučna saradnja – izlaz iz pustinje	133
Dodatak 1 – Nova lica jezika Ranka Bugarskog	147
Dodatak 2 – <i>Šverceri vlastitog života</i> Milana Kangrge	150
Dodatak 3 – Nacionalizam ili demokracija	157
Dodatak 4 – Manjinsko javno mnjenje je sačuvalo dostojanstvo Beograda	160
 Bibliografska beleška	 167
 Umesto rezimea – Democratic deficits in political change in Serbia	 171

Božidar Jakšić
MITARENJE ČUDOVIŠTA
Deficiti političkih promena u Srbiji

Biblioteka **OGLEDI I RAZGOVORI**
Knjiga 3

Izdavač
Edicija Braničevo
Centar za kulturu, Požarevac
Jovana Šerbanovića br. 1

Za izdavača
Gordan Bojković

Urednik
Aleksandar Lukić

Korektura i lektura
Edicija Braničevo

Telefon plasmana: 012 / 226 - 635
Faks: 012 / 223 - 471

Copyright © 2004 Božidar Jakšić i Edicija Braničevo

Priprema za štampu
„Popović i sinovi“, Požarevac

Štampa
„TEC Elektronik“, Požarevac

Tiraž: 500 primeraka

ISBN 86-7315-015-9

Požarevac, 2004

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

316.4 (497.11) (045)
323.1/.2 (497.11) (045)
329 (497.11) (045)
316.72/.75 (497.11) (045)
321.7 (497.11) (045)
316.334.3 (497.11) (045)

JAKŠIĆ, Božidar

Mitarenje čudovišta : deficitni političkih promena u Srbiji /
Božidar Jakšić . - Požarevac : Edicija Braničevo : Centar za
kulturu, 2004 (Požarevac : TEC Elektronik). - 190 str. ; 21 cm.
- (Biblioteka Ogledi i razgovori ; knj. 3)

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svako poglavlje. - Bibliografska beleška: str.
167-169. - Summary : Democratic Deficits in Political Change
in Serbia.

ISBN 86-7315-015-9

a) Demokratski pluralizam - Srbija b) Političko ponašanje -
Srbija c) Političke partije - Srbija d) Multikulturalizam -
Srbija e) Srbija - Politički život f) Srbija - Tranzicija
COBISS.SR-ID 111809548